

SOMMAIRE

Ára: 1300 Ft

<i>C. Tóth, Norbert</i> : Péter Garázda, un clerical, victime de la politique?	1
<i>Almási, Gábor</i> : Un parcours remarquable de la première moitié du XVI ^e siècle, Martin Brenner, humaniste saxon de Transylvanie	14
<i>Oláh, Róbert</i> : Ortodoxie et occultisme? Ouvrages non-conformistes dans les bibliothèques d'István Miskolci Csulyak et de Mihály Tofeus	31
<i>Fekete, Csaba</i> : La Famille Száki	47
<i>Dukkon, Ágnes</i> : Le Journal de Mátyás Ostrosith, garde de la Couronne, 1673–1675	60
CONTRIBUTIONS HISTORIQUES	
Le premier poème de János Sylvester (<i>Kiss, Farkas Gábor</i>)	72
Un nouveau livre de cantiques luthériens de Bártfa (XVII ^e siècle) (<i>P. Vásárhelyi, Judit</i>)	75
Trois volumes de la bibliothèque perdue d'István Vitnyédi (Wittnyédi) (<i>Varga, Bernadett</i>)	81
CHRONIQUE	
De quelques nouvelles parutions d'histoire du livre en Europe centrale (<i>Monok, István</i>)	89
REVUE	
Dejiny knižnej kultúry v Košiciach do roku 1945, Bibliografia, Zostavovali Alžbeta Csájjiová, Martina Feniková Čarnogurská, Angela Kurucová, Viktor Szabó, Andrej Szeghy, Košice Štátna vedecká knižnica v Košiciach, 2012 (<i>Pavercsik, Ilona</i>)	106
Ivona Kollárová, Slobodný vydavateľ, mysliaci čitateľ, Typografické médium v jozefinskej dobe, Bratislava, VYDAVATEĽS TvO RAK, 2013 (<i>Pavercsik, Ilona</i>)	107
Petr Voit, Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí. I. Severinsko-kosoňská dynastie 1488–1557, Praha, Koniasch Latin Press, 2013 (<i>V. Ecsedy, Judit</i>)	110
Kovács Eszter, Les sources tchèques du <i>Miroir sans macule</i> , Budapest, MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok, 9) (<i>Lauf, Judit</i>)	112
Ujfalusi Judith, <i>Le Miroir sans Macule, Nagyszombat, 1712</i> , Éditions fac-simile. Sous la dir. de, et postface par Krisztina Frauhammer, Budapest, Pytheas, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport (<i>Lauf, Judit</i>)	115
Robert Offner–Harald Roth–Thomas Şindilariu–Ulrich Andreas Wien, Johannes Honterus: Rudimenta Cosmographica. Grundzüge der Weltbeschreibung (Corona/Kronstadt 1542), Ins Deutsche, Rumänische und Ungarische übersetzte und kommentierte Faksimile-Ausgabe. Hermannstadt–Bonn, Schiller Verlag, 2015 (<i>Verók, Attila</i>)	118
Viskolcz Noémi, Les imprimeries de Ferenc Nádasdy (1623–1671), Budapest, Argumentum–OSZK, 2015 (<i>Verók, Attila</i>)	125
AUTEURS	129

MAGYAR KÖNYVSZEMLE 2016. I. SZÁM

MAGYAR
KÖNYV-
SZEMLEKÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATREVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

132. ÉVFOLYAM

2016

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

Alapítva 1876-ban

Fondée en 1876

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE
ÉS AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

CENTRE DE RECHERCHES EN SCIENCES
HUMAINES DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES
DE HONGRIE ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA
PRESSE

Magyar Könyvszemle (Revue pour l'histoire du livre et de la presse – abrégé: MKsz)
Magyar Könyvszemle (Journal for the History of Book and Periodicals in Hungary – abbreviated: MKsz)
Magyar Könyvszemle (Zeitschrift für Buch-, und Pressegeschichte in Ungarn – gekürzt: MKsz)

132. ÉVFOLYAM 2016. 1. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társzerkesztő*
TERBE ERIKA *szerkesztő*

BOKA LÁSZLÓ BUDA ATTILA CSÁSZTVAY TÜNDE FARKAS GÁBOR FARKAS
MADAS EDIT NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE P. VÁSÁRHELYI JUDIT

NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS TANÁCSADÓ TESTÜLET – COMITÉ SCIENTIFIQUE INTERNATIONAL

FRÉDÉRIC BARBIER (Paris), EDOARDO BARBIERI (Milano), VILIAM ČIČAJ (Bratislava),
HOWARD HOTSON (Oxford), EVA MÁRZA (Alba Iulia), FERENC POSTMA (Amsterdam),
URSULA RAUTENBERG (Erlangen), SIPOS GÁBOR (Cluj Napoca), VLADIMÍR URBANEK (Praha)

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

<http://epa.oszk.hu/00000/00021> · mksz@oszk.hu

Les articles de la revue sont indexés et préservés dans

HISTORICAL ABSTRACTS, AMERICA: HISTORY AND LIFE, MTA: REAL, MTA: MTMT

A Magyar Könyvszemlét az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, valamint e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: (+36-1) 303-3440; További információ: (+36-80) 444-444. Példányonként megvásárolható az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és az *Argumentum Kiadóban* (1085 Budapest, Mária u. 46.).

Előfizetési díj egy évre 5200 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 iv terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk.

TARTALOM

C. Tóth Norbert: Garázda Péter – Egy javadalomhalmazó egyházi mint politikai áldozat?	1
Almási Gábor: Egy különleges életút a 16. század első feléből: Martin Brenner, erdélyi szász humanista	14
Oláh Róbert: Ortodoxia és okkultizmus? Nonkonformista művek Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyvtárában	31
Fekete Csaba: A Szákiak	47
Dukkon Ágnes: Ostrosith Mátyás koronaőr naplója, 1673–1675	60

KÖZLEMÉNYEK

Sylvester János első verse (<i>Kiss Farkas Gábor</i>)	72
Újabb, eddig ismeretlen bártfai evangélikus énekeskönyv a 17. századból – RMNy S 1759A (<i>P. Vásárhelyi Judit</i>)	75
Három kötet Vitnyédi (Wittnyédi) István elveszett könyvtárából (<i>Varga Bernadett</i>)	81

FIGYELŐ

Néhány új könyvtörténeti kiadvány Közép-Európából (<i>Monok István</i>)	89
---	----

SZEMLE

Dejiny knižnej kultúry v Košiciach do roku 1945, Bibliografia, Zostavovali Alžbeta Csájiiová, Martina Feniková Čarnogurská, Angela Kurucová, Viktor Szabó, Andrej Szeghy, Košice Štátna vedecká knižnica v Košiciach, 2012 (<i>Pavercsik Ilona</i>)	106
Ivona Kollárová, Slobodný vydavateľ, mysliači čitateľ, Typografické médium v jozefínskej dobe, Bratislava, VYDAVATEĽSŤVO RAK, 2013 (<i>Pavercsik Ilona</i>)	107
Petr Voit, Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí. I. Severínsko-kosořská dynastie 1488–1557, Praha, Koniasch Latin Press, 2013 (<i>V. Ecsedy Judit</i>)	110
Kovács Eszter, <i>A Makula nélkül való tükkör</i> cseh forrásai, Budapest, MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok, 9) (<i>Lauf Judit</i>)	112
Ujfalusi Judith, <i>A Makula nélkül való tükkör tükkör, mely az üdvözítő Jesus Kristusnak, és szent Szüléinek életét, úgy keserves kinszenvedését, és halálát adgya elé. Melly Superiorok Engedelmébül Szűz, Szent Klára Szerzetében lévő Ujfalusi Judith által Cseh nyelvből, Magyar nyelvre fordított. És a tekintetes és Nagysagos Ujfalusi Klára Aszszonynak, tekintetes, és Nagysagos Karancs Berényi György Uram, ö Nagysága kedves Házás-társának költségén ki-bocsátatott Nagyszombatban, A Jesus Társasága Académiája bötüivel, 1712-Esztenöben</i> , Faksimile kiadás Frauhammer Krisztina utószavával: <i>A Makula nélkül való tükkör magyarországi hatástörténete</i> , Pytheas Könyvmanufaktúra – MTA-SZTE Vallási Kulturakutató Csoport, é. n. (<i>Lauf Judit</i>)	115
Robert Offner–Harald Roth–Thomas Šindilariu–Ulrich Andreas Wien, Johannes Honterus: Rudimenta Cosmographica. Grundzüge der Weltbeschreibung (Corona/Kronstadt 1542), Ins Deutsche, Rumänische und Ungarische übersetzte und kommentierte Faksimile-Ausgabe. Hermannstadt–Bonn, Schiller Verlag, 2015 (<i>Verók Attila</i>)	118
Viskolcz Noémi, Nádasdy Ferenc (1623–1671) nyomdái, Budapest, Argumentum–OSZK, 2015 (<i>Verók Attila</i>)	125

SZÁMUNK SZERZŐI	129
-----------------------	-----

BIBLIOTHECA NATIONALIS HUNGARIAE

C. TÓTH NORBERT

**Garázda Péter
– Egy javadalomhalmozó egyházi mint politikai áldozat?***

Közel hatvan éve jelent meg ugyanezzel a címmel V. Kovács Sándor tanulmánya, amelyben összegezte az addigi kutatási eredményeket. A „nemzetség” rövid bemutatása után a második fejezetben a költő ifjúságáról, a következőben a pályájának a Vitéz-felkelés nyomán történt megtöréséről, a negyedikben a „Magyarországi évek”-ről értekezett, végül az utolsó fejezetben humanista költészetét tárgyalta.¹ Tanulmánya alapján a következő képet rajzolhatjuk Garázda Péter életéről: 1465 tavaszán iratkozott be a ferrarai egyetemre, még ebben az évben találkozott a királyi követségben Rómába tartó Janus Pannoniusszal, aki kijárt neki Rómában egy váradi „prefektúrát”;² 1468-ban rövid időre hazatért, majd a következő évben a firenzei egyetemre iratkozott be, ahol rövidesen „felvette” a humanista szokásokat (például könyvek gyűjtése),³ innét 1471 őszén a padovai egyetemre ment tanulni és már hazatérését tervezgette, „nem lehetetlen, hogy Vitéz, vagy inkább Janus hívása folytán hagyta félbe páduai tanulmányait és azonnal indult

* A tanulmány elkészítését az OTKA K 100749. számú pályázata támogatta. – A jelen tanulmányban kizárólag Garázda Péter egyházi pályafutásának rekonstrukciójára vállalkoztam, tettem ezt elsősorban azért, hogy a további irodalomtörténeti kutatásokhoz – mivel Garázda Péter magyarországi tevékenységét feltáró eddigi kutatási „eredményeket” nagy mértékben meghatározta a hiányos és hibás adatok alapján megrajzolt pályaképe – megfelelő alapot biztosítsak.

¹ V. KOVÁCS Sándor, *Garázda Péter = Irodalomtörténeti Közlemények*, 61(1957), 1–2, 48–62. – A korábbi irodalomból kiemelendők HOFFMANN Edith (*Régi magyar bibliofilek*, Bp., 1929. [<http://mek.oszk.hu/03100/03194/03194.htm#19> – a látogatás időpontja: 2015. nov. 5.]), HUSZTI József (*Janus Pannonius*, Pécs, 1931, 201, 205, 227, 251), HORVÁTH János (*Az irodalmi műveltség megoszlása, Magyar humanizmus*, Bp., 1935, [A Magyar Szemle Könyvei XII. – Reprint 1988.] 132–134., 173.) és GERÉZDI Rabán (*A levélíró Váradi Péter = Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*, Tanulmányok, Bp., 1968, 58–60, 88. – A tanulmány eredeti változata *Egy magyar humanista Váradi Péter* címen a *Magyarságtudomány* 1942. évi számában jelent meg) munkái.

² V. KOVÁCS 1957, i. m. 50. – E „prefektúráról” az általa idézett pápai kérvényben biztosan nincsen szó (l. alább), erről Bartholomeus Fontius év nélküli, de 1470-re, illetve 1471-re datált, Garázdához szóló levelében van szó: „unde te Variensis praefectura paulum flexit”. *Bartholomaeus Fontius Epistolarum libri III*. Edidit Ladislaus JUHÁSZ. Szeged, 1931. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum) 9., vö. HOFFMANN Edith, *Garázda Péter könyvtárának címeres darabja = Turul*, 47(1933), 79; HORVÁTH Judit, *Adalékok Garázda Péter életéhez Juhász László kutatásai alapján = Filológiai Közlöny*, 18(1972), 387.

³ V. KOVÁCS 1957, i. m. 51–53.

is hazafelé.” Betegsége miatt azonban csak Velencéig jutott, ahonnét állapota jobbra fordulásával visszatért Padovába.⁴ A Vitéz-féle felkelésről és leveréséről érkezett hírek hatására Garázda elbizonytalanodott hazatérését illetően, mivel – hogyan V. Kovács Sándor Fontius 1472. szeptemberi levelére építve véli – maga is rokonszenvezett velük. Mindezt – ugyancsak a szerző szerint – jól bizonyítja Fontius másik – egyébként fél évvel korábban, márciusban írt – levele, amelyben azért aggódott, nehogy Garázdát hazatérése után Mátyás király lefogassa.⁵ Mint V. Kovács írja, a „baljóslatú sejtések beigazolódtak. Nemcsak Vitéz és Janus fényes pályája zárult le, de Garázda Péteré is megtört még a kibontakozása előtt.”⁶ Végül 1473-ban tért haza, és „noha Mátyás nem állt személyesen bosszút rajta, határozottan érezte vele mellőzését. Garázda igyekezett olyan egyházi funkciót szerezni, amely lehetővé teszi számára a humanista életmód további folytatását. Ez sikerült is neki az adott lehetőségekhez képest. 1474-ben nyitrai kanonok volt, majd két év múlva 1476-ban esztergomi főszékesegyházi kanonokká lépett elő. 1478-ban a pécsi iskola vezetője volt.”⁷ Az 1480-as években Garázda és társai mindinkább a politikai élet perifériájára szorultak és ez „nyomasztólag hathatott rá és feltétlenül káros kihatással volt további humanista pályafutására, s lassankint egyházi környezetbe vonult vissza. 1483-ban nyitrai főesperes lett. Ez a megbízatás jelentette számára az első jelentősebb, de korántsem jelentős egyházi állás elnyerését. Az esztergomi egyházmegyén belül ugyanis a székesegyházi főesperesség után sorrendben közvetlenül a nyitrai következett. Garázdának ez a pozíciója kiterjedt jogkört biztosított számára [...]”⁸ Az 1490-es évek közepe táján visszatért Itáliába és „költői harcokat indított meg Ferrarában”, ahonnan valamikor hazatért, 1501-ben elnyerte az esztergom-szentistváni társaskáptalan préposti címét, végül 1507-ben elhunyt.⁹

A megjelenés óta eltelt évtizedekben a mellőzött Garázda Péter tragikus életpályájáról született kép nem sokban módosult, sőt – mondhatni – kanonizálódott. Így írt erről az 1980-as évek elején Mikó Árpád,¹⁰ a 2000-es évek közepén Jan-

⁴ Uo. 54.

⁵ Uo. 55.

⁶ Uo. 55. – Meg kell jegyeznem, hogy Garázda Péternek Padovából Lorenzo de’Medicihez 1471. november 22-én küldött leveléből egyértelmű, hogy semmilyen információja nem volt a magyarországi eseményekről, különben a Lorenzo de’Medici által Mátyás királynak küldött ajándékot nem János érsek által szándékozott volna eljuttatni az uralkodónak. (V. KOVÁCS 1957, i. m. 54.) Így V. Kovács Sándor, illetve Huszti József (HUSZTI 1931, i. m. 251) fejtegetései Garázda szándékait illetően, ti. hogy csatlakozni kívánt a lázadáshoz, elesnek; egyszerűbb azt mondanunk, hogy arról nem tudunk semmit.

⁷ V. KOVÁCS 1957, i. m. 56.

⁸ Uo. 57–58.

⁹ Uo. 59–60.

¹⁰ MIKÓ ÁRPÁD, *Két világ határán (Janus Pannonius, Garázda Péter és Megyericsei János síremléke)* = *Ars Hungarica*, 11(1983), 1, 49.

kovits László és Mikó Árpád,¹¹ Fedeles Tamás¹² és Körmendy Kinga,¹³ valamint 2014-ben Pajorin Klára.¹⁴ Egyetlen, de hatásában remélhetőleg a legjelentősebb területen történt elmozdulás. Nem másról van szó, mint a Garázda Péter síremlékéről. Mikó Árpád és Jankovits László közösen írt, az előbbieken már idézett szócikkükben hívták fel figyelmet két dologra. Egyfelől, hogy noha a sírkövön semmilyen évszám nincsen, az biztosan 1507 előtt készült.¹⁵ Másfelől, ezzel összefüggésben, ugyanők voltak azok, akik leporolták Barabás Miklós évszázados felvetését,¹⁶ amely szerint Megyericsei János írta volna az epitáfiumot (és az Megyericsei síremlékének 1507-es évszáma miatt lenne szintén ugyanekkori).¹⁷ A fentiekből egy valami tehát egyértelmű: Garázda síremléke semmilyen módon sem használható fel halála idejének pontosabb megállapításához.

A szakirodalom vázlatos áttekintése után lássuk, mit árulnak el forrásaink Garázda István fia¹⁸ Péterről. (A következőkben a biztos okleveles források adatai alapján fogom vázolni pályáját.) Az első biztos adatok egyházi javadalmairól 1469-ből ismertek, amikor is firenzei tartózkodása idején ügyvédeket bízott meg egy közjegyző előtt: az iratban mint pozsegai prépost és pécsi kanonok szerepel.¹⁹ Nem tudni, mikortól viselte a kanonokságot és prépostságot, bár az lenne a logikus, ha már azok, vagy legalábbis a pécsi kanonoki javadalom birtokában ment volna az egyetemre (1458-ból ismert a pécsi káptalanban egy csak keresztnévvel említett Péter nevű kanonok²⁰). Ugyanakkor a V. Kovács Sándor által – Fraknói

¹¹ JANKOVITS László, MIKÓ Árpád, *Garázda Péter = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon, középkor és kora újkor III.*, Szerk. Köszegehy Péter. Bp., Balassi, 2005, 254–255.

¹² FEDELES Tamás, *A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526)*, Pécs, 2005 (Tanulmányok Pécs történetéből, 17), 358–359.

¹³ KÖRMENDY Kinga, *Studentes extra regnum. Esztergomi kanonok egyetemjárása és könyvhasználat 1183–154*, Bp., 2007 (Bibliotheca Instituti postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III. Studia, 9), 144–147, 149, 198–199.

¹⁴ PAJORIN Klára, *Mátyás király és Marsilio Ficino magyar hívei az 1471. évi összeesküvés után = Arcana tabularii*, Tanulmányok Solymosi László tiszteletére I–II., Szerk. Bárány Attila, Dreska Gábor, Szovák Kornél, Budapest–Debrecen, 2014, II, 602.

¹⁵ MIKÓ 1983, i. m. 52–53. – L. még LÖVEI Pál, VARGA Lívია, *A középkori Magyarország síremlékeinek katalógusa*, Adattár, Esztergom, 23. (Kézirat.)

¹⁶ BARABÁS Miklós, *Megyericsei János kolozsi főesperes = Erdélyi Múzeum*, 24(1907), 120–121.

¹⁷ JANKOVITS, MIKÓ 2005, i. m. 255.

¹⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 236550., illetve a már V. Kovács Sándor által (V. Kovács 1957, i. m. 50.) is idézett 1468. évi oklevelet (MNL OL Diplomatikai Levéltár [a továbbiakban: DL] 16741.), amely egyébként nem bizonyítja, hogy Garázda Péter ténylegesen is itthon tartózkodott volna. – Garázda Péter rokonságára I. PÁLOSFALVI Tamás, *Vitézek és Garázdák, A szlavóniai humanisták származásának kérdéséhez = Turul*, 86(2013), 13–15.

¹⁹ DANELONI, Alessandro, *Egy levéltári dokumentum Garázda Péterről = Irodalomtörténeti Közlemények*, 105(2001) 3–4: 454. – Valószínűleg ezt az adatot ismerte PETROVICH Ede, *Janus Pannonius Pécssett = Janus Pannonius*, Szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1975. (Memoria Saecularum Hungariae, 2), 139. (Idézi FEDELES 2005, i. m. 358. 485. jegyz.)

²⁰ FEDELES 2005, i. m. 427/311. sz. – Habár ennek ellentmond, hogy egy 1461. júl. 8-i, Pécssett

Vilmos munkájából rosszul²¹ – idézett 1465. évi pápai felmentés alapján – amelyben többek között a ferrarai egyetemen kánonjogi tanulmányokat folytató Garázda Péter zágrábi egyházmegyei klerikus is engedélyt kapott bármilyen egyházi, akár szerzetes rendi javadalom viselésére²² – nem tartom kizártnak, hogy ekkor kapta meg a Ferrarában időző rokonától,²³ Janus Pannonius pécsi püspöktől a pozsegai prépostságot. Ezen javadalom ekkori elnyerése mellett két közvetett érvert hozhatok fel: egyfelől a kérvényt a király és Janus pécsi püspök nyújtotta be a kérelmezők nevében²⁴ Rómában, másrészt a pécsi püspök egy görög nyelvű evangéliumos könyvének nem túl szembeötlő, hátsó előzéklapján – amelyet Csapodi Csaba véleménye szerint Garázda ajándékozott Janusnak 1465-ös ferrarai találkozásukkor – található utólag lemezelt bejegyzés (*Petus Garasta diligit mulieres et odit diabolos propterea[?] mittitur ad Posogam ad connumerandum meretrices alias amores*) szövege.²⁵ Bárhogyan is volt, újabb adatok előkerüléséig semmi biztosat nem mondhatok a kérdésről (a pozsegai prépostok névsora olyannyira hiányos, hogy az nem alkalmas további következtetésekre). A préposti méltóságát Garázda minden bizonnyal haláláig megtartotta: 1478-ban,²⁶ 1488-ban,²⁷ illetve 1489-ben²⁸ is ő állt a társaskáptalan élén. Időközben azonban újabb javadalmakra is szert tett: az esztergomi székeskáptalanban a Kálmáncsehi Domokos fehérvári (Szűz Mária-társaskáptalani) préposti kinevezésével meg-

– valószínűleg Janus Pannonius pécsi püspök, kancellár utasítására – kelt királyi parancslevélben a kijelölt királyi emberek között ott szerepel Garázda Péter neve is (*Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára, I–XII.* Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kamerer Ernő, Döry Ferenc és Lukcsics Pál, Bp., 1871–1931.; X. 168.), azaz ekkor még világi volt. (Az oklevél ugyanakkor nem bizonyítja, hogy Janus Pannonius és Garázda Péter ismerték volna egymást, netán az ő embere lett volna – amint azt Ritoókné Szalay Ágnes feltételezi –, a királyi, nádori, stb. embereket az oklevélben leírt feladat elvégzésére a kedvezményezett jelölte ki.)

²¹ FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király diplomatái. Csezmicei János = Századok*, 33(1899), 778. (V. Kovács Sándor összekeverte az adatot a Bartholomaeus Fontius fentebb már idézett levelében találhatóval.)

²² „Petri Gazatada (!) et Mathie Pauli clericorum Zagrabiensis diocesis in universitate studii Ferrariensis in iure canonico studentium” – Archivum Secretum Vaticanum, Registra Supplicationum vol. 581, fol. 122r–125r. (A kérvény szövegét Szovák Kornél lekötölező szívessége révén ismerhettem meg.)

²³ Vö. PÁLÓSFALVI 2013, i. m. 15.

²⁴ Vö. a fentebb idézett kérvény szövegével: „Supplicans preterea prefati rex et episcopus in persona”.

²⁵ BOLLÓK János, KAPITÁNYFfy István, *Megjegyzések az Egyetemi Könyvtár Gr. I. jelzetű kódexének bejegyzéséhez = Antik Tanulmányok*, 26(1979), 106–109; J. FODOR Adrienne, ROZSONDAI Marianne, *Tetraeuangelion = Pannonia regia, Művészet a Dunántúlon 1000–1541*, Szerk. Mikó Árpád és Takács Imre, Bp., 1994, 424–425. – Idézi és hasonló következtetésre jutott az évszámot kivéve KÖRMENDY 2007, i. m. 144.

²⁶ 1478. okt. 24. (DL 34223.)

²⁷ 1488. máj. 2. (DL 19357.), 1488. okt. 6. (DL 19392.)

²⁸ 1489. febr. 20. (DL 19488.)

üresedett nyitrai főesperességet és a velejáró esztergomi kanonokságot nyerte el valamikor 1474 szeptembere és decembere között.²⁹ Az utolsó adat főesperesi javadalmára az esztergomi káptalan 1486. augusztus 30-i privilégiumának méltóságsorából ismert.³⁰ Hogy a két javadalmat pontosan meddig viselte, azt egyelőre nem tudom, mivel halála időpontját csak hozzávetőlegesen állapíthatjuk meg. A következő nyitrai főesperesre ugyanis csak hat évvel későbből van adatom: ez 1492-ben³¹ Eszényi (vagy Eszenyi³²) István, aki korábban a bácsi Szűz Mária-társaskáptalan prépostja (azaz bácsi kisprépost) volt,³³ egyúttal budai kanonok (1484–1492)³⁴. Garázda pozsegai prépostságára utaló utolsó, már idézett adatom 1489. február 20-ról van, míg a következő, amelyben már néhai, 1498. november 6-ról ismert: a Tolna megyei Csöl vagy Töl birtok ügyében³⁵ a Szerdahelyi család és a szerdahelyi Szent Lászlóról nevezett pálos kolostor, illetve Garázda Péter prépost meg Garázda Miklós között folyó perben kibocsátott oklevél szerint ugyanis a pert először Mátyás király, majd utána Garázda Péter halála miatt halasztották el.³⁶ Sajnos a forrásból egyáltalán nem derül ki, hogy a prépost pontosan mikor halt meg. A fentebbiek alapján azonban egy dolog biztos: Péter valamikor 1490 tavasza és 1492 nyarának vége – pontosabban az oklevélben említett Szent Mihály-napi nyolcad kezdete, október 6. – között hunyt el.

Garázda Péter nyitrai főesperessége ideje alatt újabb stallummal gyarapodott: 1478. július 19-én már a pécsi székeskáptalanban birtokolt javadalmával, az ol-

²⁹ Kálmáncsehi 1474. szeptember 30-án még nyitrai főesperes, míg Garázda december 9-én szerepel először így (KÖRMENDY 2007, i. m. 198.).

³⁰ [KNAUZ Nándor], *Az esztergomi főkáptalan fekvő s egyéb birtokaira vonatkozó okmányok tára*. Pest, 1871. (Kézirat gyanánt, a továbbiakban: EFB) 148. (DF 238101.)

³¹ 1492. szept. 3. (*Historia critica regum Hungariae*. Ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata Stephanus KATONA, XVII., Budae, 1793, 494. = DF 290345_631.ecw)

³² Az oklevelekben „de Ezen” néven szerepel a település neve, amelynek feloldása lehet Eszény, ez Fejér megyében, vagy Eszeny, amely viszont Szabolcs megyében fekszik.

³³ 1483. máj. 14. (DF 266144.) – 1484. szept. 19. (*Monumenta Romana episcopatus Veszprimensis / A veszprémi püspökség római oklevéltára, III–IV*. Közrebocsátja a Római Magyar Történeti Intézet, s. a. r. Fraknói Vilmos. Bp., 1902–1908. [a továbbiakban: Mon. Veszpr.] III. 291.)

³⁴ KÖBLÖS József, *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában*, (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával), Bp., 1994 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 12), 290/26. sz.

³⁵ A per okára és folyamára lásd DL 19266., 19326., 19341., 19344., 19347.

³⁶ A felperesek „venerabilem Petrum Garazda prepositum de Posegawar ac Nicolaum similiter Garazda contra se ad octavas festi Beati Georgii martiris in anno Domini millesimo quadringentesimo octuagesimo nono transacti preteriti [...] Mathie regis [...] personalem in presentiam traxissent in causam, et ab eisdem octavis festi Beati Georgii martiris causa partium prescripta partes inter easdem primo prefati condam domini Mathie regis tandemque ipso defuncto et nobis superna dispositione in regiam dignitatem et regimen dicti regni Hungarie sibi succedentibus nostrarum litterarum prorogatoriarum seriebus ventilanda presentes octavas festi Michaelis archangeli dilative attigisset et in nostram personalem presentiam deducta extitisset, quibus tandem octavis instantibus prelibatoque Petro Garazda preposito medio tempore ab hac luce decesso [...]” – DL 20758.

vasókanonoksággal bukkan fel a káptalan méltóságsoros oklevelében.³⁷ A pécsi *lectorok* névsora meglehetősen hiányos: egy bizonyos Imre 1472-ig, míg Mohorai Vidfi Miklós 1483-tól mutatható ki.³⁸ Ráadásul az 1472 és 1483 közötti időszakból az idézett 1478. évi oklevélén kívül nem ismeretes a pécsi káptalantól méltóságsoros privilégium. Ennek, véleményem szerint, két oka lehet: az egyik kézenfekvő megoldás, hogy üresedésben volt a méltóság. A másik pedig, hogy az olvasókanonokságot viselő személy nem tartózkodott Pécsen, így természetesen nem vehetett részt a káptalan okleveleinek kiadásában (ne feledjük, a privilégiumok „datum per manus” formulája éppen a felelősségvállaló személy nevét – aki a mindenkori *lector* volt – nevezi meg). Tudva tehát azt, hogy Garázdának 1474 őszétől már az esztergomi székeskáptalanban is javadalma volt, éppen nem lenne meglepő, ha állandó tartózkodási helyét is Esztergomban rendezte volna be, így a pécsi méltóságsoros privilégiumok hiánya és az olvasókanonokok névsorában lévő évtizedes adatnélküliség egyaránt Garázda Péter pécsi lektorságát jelezheti számunkra. Mindez persze csak feltevés, de egy biztos: 1478-ban már pécsi olvasókanonok is volt pozsegai prépostsága és nyitrai főesperessége, esztergomi kanonoksága mellett. Meg kell még jegyezni, hogy a kánonjogi szabályok szerint (a késő középkorban és ma is) már két hasonló típusú javadalom együttes viseléséhez is pápai felmentés, dispensatio kellett.³⁹ (A kánonoki, főesperesi javadalmak mind helybenlakási kötelezettséggel jártak, ezért alapjában összeférhetetlenek voltak, egyidejű viselésük azonnali javadalomvesztéssel járt volna. Ez alól pécsi kanonokság és a pozsegai prépostság lehetett kivétel, mivel a pozsegai prépost valószínűleg formálisan pécsi kanonok is lehetett egyúttal.⁴⁰) Garázda Péternek azonban nem két, hanem ráadásul három összeférhetetlen javadalma volt, tehát valamikor 1474-ben (amikor esztergomi kanonokságát megszerezte) szabály szerint a pápai Kúriában kellett írásban felmentést kérnie. Ezt a kérvényét a vatikáni forrásanyagból még nem került elő, vagy azért, mert nem maradt fenn, vagy azért, mert a kutatás még nem találta meg.)

Ugyanakkor talán Garázda esztergomi tartózkodása mellett szól egy, a pécsi olvasókanonokságát bizonyító adat kelte után pár hónappal később kibocsátott másik forrás is, ám mivel annak értelmezése nem teljesen egyértelmű, így vonatkozó részét érdemes szó szerint közölni. Az 1478. október 24-én Felsőstítyi György pozsegai kanonok által kibocsátott oklevél (másolatának vagy fogalmazványának) intitulációja a következőképpen néz ki: „Georgius de Felsewsthythnyk canonicus ecclesie de Posega necnon per venerabilem dominum Petrum Garazda, prepositum ecclesie eiusdem, locumtenens officii vicariatus et causarum auditor deputatus” – ennek leírása után a jegyző a szöveget a „necnon”-tól kihúzta és

³⁷ FEDELES 2005, i. m. 358. (DL 18057.)

³⁸ FEDELES 2005, i. m. 223. – Vidfire I. még C. Tóth Norbert, *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században I. rész, A kánonoki testület és az egyetemjárás*, Bp., 2015 (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam, 7) 47–49.

³⁹ Vö. SIPOS Stephanus: *Enchiridion Iuris Canonici*, Bp., 1947, 144–145.

⁴⁰ L. a 42. jegyzetet.

a „venerabilis domini Petri Garázda prepositi et vicarii eiusdem ecclesie Sancti Petri vicem vicariatus tenens” szöveget írta.⁴¹ Értelmezésben az idézett szövegrész szerint a mondott kanonok Garázdát helyettesítette a pozsegai prépostság élén, a nyakatekert megfogalmazás mögött pedig az állhat, hogy a prépost egyúttal a mondott terület főesperese is volt, és ekként bírói joghatósággal rendelkezett.⁴² Egyfelől tehát, noha érthető lenne így is,⁴³ nem pécsi vikáriusságára utal az oklevél, másfelől pedig bizonyítja azt, hogy Garázda nem tartózkodott Pozsegavárott, ezért az általa kinevezett helyettese intézkedett.

Mint a fentiekből vélhetően egyértelműen kiderült, Garázda Péterre az utolsó biztos adat 1489. február 20-ról származik, és valamikor Mátyás király halála után hunyt el. Ennek ellenére a korábbi irodalom előszeretettel hangoztatja, hogy Péter nyitrai főesperes az 1490-es évek elején Itáliába látogatott, valamint 1501-ben az esztergomvári Szent István protomártírról elnevezett társaskáptalan prépostjává nevezték ki, amely méltóságot az állítólagosan 1507-ben bekövetkezett haláláig viselte.

Az itáliai látogatására egyetlen rendkívül bizonytalan „adat” áll rendelkezésre, mégpedig Huszti József munkájának egy szakasza: „Thebaldeus magyarországi összeköttetéseiről tanúskodik, egy kiadatlan költeménye *Ad Petrum Pannonium*, melyre két vatikáni kódexben akadtam. A költemény szinte kétségtelenül Garázda Péterhez íratott, kit az olasz humanisták Petr. Pannoniusnak is neveztek. Ezzel azonban meg is mondtam mindent, ami bizonyosra vehető: a többi csupa rejtély. A költeményből kiolvasható, hogy Garázda összekülönbözött Ercole Strozzával, a Janus Pannonius életéből jól ismert Tito Vespasiano Strozza humanista költő fiával, aki szintén jeles latin költő volt. Úgy látszik, a vetélkedésbe mások is beavatkoztak, s megjelent egy Garázda Péter költeményeit ócsárló vers, melyet Garázda Thebaldeusnak tulajdonított. Thebaldeus tiltakozik a szerzőség vádja ellen; ő mindkét költőt egyformán szereti s olyan nagy talentumot, mint Garázda, megtámadni sem merészelne [...] Hogyan került össze Garázda Thebaldeusszal és Ercole Strozzával? Hol? Ferrarában-e, ahol jó barátja, Battista Guarino olyan előkelő helyet foglalt el a respublica litterariában? Mikor? Tekintve Ercole Strozza születési évét (1471), ez valószínűleg csak a 15. század vége felé lehetett: talán már Mátyás halála után. Tehát Garázda ferrarai és firenzei tanulmányainak befe-

⁴¹ DL 34223. – Az oklevél regesztáját hibás jelzettel és kelettel közli BÓNIS György, *Szentszéki regeszták, Iratok az egyházi bírások történetéhez a középkori Magyarországon*, Szerk. Balogh Elemér, Bp., 1997 (Jogtörténeti Tár, 1/1.), 3339. sz.

⁴² Vö. KOSZTA László, *A pozsegai társaskáptalan = A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543)*. Szerk. Fedeles Tamás, Sarbak Gábor, Sümei József, Pécs, 2009, 236–237. – Hasonló területi prépostsági jogkört a pozsonyi és a szepesi prépost töltött be a kor-szakban. Vö. C. TÓTH Norbert, LAKATOS Bálint, MIKÓ Gábor, *A pozsonyi prépost és a káptalan vizsgálja (1421–1425), A szentszéki bírások Magyarországon – a pozsonyi káptalan szervezete és működése a XV. század elején*, Bp., 2014, (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam, 3), 47–59.

⁴³ Hiszen mind a pécsi püspökségnek, mind pedig a pozsegai társaskáptalannak Szent Péter volt a védőszentje.

jezése után újra ellátogatott Olaszországba, hogy ott ifjúkori emlékeit felfrissítse, és új ismeretségeket kössön? Ismét olyan kérdések, amikre az óvatos 'nesciendi ars et scientia' csak hallgatással válaszolhat. Talán majd akkor többet tudunk, ha az Ábel Jenőtől is várt esztergomi *Monumenták* 15. századi kötete megjelenik és a Garázdára vonatkozó oklevelek összegyűjtve napvilágot látnak.⁴⁴

Huszi bizonytalan feltételezéséből V. Kovács Sándornál már bizonyosság lett: „Mátyás halála után még egy utolsó eseménye életének itáliai látogatása. Valószínűnek látszik, hogy Baptista Guarinus hívására indult el a 90-es évek közepe táján. Személyes jelenléte irodalmi esemény volt, mert költői harcokat indított meg Ferrarában. Garázda ugyanis – amennyire a kutatás megállapíthatta – összeütközésbe került Ercole Strozzával, ki ugyancsak jónevű poéta volt. A vetélkedés tüzeiben megjelenhetett egy Garázdát ócsárló vers, amelyet Garázda Antonius Thebaldeusnak tulajdonított. Thebaldeus számunkra ismeretes versében tiltakozott a szerzőség ellen, hiszen ő mindkét költőt egyformán szereti, s olyan nagy tehetséget, mint Garázda, megtámadni sem merészelne. Sajnos az események további menetéről nem vagyunk tájékozva, hazatérése időpontját sem lehet megállapítani.”⁴⁵

V. Kovács Sándor állítását a későbbiekben mindenki kritika nélkül vette át.⁴⁶ A kérdésben konkrét adatok azóta sem kerültek elő, mint a későbbiekből látni fogjuk, az „1490-es évek közepe táján” Garázda biztosan nem járhatott Itáliában. Ugyanakkor óvatosságra int, hogy a *Garázda Péter – Petrus Pannonius* – vélhető – azonosság Huszi József jegyzete szerint is mindössze egyetlen szerzőnél Porcelliusnál bukkan fel.⁴⁷

Végezetül Garázda Péternek még egy „legendás” javadalmáról, az esztergom-szentistváni prépostságáról kell szólnom. E méltóságviselése alapvetően⁴⁸ egyetlen szerző állítására megy vissza: Mathes Jánosnak az esztergomi várhegyről 1827-ben készült leírására, amelynek 24. oldalán felsorolta a (kis)prépostokat: „ab anno 1492 usque 1499 Andreas Gosztony de Csamaháza / Anno 1501 Petrus de Garazda. / – 1507 Mathias Csaszma. / – 1519 Michael Hamel.”⁴⁹ (Sajnos a lis-

⁴⁴ HUSZI József, *Antonius Thebaldeus költeménye Mátyás királyhoz = Emlékkönyv Dr Gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján*, szerk. Lukinich Imre, Bp., 1925, 350.

⁴⁵ V. KOVÁCS 1957, i. m. 59.

⁴⁶ L. a korábban idézett munkákat.

⁴⁷ HUSZI 1925, i. m. *Thebaldeus* 350. 3. jegyzet. – Giannantonio „Porcello” d’Pandoni 1406 körül született Nápolyban (*Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte*, I/1. Hg. Eduard Fueter. Oldenburg, 1911. 41.), Janus Pannonius kortársa volt (JANKOVITS László, *Accessus ad Janum, A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, Bp., 2002 [Humanizmus és Reformáció, 27], 25).

⁴⁸ Vö. KOLLÁNYI Ferenc, *Esztergomi kanonok 1100–1900*, Esztergom, 1900, 113. (nem jelzi); PÓR Antal, *Az Esztergom-várbéli Szent István első vértanúról nevezett prépostság története* Bp., 1909, 39. (1499-től); V. KOVÁCS 1957, i. m. 59, 86. jegyzet (1501-től); MIKÓ 1983, i. m. 49. (1499-től); KÖRMENDY 2007, i. m. 144. (1499-től).

⁴⁹ MATHES János, *A régi esztergomi vár az ott kiásott emlékek és más régiségek leírása*. Latin

tához semmilyen jegyzetet sem fűzött, így nem tudjuk, hogy mi alapján állította össze azt.) Ugyanő ismertette egyébként Garázda Péter síremléktöredékének megtalálási helyét és nyomtatásban közölte annak szövegét és képét.⁵⁰

Az okleveles források (és a síremlékek) alapján megrajzolható kép azonban gyökeresen eltér a Mathes által rekonstruált listától: a préposti székben 1483-tól⁵¹ Csomafalvi Benedek fia, Gosztonyi András mutatható ki egészen 1499. október 22-i haláláig.⁵² Utódja Bakócz Tamás esztergomi érsek egyik unokaöccse, Erdődi vagy Szatmári István lett, aki 1500 elején nyerte el a prépostságot (ekkor Ferrarában tanult).⁵³ Hogy meddig viselte a javadalmat, nem tudni, arra az utolsó adat 1502. július végéről ismert.⁵⁴ Ekkor már egyúttal szerémi püspök is volt, amelyet 1504. október közepéig,⁵⁵ a nyitrai püspökségre történt áthelyezéséig⁵⁶ viselt. Időközben, minden bizonnyal hazatérése után az uralkodó – Bakócz közbenjárására – kinevezte személynöknek (azaz a királyi személyes jelenlét bíróságának vezetője lett).⁵⁷ Erdődi István ismeretlen időpontban történt távozása után 1511-ben bukkan fel a következő prépost, Hannel/Hamel Mihály neve.⁵⁸ Ő egyúttal – kimutathatóan 1507-től⁵⁹ – a budai Szűz Mária-egyház plébános-archipres-

eredetiből magyarra fordította és jegyzetekkel ellátta F. Romhányi Beatrix, Utószó: F. Romhányi Beatrix és Prohászka Péter, Esztergom, 2014. (Libri Veteres Strigonii 4.) 72. – Csázmai Mátyás esztergom-szentistváni kanonok 1517-ből ismeretes (DF 248861.).

⁵⁰ MATHES 2014, i. m. 70–71. – Az esztergom-szentistváni prépostságra I. HORVÁTH István, H. KELEMEN Márta, TORMA István, *Komárom megye régészeti topográfiája, Esztergomi és a dorogi járás*, Bp., 1979 (Magyarország régészeti topográfiája, 5), 91–95, illetve az azóta (is) eltelt évek kutatásaira I. HORVÁTH István, *Az esztergomi Várhegy régészeti kutatása, 1966–1999 = In medio Regni Hungariae, Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén”*, Szerk. Benkő Elek, Orosz Krisztina, Bp., 2015, 193–255.

⁵¹ DF 236546. (1483. okt. 7.)

⁵² L. síremlékének feliratát. (LÖVELI, VARGA, i. m. Adattár, Esztergom 22. sz.; PÓR 1909, i. m. 36.) – Utolsó okleveles adat rá: 1499. szept. 28. (DF 238107.)

⁵³ „Lo preposito de San Stefano de Strigonio emorto l’arcevescovo lo ha dato ad uno suo nepote nominato Stefano che studio ad Ferrara” (1500. febr. 3. – Archivio di Stato di Modena, Ambasciatori b.3/23, l. a szöveg a www.vestigia.hu található meg, Infocus 1457.)

⁵⁴ DF 238310. (1502. júl. 29.)

⁵⁵ DL 59941. (1504. okt. 16.)

⁵⁶ Először 1504. nov. 5-én említik e minőségében: „Nitriense, videlicet quello erra prima Serimiense, qual ozi fu pronunciatò Nitriense, et Serimiense el piu zouene di quelli Baroni Orsagi.” (Marino Sanuto világrónikájának Magyar-országot illető tudósításai II. Közli WENZEL Gusztáv = *Magyar Történelmi Tár*, XXIV[1877], 133.) – VAGNER József munkájában (*Adalékok a nyitrai székes-káptalan történetéhez*, Nyitra, 1896, 112.) Bajoni Istvánnal azonosította. Bajoni életútjának tisztázását I. C. TÓTH 2015, i. m. 119–121.

⁵⁷ BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1971, 336.

⁵⁸ *Epistole, legationes, responsa, actiones, res geste serenissimi principis Sigismundi, eius nominis primi, regis Poloniae, magni ducis Lithvanie, Russie, Prussie, Masovie domini ... per Stanislaum GORSKI. II. Posnaniae, 1852. 4. (1511. dec. 5.)*

⁵⁹ DF 237386. (1507. aug. 21.)

bitere,⁶⁰ valamint Ulászló király orvosa és gyóntatója is volt.⁶¹ Nem elképzelhetetlen, hogy a társaskáptalani javadalmat közvetlenül a Bakócz nepostól „örökölte”.⁶² Bárhogyan is történt, egy biztos: az esztergom-szentistváni préposti címet 1502. július végéig valaki mindig viselte, és ez a személy nem Garázda Péter volt. Noha a nyitrai főesperesség után korábbi vizsgálataim alapján a rangban következő állomás valóban egy préposti állás lehetett,⁶³ ám azt már nem Garázda töltötte be, mivel 1498-ban már biztosan halott volt,⁶⁴ ráadásul az általa viselt főesperességet 1492-ben már az említett Eszenyi vagy Eszényi István tartotta a kezében.

Garázda Péter tehát valóban elhagyta Esztergomot, de nemcsak azt: valamikor 1489 és 1492 között a túlvilágra költözött. Síremlékének, amelynek esetében korábban felmerült, hogy nem Garázda, hanem esetlegesen valaki más csináltatta, stílusa illik ahhoz a másik négyhez – Beatrix „udvarhölgye” †1495 (Esztergom, Balassa Múzeum), Bernardino Monelli †1496 (BTM), Kesztlöci Mihály †1496 után (öt töredék, Esztergom, Vármúzeum), Gosztonyi András †1499 (Esztergom, a Bazilika altemploma) –, amelyet leginkább a „virágos szegélyű” sírkövek csoportjaként említi a kutatás,⁶⁵ sőt feltehetően a sorozat első tagja lehetett. Akár így volt, akár nem, a síremléket az esztergom-szentistváni templom szentélyében helyezték el, hogy miért pont ott, és hogy mikor, arra az elkövetkezendő évek kutatásainak kell válaszolnia.⁶⁶ (A Máthés által lokalizált lelőhely a sírkőlap másodlagos helye is lehetett.) Ugyancsak a jövő kutatóinak feladata a Fontius levelében Garázda távozási okaként szereplő „váradi prefektúra” azonosítása, bár hozzá kell tennem, hogy a *praefectus* antikizáló tisztségnév alapján a váradi püspököknek

⁶⁰ Az archipresbiteri címet a plébánosok 1497-ben nyerték el a pápától és feljogosította őket, hogy főpapi jelvényeket viselhessenek, áldásaik és búcsúik a püspökivel azonos megítélés alá estek. Vö. KISS Gergely, *Királyi egyházak a középkori Magyarországon*, Pécs, 2013. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi, 3) 91.

⁶¹ FÖGEL József, *II. Ulászló udvartartása 1490–1516*, Bp., 1913, 73–74, 94, 117; HERMANN Zsuzsanna, *Az Egyetemi Könyvtár Werbőczy-kéziratai és az 'Analecta Saeculi XVI Hungarica'*, Bp., 1983, 80.

⁶² Sajnos nem nyújt segítséget ez esetben az esztergomi káptalan gazdasági jegyzőkönyve sem, mivel abban csak név nélkül említi a különböző jövedelmekben részesülő prépostot, l. pl. *Registrum capituli cathedralis ecclesiae Strigoniensis (1500–1502, 1507–1527) / Az esztergomi székeskáptalan jegyzőkönyve (1500–1502, 1507–1527)*, Edidit László Solymosi, Bp., 2002, 74–75, (1507), 78. (1508, nem volt jelen Szent Adalbert ünnepén Esztergomban) stb.

⁶³ Vö. C. TÓTH 2015, i. m. 109–117.

⁶⁴ Lásd a DL 20758. számú oklevél fentebb, a 36. jegyzetben idézett szövegét!

⁶⁵ MIKÓ 1983, i. m. 50.

⁶⁶ Egyébként abból, hogy Garázda Péter sírja a társaskáptalanban volt, semmiképpen sem következik az, hogy abban az intézményben javadalommal kellett rendelkeznie. Erre kiváló példával szolgál Bakócz Tamás egri püspök, majd esztergomi érsek egri, illetve esztergomi jövedelemkezelőjének, Ósi Györgynek az esete, aki végrendeletében úgy intézkedett, hogy testét a szentistváni társaskáptalanban helyezték örök nyugalomra („[...] in dicta ecclesia Sancti Stephani, in qua post eius obitum fumus suum ipse condam Georgius Ewsy iacere ac sepelliri commisisset iuxta eiusdem testamentarie voluntatem [...]” – EFB 163. [DF 238051., 1513. máj. 24.]).

valamilyen adminisztratív tisztségviselőjére, például püspöki udvarbíróra (*administrator curie episcopalis*) vagy effélére is lehetne gondolni, a levél adata persze Fontius részéről merő félreértés is lehetett. Mindezek után lássuk Garázda István fia Péter javadalmaikat az archontológia bevett módszere szerint, csak a biztos adatok felhasználásával leírva!

pozsegi prépost, pécsi kanonok (1465–1490/1492)	1469. I. 17. (DANELONI 2001, i. m. 454.) 1489. II. 20. (DL 19488.)
nyitrai főesperes, esztergomi kanonok (1474–1490/1492)	1474. XII. 9. (Mon. Vespr. III. 231.) 1486. VIII. 30. (EFB 148. = DF 238101.)
pécsi olvasókanonok (1473?–1483?)	1478. VII. 19. (DL 18057.)

Végigtekintve Garázda Péter biztos adatokon nyugvó egyházi pályáján, megállapítható, hogy azon messze nem látszik a „Vitéz-féle” lázadás nyoma. Az 1470-es évek elején – talán 1473-ban – történt hazatérése utáni évtizedet életének páratlanul sikeres időszakaként jellemezhetjük: egymás után nyerte el és viselte egyidejűleg a tekintélyesebbnél tekintélyesebb egyházi méltóságokat. A valószínűleg 1474 késő őszen elnyert nyitrai főesperessége az esztergomi székeskáptalanban lévő nyolc közül a legrangosabb volt⁶⁷ (ekképpen nem is érthető a korábbi szakirodalom azon álláspontja, amely szerint „csak” nyitrai főesperes lett belőle). Az *archidiaconatus* tekintélye minden bizonnyal a vele járó jövedelemben is tükröződött. Ugyanezt látjuk a pécsi javadalmai esetében is: az 1470-es években viselt olvasókanonoksága rangban a nagyprépost után következett.⁶⁸ A két javadalom jövedelmezőségéről ekkoriból nincsen adatunk, de a nyitrai főesperesség becsült éves jövedelme 1418-ban 45 márka (azaz kb. 180 aranyforint),⁶⁹ míg a pécsi olvasókanonokságé 1419-ben 64 aranyforint volt.⁷⁰ Az összegek az 1470-es években ennél biztosan magasabbak lehettek, és ha mindehhez hozzászámítjuk a pozsegi prépostság jövedelmét, akkor Garázda Péter e három stallumból származó bevétele könnyen meghaladta az évi 300 aranyforintot, ami már igen tisztességes jövedelemnek számított.

A fentebb vázolt pályája fényében Garázda támogatói körét is módosítani kell. Kezdjük pécsi javadalmaival, amelyek elnyerését eddig – érthető módon – Handó Györgyhöz kötötték:⁷¹ abban az időben (azaz 1465–1480 között), amikor (azaz 1478-ban) Garázda kimutatható az olvasókanonokságban, ő viselte préposti címet. Ez az állítás olvasókanonoksága tekintetében minden bizonnyal megállja a helyét. Ugyanakkor pécsi kanonokságát, amelyet – amint az joggal feltételezhető – már egyetemre távozásával viselhetett, illetve a – talán – 1465-ben elnyert

⁶⁷ C. TÓTH 2015, i. m. 116.

⁶⁸ FEDELES 2005, i. m. 54.

⁶⁹ LUKCSICS Pál, *A XV. századi pápák oklevelei, I–II.*, Bp., 1931–1938. (Monumenta Hungariae Italica, Olaszországi Magyar Oklevéltár, I–II.) I. 147. sz.

⁷⁰ FEDELES 2005, i. m. 153.

⁷¹ *Uo.* 358.

pozsegai prépostságát biztosan nem Handónak köszönhette: a préposti címet csak a püspöktől (és az uralkodótól), azaz Janus Pannoniustól (és Mátyás királytól) nyerhette el (ha minderre csak 1469 előtt került sor, a helyzet akkor sem változik). A kanonokságot viszont, amennyiben nem a püspöktől (Janus Pannoniustól), akkor a nagypréposttól kaphatta meg: 1460 és 1465 között a méltóságot Beckensloer János viselte.⁷² Ha már most áttérünk Garázda Péter esztergomi javadalmára, akkor ismét Beckensloer nevével találkozhatunk: ő volt az érsek (1473 végétől 1476. február végéig),⁷³ illetve Asszonyfalvi Ostfi Miklós a prépost (1456–1481),⁷⁴ amikor Garázda elnyerte a nyitrai főesperességet a hozzákapcsolt esztergomi kanonoksággal. Akárhonnan is nézzük tehát, úgy látszik, hogy Garázda Péter pályáját nem törte meg a Vitéz-féle lázadás. Sőt: az azután elnyert javadalmait éppenséggel azoktól kapta (itt főleg Beckensloer személye emelendő ki), akik szemben álltak Zrednai János esztergomi érsekkel és Janus Pannonius pécsi püspökkel! (Garázda rejtélyes váradi prefektúráját is bátran Beckensloer Jánoshoz köthetjük, mivel 1465 és 1469 között éppen ő volt a váradi püspök.⁷⁵)

A Garázda Péterre vonatkozó (új) adatok alapján tehát bátran kijelenthető, hogy egyházi pályája az eddigi negatív képpel szemben éppenséggel a javadalomhalmozó klerikusok iskolapéldája.

C. TÓTH, NORBERT

Garázda Péter – A Collector of Benefices as Political Victim?

Péter Garázda is an emblematic figure of the history of Hungarian humanism: his case has generally been used as an excellent illustration of king Matthias's autocratic policies. Garázda, who was born sometime in the early 1450s, started both his ecclesiastical and poetical career under the guidance of János „Vitéz” of Zredna and Janus Pannonius. He went to Italy at a young age in 1465, and studied at the universities of Florence and Padova, although he obtained no degree. But after a splendid start his career was allegedly broken by the conspiracy organised by his mentor, archbishop Vitéz against king Matthias, whereupon he too, as a member of the prelates's circle, would have been given a cold shoulder after his return from Italy in 1473. Not only was his church career halted, but he also had to dispense with his humanist activities. As a slight recompense, after the death of Matthias he could once again visit Italy, and would have obtained the provostship of the collegiate chapter of Saint Stephen the Protomartyr at Esztergom (a hypothesis based on his tombstone that was found there). He is thought to have died in 1507.

⁷² *Uo.* 220.

⁷³ C. TÓTH 2015, i. m. 106.

⁷⁴ *Uo.* 129.

⁷⁵ 1465. márc. 7. (*Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia I/6. Mathiae Corvini Hungariae regis epistolae ad Romanos pontifices datae et ab eis acceptae, 1458–1490*, Bp., 2000, [Reprint.] 38.) – 1469. okt. 8. (DF 210919.) – Életére vö. GOTTSCHALK, Joseph, *Der Breslauer Johannes Beckensloer (†1489) Erzbischof von Gran und Salzburg = Archiv für Schlesische Kirchengeschichte*, 27(1969), 98–129.

During his research into the history of the cathedral chapter of Esztergom, the author of the present study has come across some sources which contradict the picture that has been traditionally formed about the life of Péter Garázda. On the basis of this new information it can be stated that the conspiracy led by archbishop Vitéz had no consequences for the church career of Garázda; indeed, after his return from Italy in 1473 new benefices were added to his provostship of Pozsega and canonical prebend at Pécs. From 1474 he was archdeacon of Nyitra and thus a canon of Esztergom, and for some ten years, beginning in the early 1470s, he also held the lectorship in the chapter of Pécs. Thus, he held at least four ecclesiastical benefices simultaneously. Moreover, he received them from archbishop John Beckensloer, the most determined adversary of Vitéz and Janus Pannonius. On the other hand, his holding the lesser provostship at Esztergom is certainly pure fiction, as from the period concerned we have a continuous list of incumbents. The surviving evidence shows that he did not return to Italy after the death of Matthias, for he too died sometime before the summer of 1492. It can thus be concluded that, far from being a victim of political oppression, Péter Garázda can rather serve as a classic example of the benefice-collecting clerics.

Keywords: Péter Garázda, king Matthias, Hungarian humanism, provostship of Pozsega, Janus Pannonius

ALMÁSI GÁBOR

**Egy különleges életút a 16. század első feléből:
Martin Brenner, erdélyi szász humanista**

A „Humanism in East Central Europe”, Kiss Farkas Gábor által vezetett Lendület-kutatócsoport 2018–2019-re tervezi megjelentetni azt a humanista bio-bibliográfiákat összefoglaló lexikont, amelybe az alábbi életrajz (némileg rövidebben és más szerkezetben) is olvasható lesz. A De Gruyter kiadónál megjelenő kötet tervezett címe: *Companion to Humanism in East Central Europe – Vol. 1: Hungarian Humanism 1440–1620*, vagyis egy Kelet-Európát felölelő sorozat első kötetéről van szó, amelynek a német humanizmust lefedni próbáló *Deutscher Humanismus 1480–1520. Verfasserlexikon* jelentette a mintát, bár az időhatárokat máshogyan választottuk meg. A várhatóan több mint 500, erőteljesen a művekre koncentrááló bio-bibliográfiai szócikk közül remélhetőleg számos fog megjelentést okozni.

A megjelentésekben az alig ismert Martin Brenner életrajza sem szűkölködik. Bár nevét a korról foglalkozó irodalomtörténészek és történészek valószínűleg többnyire jól ismerik, és jobbára azt is tudják róla, hogy Brenner elsőként adta ki Antonio Bonfini *Rerum Ungaricarum decades*-ét, ennél több információval aligha rendelkeznek. Igaz, a korábbi nemzedékek történészei közül is csak igen kevesen és érintőlegesen foglalkoztak személyével, ami a rendelkezésre álló források szűkössége mellett érthető is. Kivételnek csak néhány 19. századi szász történész számít, akik az erdélyi szász városok levéltárjait kutatva értékes töredékatokat tettek közzé.

Az egyik legfrissebb Martin Brennerre vonatkozó bibliográfiai adatot egy Kulcsár Péter által írt 1994-es szócikk jelenti, mely az *Új Magyar Irodalmi Lexikon*-ban jelent meg.¹ E szerint Brenner egy 1520-ban született szász humanista filológus volt, aki egyben besenyői (Vișoara, Heidendorf) evangélikus lelkész-ként is működött: „1540-től a bázeli, 1543-tól a bécsi egyetemen tanult. 1547-ben orvos Bolognában, majd Nagyszében főorvosa. 1552-ben Itáliában utazgatott. Hazatérve lelkész-ként is működött.” A bázeli tanulmányokról elsőként Veress Endre beszélt az itáliai peregrinációra vonatkozó köteteinek egyikében: „Brenner Márton előbb Bazelben hallgatott teológiát meg orvostudományt s 1540–43 között két orvosi munkát adott ki. Majd Bécsbe ment s az egyetem első félévére

¹ A Magyar Művelődéstörténeti Lexikon első kötetében Kőszeghy Péter szócikke (446–447) jobbára Kulcsár Péterére és az általa említett irodalomra alapoz.

iratkozott be.”² Veress azt is állítja, hogy két hónapos itáliai utazása után 1552-ben „Szebenben telepedett le mint orvos, bár hívei papnak is megválasztották.” Nehéz lenne megmondani, honnét vette Veress értesüléseit, mindenesetre, amint látni fogjuk, szinte semmi nem igaz abból, amit leírt, és amit nyomában Kulcsár újrafogalmazott.

A kevés adatból dolgozó életrajzírók korábban sem láttak tisztábban, de talán kevesebbet éltek fantáziájukkal. A 18. század végén alkotó szász biográfus, Johann Seivert szerint – aki a későbbi életrajzírókra is hatással volt – Brenner sikeres besztercei orvosként Nagyszebenben élt, és kiadta Bonfini és Brandolini műveit. Alig ért azonban Seivert lexikonja végére, máris helyesbítésekre kényszerült: Brenner nem csak orvos volt, hanem egyházi személy is, 1542-ben kapta meg a Beszterce melletti Besenyőben megüresedett papi állást, amiről azonban hamar le is mondott. Hogy miért és mikor – kérdezi Seivert –, azt az egyházi anyakönyvből nem lehet megtudni, csak azt, hogy utódja Adam Pomarius lett. Talán bizony vallási okokból – veti fel –, hiszen szebeni temetése arról tanúskodik, hogy protestánsként halt meg.³ (Hogy szebeni temetése miatt tanúskodna erről, azt most ne firtassuk.) Szerencsére az 1860-as évek környékén tevékenykedő szász történetírók, Heinrich Wittstock, a besztercei városi levéltár valaha élt egyik legjobb ismerője, és H. Herbert már valamivel megbízhatóbbnak tűnő adatokat közöltek.⁴ Wittstock megállapítja, hogy Brennert 1533-ban választották besenyői papnak (tehát nem 1542-ben, mint Seivert állította), de állását hamar feladta, mert 1536-ban már a gyulafehérvári székeskáptalan szolgálatában találjuk.⁵ Utóbbi értesülése kapcsán egy, a besztercei levéltárban őrzött levélre hivatkozik, mely szerencsére ma is megtalálható, sőt az Országos Levéltár mikrofilm-másolatai között is megvan, így mint Brenner egyetlen megmaradt levelét, a tanulmány végén közöljük.

Lássuk végre, mit lehet biztosan tudni, illetve kikövetkeztetni e rendhagyónak számító közép-európai humanista életútról. Előre leszögezhetjük, hogy a hiátusok lényegesen nagyobbak, mint az életút biztosan ismert részletei. Tudjuk, a történészek hajlandóak a semmiből előtűnő apró kis információkat egyetlen ívvel összekötni, egyetlen nagy narratívába fűzni. A kísértés nagy, pedig semmi sem garantálja, hogy az egyes pillanatfelvételekből joggal készíthetünk mozgóképet.

² VERESS Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai (1221–1864)*, Bp., MTA, 1941, 92. – Veress állításával ellentétben ebben az időben Brenner nevében megjelenő orvosi műnek semmilyen nyomát nem találtam.

³ SEIVERT, Johann, *Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften*, Pressburg, Verlagsbuchhandlung J. J. Weber, 1785, 45–46, 516–517.

⁴ Viszonylag keveset tett ehhez hozzá az ismertebb szerzőnek számító Joseph Trausch az erdélyi századoknak emléket állító *Schriftsteller-Lexikon* szerzője. TRAUSCH, Joseph, *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*, Kronstadt, Gött, 1868, 179–182.

⁵ WITTSTOCK, Heinrich, *Beiträge zur Reformations-Geschichte des Rösnergaues*, Gerold, Wien, 1858, 23–24, 46.

Amíg Brenner születése helyében, az erdélyi szász városban, Besztercebén (Bistrița, Bistritz, korábban Nösen) egészen biztosak lehetünk (többek között az általa kiadott két humanista mű előszavában is beszterceinek, ill. erdélyinek nevezi magát), addig születése évéről már lényegesen kevesebbet tudunk. Brenner korai iskolázásáról ugyanis semmilyen információval nem rendelkezünk, és a Kulcsár Péter által írt szócikkben megadott 1520-as év minden jel szerint a fantázia szüleménye. Ha hihetünk Dankanits Ádám 16. századi erdélyi könyvekre vonatkozó gyűjtésének, 1523-ban Martin Brenner már három klasszikus műnek is tulajdonában volt: egy 1520-as velencei Horatius-kiadásnak, egy Juvenalis-kiadásnak, illetve a görög filozófus, Kebész egyik közelebbiről meg nem határozott művének.⁶ A Brennerhez köthető öt könyvészeti adat egyébként már kimagaslónak számít a korban. Az említett három könyv mellett, tudjuk, hogy 1535-ben szerzi meg Erasmus *Christiani matrimonii institutio* bázeli, 1526-ból származó kiadását, 1538-ban pedig az i. sz. 2. században élt alexandriai görög történetíró, Appianosz 1477-ben, Velencében kiadott munkájának latin fordítását.⁷ Az 1523-as könyvbeszerzésből kiindulva tehát Brenner legkésőbb, 1500 és 1505 között születhetett. Sajnos Dankanits lényegében jegyzetek nélkül írta könyvét, így a legalapvetőbb információk is gyakran hiányoznak. Nem tudjuk, Brenner hol vette könyveit, illetve hogy ezek jelenleg hol találhatóak (sőt voltaképpen még azt sem tudjuk, hogy nem véletlenül Martin Brenner apjának könyveiről van-e szó.) A három 1523-as könyvből akár külföldi egyetemjárásra is következtethetnénk, ennek azonban ellent mond, hogy később, 1543-ban Brenner beiratkozik a bécsi egyetemre. Annyit mégis feltételezhetünk, hogy alapos oktatásban részesült (valószínűleg egy hazai püspöki központban), és azt is megelőlegezhetjük, hogy egy kivételesen kíváncsi, ambiciózus és jól tájékozott ember vált belőle.

A következő Brennerre vonatkozó információnk 1530-ból származik. Georg Daniel Teutsch szász történész jegyezte fel 1860-ban, a kalendáriumoknál alig komolyabb szintet képviselő *Sächsischer Hausfreund* című erdélyi lapban, hogy a besztercei humanista „mint Nagyszeben városi apotekáriusa” 1530-ban 225 guldenért vásárolt gyógyszereket, 1549-ben pedig 23 guldenért Bécsből szerzett be orvosságokat.⁸ Amíg Dankanits adatait nem ismertem, Teutsch 1530-ra vonatkozó információját elvettem, mint téveset vagy félreolvasottat, hiszen H. Herbert, aki 25 évvel később, 1885-ben levéltári források alapján kifejezetten a 16. századi szebeni egészségügy fejlődését kutatta, egyáltalán nem tudott Brenner korai

⁶ DANKANITS Ádám, *XVI. századi olvasmányok*, Bukarest, Kriterion, 1974, 50–51, 54, 99. – Csak a Kolozsváron található Horatius kötetnek közli a szerző a leltári számát, mégsem tudtam beazonosítani: FLACCUS, Q. HORATIUS, *Odorum libri quatuor, epodi carmen saeculare Porphyrio, Antonio Mancinelli, Ascensio interpretibus, Ejusdem ars poetica, Sermonum libri II, epistolarum totidem, Johanne Britannico interprete...* Venetiis, Fontaneto, 1520. – Kebésztől nyilván a népszerű *Tabula Cebetis* volt meg. Ezúttal köszönöm Kiss Farkas Gábornak, hogy Dankanits adataira felhívta a figyelmemet.

⁷ DANKANITS 1974, i. m. 53, 61. Sajnos Dankanits leltári számokat ebben az esetben sem közöl.

⁸ TEUTSCH, G. D., *Vor dreihundert Jahren = Sächsischer Hausfreund*, 22(1860), 41.

szebeni jelenlétéről. Herbert munkájában Brenner először csak 1549-ben bukkan fel Nagyszebenben, és ebben az évben 50 forintért szerez be gyógyszereket Bécsből.⁹ Furcsa, hogy Herbert nem tudott Teutsch korábbi adatairól, amelyek vagy hibásak, vagy inkább azt sejtetik, hogy a két szerző egymástól független, párhuzamos forrásokból dolgozott. Abból az esetlegesen igaz tényből azonban, hogy Brenner 1530-ban 225 guldenért vásárolt gyógyszereket, mégsem szükséges arra a következtetésre jutni, hogy máris a város apotekáriusa volt. Jelentheti ez azt is, hogy a fiatalember sokat utazott és jó szebeni kapcsolatokkal rendelkezett. De még ha apotekárius is volt, kérdéses, hogy képzettség nélkül mennyi ideig végezhetette ezt a munkát.

Képzettsége ugyanis Brennert minden jel szerint egyházi pályára determinálta, amiről feltehetjük, hogy nagybátyja, Besztercei Kretschmer Lőrinc családi befolyása alapján döntött. Nagybátyjáról, „Lőrincről, a székesfehérvári prépostról”, mint legnagyobb jótévőjéről az általa kiadott Aurelio Lippo Brandolini dialógusának előszavában emlékezik meg, akit nem volt nehéz Besztercei Lőrincel beazonosítani.¹⁰ Ezzel a korábbi életrajzírókhoz képest egy lényeges információ birtokába jutottunk, hiszen Lőrinc a Mohácsnál elesett nagy műveltségű Szatmári György esztergomi érsek unokaöccse volt, sőt a bolognai egyetemet is megjárta.¹¹ Magyi Sebestyén, Lőrinc egykori bolognai tanulótársa Janus Pannonius verseinek 1513-as bolognai kiadásában Lőrincről mint patrónusáról emlékezik meg: Lőrinc a nagybátyja, Szatmári György támogatásával Bolognában a műveltség csúcsaira törekedett.¹² Jóllehet, a mohácsi csatát követő politikai széttagoltság következményeképpen az 1513-ban kapott és igencsak jól jövedelmező székesfehérvári prépostságot Lőrincnek 1530-ban el kellett hagynia, korábban azonban bőkezűen támogathatta, jó magyarországi iskolákban taníttathatta unokaöccsét. Bár a préposti címet élete végéig, 1543-ig viselte, jövedelmét ezek után már nem, így élete hátra lévő részében mint királyi tanácsos, 1537 és 1539 között pedig mint a királyi gyermekek nevelője működött (ami humanista műveltségének egyik legfőbb bizonyítéka). Kérdés tehát, hogy 1530 után a fontos egyházi pozíciójától megfosztott Lőrinc mennyiben tudta később unokaöccse karrierjét egyengetni, mennyiben tudott alkalom adtán a hóna alá nyúlni.

⁹ HERBERT, H., *Die Gesundheitspflege in Hermannstadt bis zum Ende des sechszehnten Jahrhunderts* = *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, N. F. 20(1885), 8–9, 20–21.

¹⁰ BRANDOLINUS, Lippus, *De humanae vitae conditione et toleranda corporis aegritudine, ad Matthiam Coruinum Hungariae et Bohemiae regem et Beatricem reginam dialogus*, Vienna, Syngrenius, 1541. RMK III 331a és 7359.

¹¹ Bolognában tanulva mint mislyei prépost és egri egyházmegyebeli újbátori főesperes, már komoly jövedelemmel rendelkezett. Életéhez lásd FAZEKAS István, *Besztercei Kretschmer Lőrinc székesfehérvári prépost, királyi nevelő* = *Portré és Imázs*, szerk. Etényi G. Nóra, Horn Ildikó, Budapest, L'Harmattan, 2008, 63–71; LAKATOS Bálint, *Laurentius Bistrius = Companion to Humanism in East Central Europe* – Vol. 1: *Hungarian Humanism 1440–1620*, ed. Farkas Gábor Kiss, Berlin, De Gruyter, 2019 (megjelenés előtt).

¹² Az előszót újraközlí: *Jani Pannonii Opusculorum pars altera*, kiad. Teleki Simon, Utrecht, apud Barthol. Wild., 1784, 255.

A Brenner életét takaró sötétség némileg 1533-ban kezd oszladozni, erre az évre vonatkozik a már fentebb említett adat, mely szerint a Beszterce város melletti Besenyő papjává választották. Ezt az állását tehát nehéz lenne nagybátyja személyéhez kötni, hiszen Lőrincnek mint Ferdinánd tanácsosának nem volt befolyása az ekkor még evangélikusnak nem nevezhető papi állás betöltésére, erről a városi tanács döntött. Beszterce városának egyik befolyásos emberéhez küldött, már említett 1536-os levele alapján Martin az állást valóban csak rövid ideig tölthette be. Ennek oka nem lehet más, mint hogy máshol, inspirálóbb környezetben, jobb lehetőség kínálkozott. A kérdés az, hogy hol. Amint a mellékletben olvashatjuk, a latin nyelvű levelet Albán keletelte. Az erdélyi Wittstock és nyomában más történetírók ezt Alba Juliaként értelmezték, pedig az egyszerű „Alba” megnevezés minden jel szerint gyakrabban vonatkozott Alba Regiára (Székesfehérvárra), mint Alba Juliára (Gyulafehérvárra). A közölt levélből megtudjuk, hogy Brenner valamikor Váradra ment, hogy találkozzék a kormányzóval (Grittivel, tehát legkésőbb 1534-ben, mert Gritti ekkor halt meg). A találkozó során a besztercei humanista állítólag igyekezte tisztázni honfitársait – és persze a levél címzettjét – az alól a valószínűleg igaz vád alól, hogy a Szapolyai és Gritti uralmával elégedetlen beszterceiek a moldvaiakkal titkos kapcsolatokat kívántak kiépíteni, hogy rábírák azokat Erdély lerohanására.¹³ Csakhogy Váradra a káptalan ügyében („in negotiis capituli nostri”) utazó Brenner éppen úgy mehetett Székesfehérvárról, mint Gyulafehérvárról, mindkettő Szapolyai Jánoshoz tartozott, és a székesfehérvári prépostság esetében is használták a káptalan kifejezést.¹⁴

A székesfehérvári tartózkodás mellett leginkább Brenner későbbi kapcsolatai szólnak. Az 1541-es, említett Brandolini-kiadásának dedikációjában nem csak nagybátyáról, Besztercei Lőrincről emlékezik meg, hanem Brodarics Istvánról is, akiről azt állítja, hogy ha nem hunyt volna el nemrégiben, bizonyosan a mű patrónusa lett volna.¹⁵ Talán nem túlzás azt állítani, hogy Brodariccsal nagyobb eséllyel lehetett Székesfehérvárról jó kapcsolatot ápolni (ahol fenn maradt levelezése alapján 1533-ban például kétszer is megfordult), mint Gyulafehérvárról.¹⁶ A Ferdinánd-párti váci püspöknek minden jel szerint fontos kapcsolatai maradtak a Szapolyai alá tartozó prépostsággal: egyik itt-tartózkodása során az írástudó Demetriusnak, egykori szolgájának és későbbi barátjának az árváit segítette meg, egy másik alkalommal pedig a horvátországi Velikéből származó Marcus neve-

¹³ Az erdélyi szászok meglehetősen nehezen adják meg magukat Szapolyai Jánosnak, legkésőbb Szeben nyitja meg kapuit a király ostromló seregei előtt. Beszterce szerepéhez l. DAHINTEN, Otto, *Geschichte der Stadt Bistritz in Siebenbürgen*, Köln, Böhlau, 1988.

¹⁴ L. pl. BRODERICUS, Stephanus, *Epistulae*, ed. Péter Kasza, Bp., Argumentum, 2012, 382.

¹⁵ „Caeterum praesul Amplissime, tu nobis post Reverendissimum D. Laurentium Praepositum Albensem, integritate, virtute, constantia singulari virum, avunculum meum de me optime meritum, primus occurebas (nam Reverendissimum D. Stephanum Brodericum Episcopum Vaciensem fata iniqua nuper nobis eripueres) cui hunc librum non incongrue nuncuparem.” BRANDOLINI 1541. i. m. (10. jegyz.), A4^v.

¹⁶ *Uo.*, 344, 369.

zetű fehérvári tanár érdekében járt közre Nádasdy Tamásnál.¹⁷ A Brodarics-kapcsolatnál is nyomósabb „érv” Brenner székesfehérvári tartózkodása mellett az, ahogy Bornemisza Ferencről emlékezik meg Bonfini-kiadásának Bécsben írt előszavában, 1543-ban: „a felséges Ferdinánd királyhoz Bécsbe jött Bornemisza Ferenc székesfehérvári archidiaconus és kanonok, megalapozott műveltségén kívül – ami sajátja – számos ragyogó erénnyel fölfegyverzett és ékeskedő férfi, akit hozzám régi barátság fűz, a fehérvári kollégium tagja, amelyben él, és aki nek én mindenért, amim csak van, szívesen adósnak vallom magam.”¹⁸ Bornemisza tehát „a barátság jogán” felkereste Brenner, majd miután az faggatni kezdte „a magyar ügyek pillanatnyi állása felől”, elmesélte neki „a fehérváriak számos hőstettét”, dicsérve a magyarok helytállását. Miután Brenner válaszában arról kesergett, mily tudatlan időkben élnek, amikor nincs, aki a magyarok régi és mostani tetteit elbeszélje és a keresztény fejedelmeket a veszedelmekre emlékeztesse, Bornemisza feleletében elbeszélte, hogy nemrégiben járt Istvánffy Pálnál Pécsen, aki megmutatta neki Bonfini történeti művét, sőt másolatot is készített számára. Végül, Székesfehérvár mellett szól a Besztercei Lőrincsel való rokoni viszony is, aki ha nem is élvezte már a prépostság jövedelmét, fehérvári kapcsolatait feltehetőleg megőrizte: az 1530-as őrsváltás minden valószínűség szerint kimerült a prépost elmenekülésében (vagy személye elüldözésében). Utoljára pedig Brenner fehérvári tartózkodása mellett szól az is, hogy 1539 környékén, amint arról Brandolini könyvének dedikációjában beszámol, Mátyás kifosztott budai könyvtárának maradványait alaposan átkutatta, de nem sok érdemlegeset talált. Egy ilyen kiruccanásra nyilván több esélye nyílt Székesfehérvárról, mint Gyulafehérvárról.¹⁹

Nem tudjuk, Brenner meddig maradt Fehérváron, és mikor adta fel Szapolyai iránti névleges hűségét, illetve, hogy ezzel összefüggött-e az, hogy 1541 januárjában Székesfehérvár újra Ferdinándhoz került. Johann Herold később említendő előszavából akár arra is következtethetünk, hogy Bécsbe egyáltalán nem jó ked-

¹⁷ *Uo.*, 344, 355.

¹⁸ „Franciscus Abstemijs archidiaconus canonicusque Albae regiae (vir praeter solidam, quam in se habet, eruditionem, multis praeclaris virtutibus instructus atque ornatus mihi quae amicitiae vetustate coniunctissimus) collegii Albensis, in quo agit, cuique ego, quae habeo, omnia libenter me debere fateor, ad serenissimum Ferdinandum regem Viennam venit.” BONFINIUS, Antonius, *Rerum ungaricarum decades tres, nunc demum industria Mart. Brenneri Bistriciensis Transsylvani in lucem aeditae, antehac nunquam excusae. Quibus accesserunt Chronologia Pannonum a Noah usque haec tempora et Coronis historiae ungaricae diversorum auctorum*, Basel, Winter, 1543. a2^r. Az előző modern kiadásai: DE BONFINIUS, Antonius, *Rerum Ungaricarum decades*, 5 kötet, ed. I. Fögel, B. Iványi, L. Juhász, P. Kulcsár, M. Kulcsár, Lipcse, Teubner, 1936–1976, tom. IV, pars II, 11–15; *Humanistes du bassin des Carpates II. Johannes Sambucus*, eds. G. Almási, F. G. Kiss, Turnhout, 2014, 113–118. Magyar fordításban: *Humanista történetírók*, kiad. és ford. Kulcsár Péter, Bp., Akadémia, 1977, 7–13 (itt 8–9).

¹⁹ Elképzelhető, hogy nem 1539-ben, hanem 1538-ban, amikor birtokába került a kevésbé ismert római történetíró, Appianos történeti munkája.

véből ment, hanem elmenekült.²⁰ Mindössze annyit tudunk, hogy 1541. augusztus 1-én már Bécsben tartózkodott, hiszen Gerendi Miklóshoz innét címezte Brandolini *De humanae vitae conditione et toleranda corporis aegritudine* c. dialógusának dedikációját, melynek célja nem annyira egy már meglévő kapcsolat megerősítése volt, hanem új patrónus szerzése, Ferdinánd egyik legmegbízhatóbb emberének, a művelt mecénásnak és királyi tanácsosnak, Gerendinek a személyében.

Az előszó szerint Brenner Brandolini kéziratát saját maga találta évekkel korábban. Bár nem állítja, elképzelhető, hogy a kéziratot éppen Mátyás kifosztott könyvtárában „szerezte be”. A könyv szedésével a bécsi Johannes Singrenius már 1541. június 13-án végzett, a dedikáció viszont valami miatt csak augusztus 1-re készült el, és bár hosszúra sikerült, sőt még egy Gerendinek szóló verssel is egészült (Johannes Ludovicus Brassicanus bécsi egyetemi tanár jóvoltából), az üres oldalak megtöltése végett a nyomdász kérésére az erdélyi humanista további három oldal jegyzetet és egy erratát is készített.²¹ Az előszót Brenner hosszú mentegetőzéssel kezdi: nem érzi illőnek, hogy valaki ily zavaros időkben (Buda egy hónappal később már az oszmánok kezén van) éppen egy „rég” szöveg kiadásával foglalatostkodjék. Nagyobb bűn lenne azonban kiadatlanul hagyni egy ennyire értékes munkát, amely filozófiai és vallási vigaszt nyújt nehéz időkre, és amelyet maga Mátyás király ihletett, aki egyben a dialógus egyik beszélője is. Eltekintve egy Giovanni Pontanótól származó megjegyzéstől, a mű szerzőjéről csak éppen annyit tud, hogy egyike a fontos modern itáliai íróknak.²² Jó modern szerzőkből azonban nincs hiány, állapítja meg, lásd például Erasmust, aki semmivel sem rosszabb, mint a régiek.

Bár klasszikus és modern szerzőkre való utalások a dedikációból sem hiányoznak, a beszercei humanista műveltségének mélységéről leginkább az előszót követő jegyzetekből alkothatunk képet. Itt Erasmus mellett utalást tesz Lactantiusra, Arisztotelész különböző műveire (görögül idézve a Nikomakhoszi Etikát, majd latin fordításban is), Hérodotoszra, Iustinusra, Diodórosz Szikuloszra, Giovanni Pontanóra, Nagy Szent Vazulra (akinek egyik homéliáját szintén görögül és latinul idézi), Ciceróra, Poliziano *Miscellanea* kötetére, illetve Gelliusra.

Különös módon Brandolini dialógusa szinte hajszállra megegyező címmel, *dátum nélkül* Bázelen is napvilágot látott Robert Winter kiadó jóvoltából, aki Johannes Oporinusnak volt sógora és üzlettársa.²³ Hogy nem pusztán kalózkidásról van szó és Brenner keze is benne volt e második megjelenésben, az abból a kis változtatásból is látható, amelyet feltehetőleg a Bázembe küldött bécsi pél-

²⁰ Lásd a 31. jegyzetet.

²¹ L. Brenner megjegyzését: BRANDOLINI 1541. i. m. (10. jegyz.).

²² ROTONDÒ, Antonio, *Aurelio Lippo Brandolini = Dizionario biografico dei italiani* 14(1972), 26–28; BRANDOLINI, Aurelio Lippo, *Republics and Kingdoms Compared*, ed. James Hankins, Harvard, Mass., Villa i Tatti, 2009, ix–xxv.

²³ RMK III 331; VD16 B 7035. Az egyetlen változás, hogy a címben külön kihangsúlyozódik, hogy a könyv egy Gerendinek szóló előszóval is rendelkezik.

dányba írt bele, kiegészítve a Brodariesra való utalást egy értelmezős szerkezettel: „az én másik mecénásom”. A könyvtári katalógusok jelzése ellenére a könyv egyértelműen a bécsi után jelent meg, hiszen Winter az errata alapján kijavította a szöveget és a jegyzeteket a megfelelő helyre, a kötet végére helyezte. Még meglepőbb, hogy a bázeli kiadást másodszor is megjelentette a kiadó, ezúttal 1543-as keltezéssel, amihez a kiadó Aymarus Falconeus dialógusát is csatolta, talán hogy új csomagolásban a Brandolini-könyv megmaradt nyomatait ismét forgalomba hozza.²⁴

Sajnos nem tudjuk, hogyan került a könyv Winter keze közé, mint ahogy azt sem, mikor. Mindenesetre teljesen valószínűtlen, hogy megírva előszavát Bécsben a kéziratot és dedikációt maga Brenner vitte volna ki Bázélbe, sőt, ez alkalomból orvostant és teológiát is hallgatott volna röviden a helyi egyetemen, amint azt Veress Endre feltételezte. Egyfelől Verancsics Antal 1544-ben Brennerhez intézett egyetlen megmaradt levele arra utal, hogy az erdélyi humanista már jó ideje Bécsben tartózkodott,²⁵ másfelől, ha Brenner járt (vagy élt) volna Bázélben, minden valószínűséggel ismerte volna Winter egyik legfontosabb humanista segéderejét, Johannes Herold Acropolitát, aki később, 1543-ban Bonfini történeti művének sajtó alá rendezésében, illetve egy másik Brennertől kapott Brandolini-mű kiadásában is főszerepet játszott.²⁶ Mint látni fogjuk, ez nem így volt.²⁷

A következő biztos életrajzi adatunk a már említett bécsi egyetemi beiratkozás 1543 elejéről: Brenner 12 dénárt fizetett ez alkalommal, a jelek szerint Várdai Tamás, az esztergomi érsek, Várdai Pál unokaöccsének a társaságában.²⁸ A közel negyven éves humanista diák már egyáltalán nem számított fiatalnak. Bonfini kiadásának ötlete még egyetemi tanulmányai megkezdése előtt született, legkésőbb 1543 nyarán. A Bornemissza Ferenc biztatására végül Istvánffy Páltól beszerezett elég gyenge kéziratot már saját maga küldhette meg Winternek vagy munkatársának, Johannes Heroldnak.²⁹ A körülményekre Brandolini egy

²⁴ VD16 B 7036. Még az is elképzelhető, hogy mindkét könyv 1543-ban jelent meg, bár ilyen esetben inkább azt várhatnánk, hogy a kiadó két önálló címlappal rendelkező könyvet fűz össze (melynek egyik tagját a másiktól függetlenül is forgalmazza), míg az 1543-as kiadásnak a korábbihoz képest új címlapja van, ami Aymarus dialógusát is feltünteti.

²⁵ VERANCICS Antal, *Összes munkái*, 6. köt. *Vegyes levelek, 1538–1549*, kiad. Szalay László, Pest, Akadémia, 1860, 177–178. (Magyar Történeti Emlékek, II, Írók, 9. köt.)

²⁶ Heroldról I. BURCKHARDT, Andreas, *Johannes Basilius Herold: Kaiser und Reich im protestantischen Schrifttum des Basler Buchdrucks um die Mitte des 16. Jahrhunderts*, Basel, Helbing & Lichtenhahn, 1966.

²⁷ Arról nem is beszélve, hogy Brenner neve hiányzik a bázeli egyetemre járásra vonatkozó megmaradt dokumentumokból. HEGYI Ádám, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788*, Bp., ELTE Egyetemi Levéltár, 2003.

²⁸ SCHRAUF, Karl, *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig*, Bp., MTA, 1902, 198.

²⁹ A kézirati hagyományra és a Bonfini-kiadások körülményeire I. KULCSÁR, Péter, *Bonfini-Kéziratok = Magyar Könyvszemle*, 111(1995), 213–237; DE BONFINUS 1543. i. m. 18. jegyz., tom. I, xii–xxv.

másik, szintén Winternél, ugyancsak 1543-ban megjelenő művének, a *Paradoxa Christiana* című opusnak a paratextusai vetnek fényt.³⁰ Herold ugyanis e könyv előszavában elmondja, hogy a kéziratot az erdélyi Beszterceből származó Martin Brennertől kapta. A szegény magyarországi humanista sanyarú helyzetét egészen túldramatizálja: bár a nap nem látott még nála tisztább lelkű embert, gyalázatos és méltatlan módon a török kiforgatta a vagyonából, megfosztotta barátaitól, könyveitől, és menekülésre kényszerítette.³¹ Az előszót követő Brennernek címzett levélből azt is megtudjuk, hogy Herold végtelenül lekötelezve érezte magát az erdélyi humanista nagyvonalúsága és barátsága miatt, amivel ismeretlenül is megtisztelte. Kevésbé megtisztelőnek találhatta, hogy a neki küldött kézirat mellett, amit holtáig meg fog őrizni, Brenner a kéziratban nyüzsgő számtalan hibát is „neki ajándékozta”, melyeknek kijavítására alig volt egy hete.

Érdekes módon Herold Brennernek címzett bázeli levele pontosan azon a napon kelt (1543. szept. 1-én), amelyen Brenner Bonfini históriája elé szánt Bécsben írt előszava.³² Mindkét könyv (Brandolini *Paradoxa Christianája* és Bonfini *Rerum Ungaricarum decadese*) tehát gyakorlatilag egy időben jelent meg a bázeli Winternél. Amint azt Brenner előszavából megtudjuk, Bonfini több kéz által másolt, sok hibával rendelkező kéziratának kijavításával sietnie kellett, hogy még a közelgő őszi frankfurti könyvvásáron megjelenhessen a könyv. Nem tudjuk, a két könyvet Brenner egyszerre küldte-e ki Bázélbe vagy sem, de Herold leveléből inkább arra lehet következtetni, hogy nem. Elképzelhető, hogy Brenner mintegy, az őt türelmetlenül sürgető³³ Herold szerkesztői munkáját megköszönve küldte ki neki ajándékba Brandolini *Paradoxa Christianáját*, azzal a megjegyzéssel, hogy ha akarja, adja ki azt is.³⁴ És valóban, volt mit megköszönni, mert Herold (és

³⁰ BRANDOLINUS, Aurelius Lippus, *Paradoxa ... sane Christiana, nullibi hactenus a quoquam impressa, recens uero per Ioannem Herold Acropolitam Christianae Ceipublicae ergo in lucem edita. Cum praefatione ad Othonem principem illustrissimum episcopum Augustanum ac indice non poenitendo*, Basel, Winter, 1543. VD16 B 7037. Brenner és Herold nem tudtak róla, hogy a könyv első fele *Christiana paradoxa* címmel már megjelent Rómában 1531-ben.

³¹ „Quem quidem, nuper ab amico observandissimo Martino Brennio (!) Transsylvano Bistriensi dono accepi, quo homine nescio an sol unquam viderit candidiorem: certe patria indignissime, ab indigno ac crudelissimo Tyranno Turca illo exutum, fortunis multis spoliatum, amicis privatum, vix librorum supellectile, victus necessariis sustentaculis, et vita salvum fugientem (puto haud sine dolore) vidit. Is inter caetera mihi ita scribit. ‘Christiana paradoxa, hominis ut apparet non indocti, eleganter scripta et concinnata, nec unquam impressa, tibi dono mitto, quae si digna erunt, tu aliquando edes.’” BRANDOLINUS 1543. i. m. (30. jegyz.), ff. vi^r-v.

³² Sőt, erre a napra keltezte Herold a saját dedikációját is, ami a Bonfini-kiadáshoz fűzött harmincoldalas jegyzet elején jelent meg, és szintén Révay Ferenc nádorhoz lett címezve. HEROLD, J., *Annotationes in historiam Bonfinii* = BONFINIUS 1543. i. m. (18. jegyz.), ff. gg1–ll5. Modern kiadása az előszónak és a jegyzeteknek: DE BONFINIUS 1976, i. m. (18. jegyz.), 16–71.

³³ *Uo. f. gg2^r.*

³⁴ „Verumenimvero dum te bonosque authores (qui alias Turcarum immanitate absumpti essent) vix industria equidem tua, liberasti tantum, tamen rempublicam ab iis, quorum maxime interest, tuo ac Christiani sanguinis multo cum detrimento neglectam, privatae rei praeponens, per

Winter) nem csak értékes mellékletekkel látták el Bonfini történetét, hanem egy Herold által összeállított Magyarország-kronológiával is. E kronológia bevezetésében Herold elpanaszolja, hogy a munka összeállítására csupán hét órája volt. Bár az ország utolsó királyaiként Szapolyait és Ferdinándot egyaránt feltüntette, saját Ferdinánd-párti nézeteit itt is egyértelművé tette: Szapolyai csökönyösségének szerencsétlen következményeit már egész Európa érzi.³⁵ Herold szeretett volna a kiadáshoz terjedelmes jegyzeteket is fűzni, erre azonban a jelek szerint már nem futotta az idejéből, legalább is a frankfurti vásár előtt már nem. Winter mindenesetre a késve elkészült harminc oldal jegyzetet (bár folytatatólagos lap-számozással) külön is megjelentette, de a vásár után feltehetőleg jobbára összefűzve árulta.³⁶ A jegyzetek elején Herold egy szintén Révayhoz címzett dedikációban elmondja, hogy a szöveg emendálásában rá maradt az aprómunka, Brenner a nagyját elvégezte (éleselméjű – Oidipuszhoz méltó – megoldásait dicséri is).³⁷ Ha a szöveg kevesebb helyéhez fűzött is megjegyzést, mint amennyi javítást Brenner a jelek szerint tett, bőbeszédűségben mindenképp kimagaslott. Jegyzeteibe több helyen életrajzi elemeket is beillesztett, és markáns német patriotizmusát is érzékelhetővé tette. Magyarország története Herold olvasatában az állandó széthúzások és frakciózás története, ami intő jel (a vallásilag széthullásban lévő) Németország számára is. Történeti-filológiai megfontolásaiából azonban a későbbi kiadó, Zsámboki szinten semmit sem vett figyelembe.

Bár Bonfini Magyarország-történetének első kiadója a beszercei humanista Martin Brenner volt (és az ő kiadása alapján jelenik meg az első német fordítás is két évvel később), Brenner Bonfini *decadeseiből* csak hármat ismert, és mit sem sejtett arról (Bonfini előszavának utalásai ellenére), hogy a műnek a negyedik *decadese*, sőt az ötödik töredéke is elkészült, melyek épp a legérdekesebb és legérzékenyebb fejezeteket tartalmazták, hiszen Bonfini itt adta elő saját korának történetét, nem egyszer meglehetősen markáns Habsburg-ellenes éllel. Végül Bonfini teljes megmaradt szövegét Zsámboky János közölte 1568-ban. Ebben az első teljesnek tekinthető kiadásban nem csak Bonfini szövegének hossza nő meg, hanem a mellékletek száma is. A Brenner-féle kiadásban található csatolt

me, quantum in te fuit, sublevare voluisti, munusculo hoc, si brevitatis, si utilitatis ratio, ingenti thesauro mihi dono misso: simul me admonens (ne quid committeres, quod non singulare aliquod specimen ostenderet animi tui moderatiss(imi)) si dignum hoc mihi videretur, ederem.” BRANDOLINUS 1543, i. m. (30. jegyz.), f. vii^v.

³⁵ BONFINIUS 1543. i. m. (18. jegyz.), f. aa6^r. Nem tudjuk azonban, hogy a művet megelőző Bonfini forrásait felsoroló tekintélyes szerzői katalógus kinek a munkáját dicséri, Brennerét, Heroldét, vagy esetleg Bonfiniét.

³⁶ Lásd az RMK III. 344, OSZK-ban őrzött különböző példányait, illetve a bázeli egyetemi könyvtár példányát.

³⁷ „[Brenner] non pauca in exemplari unico (ab Archetypo suffuratis operibus, a scriba admodum ἀμοῦσθῳ quaedam magis Germanice, quam Latine descripto) restituisset, multo plura, quae Oedipo alias opus habuissent, enucleasset, minutiora nobis delineanda commisit.” HEROLD 1543, i. m. (32. jegyz.), f. gg2^r.

három kisebb történeti mű (mind másodkiadás) és a Herold-féle kronológia mellett Zsámboky további 12 mellékletet adott közre.³⁸

Brenner Révai Ferencnek címzett dedikációja viszonylagos ismertségnek örvendő, érdemes azonban mégis hosszabban kitérni rá.³⁹ A szöveg talán legismeretesebb része az, amikor Brenner egy igazi humanista öntudatával a korábbi történeti művek elenyésző értékéről beszél: „Nem csekély bánat fogott el látván, hogy – amennyire én tudom – egyetlen író sem volt, aki a szó világosságával hirdette volna eleink annyi hőstettét, annyi roppant fáradtsággal és vérrel szerzett ragyogó győzelmét először a nyugati népek, majd a törökök fölött, akiknek rohamát, miután szerencsétlen csillagzat alatt Ázsiából először keltek át Európába, minden külső segítség nélkül száz esztendőn keresztül szinte egyedül tartóztatták föl. Hiszen a magyarok évkönyvei a tények csupasz és egyszerű igazságán kívül semmit sem tartalmaznak, és e nagy műveletlenségben, hanyagságban sok mindent elhagyva, inkább igazan, mint ékesszólóan íratnak össze.”⁴⁰ Ez persze nem is csoda, hiszen miután a magyarok „vagy külső háborúban forogtak, vagy – a szomszédok nyugton lévén – szkíta vadsággal fegyverüket önmagukra fordították (!), a tudományok sosem tárulkoztak fel.” Inkább az a furcsa, hogy más műveltebb nemzeteknél, amelyek „a tudós férfiaknak tiszteletet, dicsőséget és előmenetelt biztosítottak [...] elhanyagoltak egy ilyen gyönyörű irodalmi témát”,⁴¹ mármint elsősorban a magyarországi oszmán háborúk témáját. Ez alól egyedül Bonfini jelent kivételt, akinek a budai, rosszul lemásolt kéziratához, Brenner a már említett úton, Istvánffy Pálon keresztül jutott hozzá. Bár az ideje kevés volt a kézirat kijavítására, halogatni sem akarta tovább e fontos könyv kiadását, amelyből a szomszédos népek az oszmánok elleni háborúzás módját is kitanulhatják. A sikeres oszmán-ellenes fellépéshez természetesen elsősorban sok türelem és kitartás kell, amihez „a mostaninál felkészültebb, fáradtságot jobban tűrő, hadban gyakorlottabb katonára van szükségünk, és ha ehhez szigorú fegyelem járul, ami nélkül soha semmi sem sikerült még, bizvást reménykedhetünk a győzelemben.”⁴² A fegyelem gondolata többször is felbukkan az előszóban; éppen emiatt foglalkozott 1941-ben Kardos Tibor is a szöveggel, amelyet Zrínyi *Szigeti veszedelemét* megelőlegező történeti gondolkodásba illesztett.⁴³ Hunyadi Jánost Ulászlóval szembe állító Brenner azonban nem csak a fegyelem, hanem a merészség és cselekvés fontosságát is kihangsúlyozta: „ebben a veszedelemben inkább cselekednünk, mint tanácskoznunk

³⁸ A Brenner-kiadás történeti mellékletei: Michael Ritus: *De regibus Ungariae*; Philippus Callimachus Experiens: *Attila*; és Alexander Cortesius: *De laudibus bellicis Mathiae Corvini*. A Zsámboky-kiadás értékeléséhez és paratextusaihoz lásd *Humanistes du bassin des Carpates II.*, i. m. (18. jegyz.) 101–113.

³⁹ Lásd a 18. jegyzetet.

⁴⁰ *Uo.*, 7. (Kulcsár Péter fordítása.)

⁴¹ *Uo.*, 9.

⁴² *Uo.*, 10.

⁴³ KARDOS Tibor, *Adatok a magyar irodalmi barokk keletkezéséhez = Magyarságtudomány*, 1(1942), 65–93 (itt 71–73).

kell, és elhagyva az élet megőrzésének túlságosan gyötrő és nyugtalanító gondját, a halált a fenyegető rabszolgaság és gyalázat elé kell helyeznünk, ezt az ellenséget ugyanis inkább merészséggel, mint hosszadalmas tanácskozásokkal tudjuk megijeszteni, bár a gyilkos háborúban a bátraknak és józanoknak tanácskozásra is mindig szükségük lesz.”⁴⁴ Erről azonban Brenner nem kíván tovább értekezni, hiszen a témáról már „gyakran és bőven írtak, és ma is rengeteget írnak.” Kardos erre a pontra hivatkozva állítja, hogy Brenner Machiavelli – egészen pontosan a *Fejedelem*, és annak is a 25. fejezetének – hatása alatt írt, mert „Machiavelli volt az, aki ellentétben a kor másik nagy történetírójával, a fontolva haladó, óvatosságot ajánló Guicciardinivel éppen azt hirdette, hogy a cselekvő embernek rohammal, merészséggel és a pillanatok vakmerő és elszánt kihasználásával kell eljárnia”.⁴⁵ Elképzelhető, hogy Kardosnak igaza van, ezt azonban szövegszerűen megerősíteni nem lehet; tény azonban, hogy Brenner olvasottnak mutatkozik a kor politikai irodalmában, melyben a fegyelem motívuma, különösen az oszmánok kapcsán, gyakran előbukkan, és nem csak Machiavelli hatására. Hatással lehetett például rá Paolo Giovio 1537-ben már latinul is megjelent népszerű, erősen machiavellista értekezése az Oszmán Birodalomról, a *Turcicarum Rerum Commentarius*, amelynek egyik központi motívuma szintén a fegyelem volt.⁴⁶

Elképzelhető, hogy Kardosnak igaza van, ezt azonban szövegszerűen megerősíteni nem lehet. Brennernek az a tétele sem tűnik Machiavelli-utalásnak, amivel az előszó nyitja, mely szerint az országokat ugyanazzal a módszerrel lehet megszerezni, mint megtartani. Tegyük azt is hozzá, hogy Machiavelli korai recepciója kiváló olasz nyelvismeretet tételezne fel, bár tény, hogy a *Fejedelem* szövegét, mint ahogy erre Kardos is utal, Agostino Nifo latin nyelvű plágiumából is megismerhették a kortársak.⁴⁷

Akár ismerte Machiavelli műveit, akár nem, annyit biztos, hogy széles műveltséggel rendelkezett, és járatos volt az antik és kortárs politikai és hadi irodalomban. Volt véleménye az őt körülvevő világról, és azt nem is leplezte: nemcsak lényegesen fegyelmezettebb és merészebb katonaságot sürgetett, hanem az előszó végén Révay Ferenchez fordulva a társadalmi rend helyreállítását is. Révay nádorrá választása ugyanis sokakban reménységet keltett, hogy egy „okos, bölcs, az ország törvényeiben járatos kormányzót kaptak, aki számos, gazdagságában és hatalmában elbizakodott, a bíraskodásban szabadossággal visszaélő nemest meg

⁴⁴ *Humanista történetírók*, i. m. (39. jegyz.), 11–12.

⁴⁵ KARDOS 1942, i. m. (43. jegyz.), 72.

⁴⁶ GIOVIO, P., *Turcicarum Rerum Commentarius...*, Argentorati, Rihel, 1537. A fegyelem témájához és Machiavellinek az oszmánbarát irodalomra tett hatásához I. LAVENIA, Vincenzo, *Non barbari, ma religiosi e soldati. Machiavelli, Giovo e la turcofilia in alcuni testi nel Cinquecento = Storia del pensiero politico*, 3(2014), 31–58.

⁴⁷ NIFO, A., *De regnandi peritia*, Neapoli, De Silvestro, 1523. Tegyük hozzá, hogy ha Brenner valóban Bázelen tanult volna, mint ahogy azt Kardos is feltételezi, ahol Machiavellinek komoly recepciója volt, mindenképpen több joggal feltételezhetnénk, hogy ismerte Machiavellitől legalább a *Fejedelmet*.

fog zabolázni [*in ordinem redacturus*].⁴⁸ Brenner nem csak az ország sorsáról felelősen gondolkodó értelmiséginek mutatkozik e dedikációban, hanem kiadá-sai tükrében immár nyugodtan leszögezhetjük, hogy a Jagelló-korban felnövő, a 15. század kulturális hagyományait tudatosan ápolni és folytatni kívánó huma-nisták legkiválóbbjai közé sorolhatjuk. Sőt talán azt is megkockáztathatjuk, hogy a Mátyás-kornak emléket állító Bonfini- és Brandolini-kiadása egy nagyobb ki-adói tervbe illeszkedett, amelynek részeként egy Magyarország-térkép mellett Bonfini egyéb műveit is meg szeretne volna szerezni és kiadásra előkészíteni.⁴⁹ Brenner nyomdokaiban sokakat motiválhatott hasonló terv, például Gyalui Torda Zsigmondot, de leginkább Zsámboky Jánost, aki valószínűleg ismerte Brenner-t, és aki Bonfini *Symposion trimeron* című művét Johann Löwenklau közreműk-ödésének köszönhetően végül 1572-ben kiadta Bázelen.⁵⁰

1543 után, Verancsics már említett 1544-es levelétől eltekintve a beszercei humanistáról már megint évekig semmit sem tudunk. Verancsics írásának apro-póját Bécsbe utazó testvére szolgáltatta: levelével régi barátságukra hivatkozva a hosszas hallgatást szeretne volna megtörni. Látta Brenner dicséretes munkálko-dásának az eredményét (a Bonfini-kiadást), és olvasta Winter jegyzetét a jövőben várható további művekről. Ha már ezek megjelentek volna, kéri, hogy Brenner küldje meg neki más munkáival egyetemben, és ha emellett még leveleivel is megtisztelné – legalább olyan gyakran, mint ahogy a nála tartózkodó itáliai ze-nészt, Mathias Mariglianót megtiszteli –, akkor igazán boldog lenne.⁵¹ Nem tud-juk, Brenner hogyan reagált, de 1549-ben még mindenesetre kapcsolatban álltak.

A bécsi beiratkozásnál is meglepőbb tény a következő fontos életrajzi adat 1547. július 27-éről: az ekkor már mintegy 45 éves humanista ledoktorált, még-pedig a nagybátya által is látogatott bolognai egyetemen.⁵² Nem hiszem, hogy itáliai tartózkodása kapcsán az egyetem látogatását is feltételeznünk kellene; Bo-lognába sokan csak magáért a diploma megszerzéséért utaztak a korban. Brenner mindenesetre, ha kacsaringós úton is, úgy tűnik végre elérte, hogy önálló – pat-rónusoktól és egyházi karriertől független – egzisztenciát teremthessen magának.

⁴⁸ *Humanista történetírók*, i. m. (39. jegyz.), 13.

⁴⁹ Erről a reményről Robert Winter Bonfini előszavát követően ír, de nem világos, hogy Bren-ner biztatása vagy Bonfini előszavában elsorolt munkák alapján. BONFINIUS, *i. m.* (17. jegyz.), f. a5^v, modern kiadása: DE BONFINIUS 1543, i. m. (18. jegyz.), 15. A térképet mindenesetre lehet, hogy Brenner ígérte Winternek, és Christian (Keresztély) Pomarius térképének kiadására gondolt. 1549-ben Verancsics két levelet is küldött Pomariusnak a térkép kapcsán, az egyikben azt írja, hogy a térképről Brenner-től hallott, és kéri, hogy a térkép másolatát Pomarius küldje meg. A másikban arra biztatja, hogy munkáit adja ki és használja ebben Brenner segítségét. VERANCICS 1860, i. m. (25. jegyz.), 314–315, 331.

⁵⁰ A kiadáshoz l. *Humanistes du bassin des Carpates II*, i. m. (18. jegyz.), 161–165.

⁵¹ VERANCICS 1860, i. m. (25. jegyz.), 178. Mariglianóhoz l. KIRÁLY Péter, *A lantjáték Magyar-országon a XV. századtól a XVII. század közepéig*, Bp., Balassi, 1995, 102–103.

⁵² Elképzelhető, hogy Várdai Tamás, akivel 1543-ban Bécsben feltehetőleg egyszerre iratko-zott be az egyetemre, most is jelen volt, nem sokkal később mindenesetre ő is elhagyja Bolognát. VERESS 1941, i. m. (2. jegyz.), 92–93.

Kérdés persze, hogy Bécsbe visszatérve (ha egyáltalán oda tért vissza), mekkora sikerrel kezdte meg orvosi praxisát, és hogy milyen egyéb jövedelmei voltak mellette. Az életrajzi adatok hiányában számtalan tisztázatlan körülmény marad, többek között például, hogy 1541 után miből tartotta el magát (Besztercei Lőrinc segítségével nem sokáig számolhatunk, mert ő 1544 környékén elhunyt), hogyan finanszírozta egyetemi tanulmányait, doktori vizsgáját, tanulmányai mennyi időt vettek igénybe, és hogy egyáltalán hol tartózkodott ebben az időszakban: folyamatosan Bécsben, mint ahogy azt a szórványos adatokból hajlamosak lennénk kinyilvánítani, vagy különböző helyeken.

1549-ben végre ismét felbukkan Brenner. Feltehetőleg az év elején Nagyszébenbe látogatott, ahol a város a díszvendégként kezelte: ott tartózkodása alatt 4 forintot és 68 krajcárt költött rá. Innen Bécsbe utazott, ahol 50 forintért orvosságokat vásárolt a városnak. Valószínűleg ezek után döntött amellett, hogy elfogadja a nagyszebeni városi tanács ajánlatát, és évi 200 forintos (vagyis nagyjából egy egyetemi tanári fizetéssel egyenértékű) alapjuttatás ellenében a város első erdélyi születésű, diplomás doktorává váljék.⁵³ Járandóságát 1549-től több-kevesebb rendszerességgel fizette a város, sőt 1553-ban már a városi tanács tagjai közé is beválasztották.⁵⁴ Egy megbízhatónak tűnő erdélyi szász történetíró arról is tud, hogy ez idő alatt Brenner Izabella királynét és Fráter Györgyöt is kezelte.⁵⁵

A besztercei humanista rendhagyó értelmiségi karrierjének talán legmeglepőbb fordulata élete végének utolsó dokumentált eseménye. Már mint stabil állással rendelkező szebeni orvos Brenner itáliai körutazásra adta a fejét. Az 1551-ben vagy 1552-ben megtett kéthónapos körútról megmaradt forrás a humanista-orvos útinaplójának a másolata, amely ma is megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában.⁵⁶ A napló össze van kötve egy hasonló útleírással, amelyet a szintén művelt, fiatal Georg Rataller készített.⁵⁷ Mindkét szöveg a tapasztalt öregdiák és könyvgyűjtő Georg Tanner másolatában maradt fenn, aki az első lap bejegyzései alapján a könyvecskét 1553. december 20-án adományozta tovább, miután 16 éves tanulmányútját befejezve Bécsbe távozott,⁵⁸ későbbi tulajdonosára

⁵³ HERBERT 1885, i. m. (9. jegyz.), de v. ö. a 8. jegyzettel.

⁵⁴ Ugyanakkor úgy tűnik, hogy 1551–1552-ben csak évi 150 forintot kapott. L. uo.

⁵⁵ FABRITIUS, K., *Das Religionsgespräch zu Schäßburg im Jahre 1538 und des Weißenburger Propstes, nachherigen Graner Erzbischofs Anton Verantius Briefe an Siebenbürger Sachsen = Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, N. F. 10(1872), 233–263 (itt 261).

⁵⁶ *Clarissimi ac doctissimi viri domini Martini Brenneri Transylvani [!] publici in Hermonstat physici, odoeporicum, in peregrinatione Italica confectum; qui non ita multo post 24. Februarii anno 1553, cui bene sit, in urbe Hermonstat pie obiit*, OSZK, Duod. Lat. 6, ff. 1–18. Modern kiadása: VERESS 1941, i. m. (2. jegyz.), 478–484; *Magyar utazási irodalom, 15–18. század*, vál. Kovács Sándor Iván, szerk. Monok István. Bp. 1990, 169–176. (Kulcsár Péter fordítása.)

⁵⁷ JACOBY, Daniel, *Rataller, Georg = Allgemeine Deutsche Biographie*, 27(1888), 339.

⁵⁸ Tanner ekkor már Zsámboklyval is kapcsolatban állt, aki az 1552-ben, Bázelen, Oporinusnál megjelentetett *Epistolarum conscribendarum methodus* című könyvét Tanner magántanítványainak ajánlotta, míg 1553-ban Strasbourgban éppen a fiatal Zsámbokly bízta Tannert, hogy publikáljon. L. ALMÁSI Gábor, *The Uses of Humanism. Andreas Dudith (1533–1589), Johannes Sambucus*

pedig az utolsó lap bejegyzései alapján következtethetünk, ez valószínűleg a görög kéziratok másolásából élő velencei írástudó, Camillo Zanetti volt.⁵⁹

A tömör és rövid útinapló fő célja nem az egyéni emlékek megőrzése, hanem a dokumentálás és egy esetleges későbbi utazás (vagy a naplót használó későbbi utazók életének) a megkönnyítése volt. Ennek jegyében Brenner feltüntetette az útba eső fontosabb falvakat és városokat, a köztük lévő távolságot, és van, amikor a fizetendő vámot is. Személyes információknak teljes hiányában az útleírás alapján arra következtethetünk, hogy Brenner egyszerűen világot akart látni, talán egy régi adósságát szerette volna letudni, azt, amire mindig is vágyott, de se fiatalon, se bolognai diplomázása idején nem volt lehetősége. Most végre az éves fix bevétellel a zsebében, megtehetette. Bár az útba eső helységek fontosabb turisztikai célpontjait felsorolja, a két legfontosabb úti cél, Róma és Nápoly, illetve a visszaúton található Firenze és Bologna nevezetességeit nem említi. Az út Padovából indult és a keleti part mentén Ferrarán, Anconán és Spoleton keresztül haladt Róma felé, míg visszafelé Toszkánának vette az irányt, Sienát, Firenzét és Bolognát keresztezve. Brenner a naplót három főbb fejezetre osztotta: „Iter Romanum”, ami 1552. március 25-én vette kezdetét (!) Padovában; az „Iter Neapolitanum”; majd végül a „Discessus ex Urbe”, ami 1551. május 10-én (!) Padovában végződött. A meglátogatott nevezetességek közül Padovában például megemlíti Titus Livius síremlékét, sírfeliratát és házát, a Szent Antal bazilikát, a városházát és a bíróság épületét; Ferrarában a hercegi palotát és kerteket, az akadémia (vagyis iskola) és a Belvedere épületét; Riminiben pedig Titus Flaminus diadalívét, a negyedik századi görög filozófus Themistius és más híres emberek szobrát és a Malatesták által alapított ferences templomot, illetve annak görög feliratait.

Mint az útinaplót lemásoló Tanner is megjegyzi, Brenner már nem sokat élhetett ezután az útja után: 1553. február (más források szerint január) 24-én Szebenben elhunyt. A halála előtt saját maga által készített görög sírfelirat a nagyszebeni nagytemplomban talán még ma is látható, melyet a számos másolási hiba ellenére Kiss Farkas Gábor a következőképp rekonstruált:

Εὐσεβῆς χρησε σοφίατε καὶ ἦθεσιν ἀγνοῖς,
Μαρτίνοϋ Βρέννερ ἐνθάδ' ἔζη τ' ἔθανον.⁶⁰

(1531–1584), and the Republic of Letters in East Central Europe, Leiden, Brill, 2009, 117. (Tannerre vonatkozó további irodalom uo.)

⁵⁹ *Clarissimi ac doctissimi viri domini Martini Brenneri*, i. m. (55. jegyz.), ff. 35–36.

⁶⁰ „Jámboran gyakorolta a bölcsességet és a szent erkölcsöket: Martin Brenner itt élt és halt meg.” A szöveg összetéveszti a χρᾶομαι (valamit használ) és a χρᾶω (jósol) ige aoristosát (ha nem χρῆσαι helyett állt a χρῆσε). A szöveg rekonstruálását és a jegyzetet Kiss Farkas Gábornak külön köszönöm. A legkorábbi könyv, amelyben az epitáfiumot megtaláltam: M. MILES, *Siebenbürgischer Würgengel oder Chronicalischer Anhang des 15. Seculi nach Christi Geburth*, Hermannstadt, in Verlegung H. Andreae Fleischers, 1670, 51–52.

Melléklet

Martin Brenner Thomas Wernerhez, 1534. augusztus 18.⁶¹

Circumspecte et Prudentissime domine et Amice observande. Salutem et Ser-
vitudis meae Commendationem!

Ex litteris Domini Notarii accepi, D. V. meam in scribendo cessationem oblivio-
ni beneficiorum D. V. in me a[d]scribere, cum tandem hactenus nulla mei ceperit
oblivio. A quo tamen absum, ut post Parentes vix ullius viri memoria apud me sit
iucundior et antiquior. Semper enim accessionem benevolentiae D. V. in maxima
parte commodorum meorum duxi, nihilque plus emolumenti in domestica mea ante
biennium mansione mihi accessisse sentio quam quod D. V. integritatem et huma-
nitatem, aliorumque praeclarissimorum virorum propius noscere licuit. Testes sunt
huius rei litterae meae quas post meum a Bistritia discessum frequentissimas ad
Notarium dedi,⁶² in quibus me nunquam nomen D. V. omisisse arbitror. Quod si
forte quia serium et grave incidisset, quod ad famam et honorem D. V. spectare
videretur, tum merito eadem de me conqueri potuisset, si id D. V. quamprimum
non perscripsissem. Neque enim minorem (ut par est) rationem honoris D. V. habeo
quam mei, id quod etiam proxime Varadini cum in negotiis Capituli nostri ad Reg^{tem}
missus essem,⁶³ copiosissime declaravi. Quidam enim quod Moldavus expeditio-
nem in Transylvania moliretur, male de Iudice vestro loquebantur, quod is occultam
quandam intelligentiam cum illo habere diceretur, ubi honestissima mentio nominis
D. V. a me facta est apud eos quibus nihil praeter nomen D. V. innotuerat, admonue-
ramque de hac re per litteras Dominum Notarium. De Marco ceterisque qui hostili
animo in D. V. esse videntur, nihil periculi est, poteritque D. V. illorum metu otiose
in utramque aurem dormire, longe afflictiores res illorum sunt quam quid nocere
possint, nedum D. V. perdent: illi non vivunt nihil praeter inanem spem habentes.
Ipse quoque Ferdinandus qui inexplebili cupiditate totum desiderabat, de parte
retinenda periclitatur, nam cum crebris pollicitationibus, iuxta consuetudine suam
Sclavonia[m] a Rege nostro abalienasset, Thurci re cognita expeditissimo exercitu
finitima Sclavoniae agressi quinque castra munitissima ad litora Savi expugnave-
runt, multisque captivis et praeda onusti recesserunt, liberas deinceps excursiones
in Sclavoniam e castris illis habituri. Dominum Doctorem Mathiam et Dominum
Christianum D. V. nomine meo salutabit diligenter. D. V. cum Uxore et filio bene
valere cupio. Albae 18 Augusti. M.D.XXXVI. Martinus Brenner D. V. deditiss.

⁶¹ MNL OL Mikrofilm másolat, X 1249, no. 17947, p. 342. Eredeti helye: Filiale Archiverol
Statului Cluj, Fondul Primaria Orasului Bistrita D/I. 1425-98. A budapesti másolatok jelzetét Szabó
András Péternek köszönöm! Az átírás ellenőrzésében és javításában nyújtott segítségét Kiss Farkas
Gábornak ezúton is hálásan köszönöm!

⁶² Christian Pomarius.

⁶³ Gritti Alajos.

Circumspecto et Prudentissimo Domino Thomae Verner Civi Bistricien. domino et Amico observ.^{do}

ALMÁSI, GÁBOR

A particular life in second half of the sixteenth century: Martin Brenner, Saxon humanist of Transylvania

This article is the first serious attempt at reconstructing the biography of Martin Brenner, containing also an edition of his only surviving letter. This humanist of Hungary, coming from a German (Saxon) town of Transylvania, Bistrița (Beszterce, Bistritz, earlier Nösen, RO), has been primarily known as the first publisher of Antonio Bonfini's *Rerum Ungaricarum decades*, although the text he published was only partial, lacking the last part on the period of King Matthias. The numerous shorter biographies or biographical comments of past historians have offered some valuable details but also made much confusion. While earlier we had no idea of Brenner's date of birth, thanks to some data on his surviving books we can now place it between 1500 and 1505. While we know nothing of his early education, it is clear that it was solid enough to acquire not only Latin but also Greek. Brenner probably studied in one of the bishopric centres or major city schools, supported by his uncle, who we can identify in the person of Lőrinc Kretschmer of Beszterce (Laurentius Bistritius), provost of Székesfehérvár till 1530, who was in turn nephew of György Szatmári, bishop of Pécs, an influential and learned politician of the Jagiellonian period. Brenner thus probably studied to be a clerical, and in 1533 started in fact a church career as a priest of Vișoara (Heidendorf, Besenyő, RO), a village next to his hometown. However, he shortly gave up this position and moved to Székesfehérvár (Alba Regia), joining the cathedral chapter. His only known letter was dated from here in 1536. By the time Brenner had not only a select library but also a circle of learned friends, many of whom shared with him nostalgia for the cultural world and political power of Hungary in Matthias Corvinus's times. These men consciously searched for the treasures and literary products of this epoch; Brenner among others searched through the remnants of the Buda library. However, the occupation of Buda and the middle part of Hungary in 1541 meant that he had to change life. From the party of King John Szapolyai he joined that of King Ferdinand and probably moved to Vienna, where he first published Lippo Brandolini's dialogue *De humanae vitae conditione* with some erudite commentaries in 1541 (which also appeared in Basel twice), then prepared Bonfini's history for print in 1543, likewise sending it to the Basel publisher Thomas Winter. He also sent to Basel a third manuscript, Brandolini's *Paradoxa Christiana*, which was edited by Winter's assistant Johannes Basilius Herold (Acropolis). At the same time, Brenner, already a mature man enrolled at the University of Vienna (1543), and later obtained a doctoral degree in medicine at Bologna in 1547. Two years later he was employed as town physician of Sibiu (Nagyszében, Hermannstadt, RO), Transylvania's largest town. The last known episode of this curious career is Brenner's late tour in Italy (from Padua to Naples) in 1551 or 1552, the diary of which survived in Széchényi National Library. Brenner, already a city magistrate, died in 1553; the Greek epigraph he prepared before his death might still be visible in Sibiu.

Keywords: Martin Brenner, Humanism in Hungary, 16th-century humanism, Latin philology

OLÁH RÓBERT

Ortodoxia és okkultizmus?

*Nonkonformista művek Miskolci Csulyak István
és Tofeus Mihály könyvtárában*

A szakirodalom többnyire ortodox kálvinistaként jellemzi a hazai református egyház 17. századi életét meghatározó lelkészeket: Miskolci Csulyak István (1575–1645) zempléni esperes a puritánokkal folytatott küzdelme, Tofeus Mihály (1624–1684) erdélyi püspök pedig a coccejánus és karteziánus egyházi értelmiség közismert alakjainak a radnóti zsinaton (1673) történt elítélése miatt érdemelte ki a jelzőt.¹ A két prédikátor könyves műveltségének valóban jelentős részét tette ki a hagyományosan ortodoxnak tekinthető teológiai ismeretanyag, ám a potenciális olvasmányaikat vizsgálva ettől jelentősen eltérő műveket is találunk. Erre a heterogén csoportra utal a címben alkalmazott „nonkonformista” ernyőfogalom.

Miskolci Csulyak István műveltségét alapvetően meghatározta a németországi tanulmányútja. A korabeli Pfalzban a „teológiai irénizmus mellett újsztoikusok, a kései humanizmus képviselői, pánszofikus gondolkodás hirdetői, társadalmi utópiák rajongói, chiliazmusban reménykedő jósok, hermetikuss-ezoterikus áramlatok természettudományos bölcselei, rózsakeresztes mágusok rajzoltak”² az ott tanuló „heidelbergiánusok”, így a Pareus-tanítvány Miskolci Csulyak körül is. Bár többnyire konzervatív jellegű tudományos irodalmat gyűjtött (főként genfi és zürichi teológusok munkáit, szép gyűjteménye volt bibliamagyarázatokból, prédikációkból, polemikus és dogmatikai művekből), Csulyak jegyzéke³ tartogat meglepetéseket. Felekezettől függetlenül szokatlan például a rózsakeresztes iratok felbukknása. A lista 104–107. tételként szereplő kolligátumának első darabja a *Tractatus theologo-philosophicus* címmel megjelent irat, melynek szerzője a „Rudolf Ot-

¹ Lásd: ZOVÁNYI Jenő, *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1977 (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai, 28); Uő, *A coccejánizmus története*, Tanulmány a protestáns theologia multjából theologiai magántanári vizsgálatra, Bp., Hornyánszky Viktor, 1890. – A téma egyetlen magyar nyelvű monográfiájában Tofeust „Geleji Katona István mellett a magyar református ortodoxia legmarkánsabb egyénisége”-ként jellemzi Szabó Géza, majd *A Szent Soltárok resolútiójából* vett idézetekkel bizonyítja a püspök ellenérzéseit a coccejánusokkal és a karteziánusokkal kapcsolatban. Lásd: SZABÓ Géza, *A magyar református orthodoxia, A XVII. század teológiai irodalma*, Bp., Balás László, 1943 (A közép-dunai protestantizmus könyvtára, A, Magyar és Szlovák sorozat, 5), 122–126.

² IMRE Mihály, *Szenci Molnár Albert „Idea Christianorum”-a = Irodalom és ideológia*, szerk. Varjas Béla, Bp., Akadémiai K., 1987 (Memoria saeculorum Hungariae, 5) 246–247.

³ *Magyarországi magánkönyvtárak, 1, 1533–1657*, sajtó alá rend. Varga András, Bp., MTA Könyvtára, 1986 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13), 61–78.

reb” anagramma mögé rejtőző Robert Fludd, az ismert asztrológus, rózsakeresztes és kabbalista volt. A debreceni kötetet a possessorbejegyzések tanúsága szerint Miskolci Csulyak a sógora, Prágai András hagyatékából szerezte.⁴ A Prágai által magyarra átültetett *Fejedelmeknek serkentő órájáról* Kecskeméti Gábor egy exemplumra alapozva kimutatta, hogy Csulyak is olvashatta.⁵ Ennek előszavában a fordító népszerűsítő formában mutatta be az okkult filozófia és a mágia eszméit, amelyekkel pfalzi tanulmányai során ismerkedett meg. A kötet tartalma:

TtREK Nagykönyvtára F 648

Coll. 1. FLUDD, Robert, *Tractatus theologo-philosophicus, in libros tres distributus, quorum, I. de vita, II. de morte, III. de resurrectione*, Oppenheim, Johann Theodor de Bry, 1617, 4°. – VD17 12:123050M

Coll. 2. ZABOROWSKI, Jakub, *Ad nodum Gordium, seu, Disputationem de vocatione ministrorum a Martino Smiglecki ... editam, brevis, simplex, et succincta responsio*, [Rakow], [Sebastian Sternacki], 1615, 4°.

Coll. 3. ZABOROWSKI, Jakub, *De missione sacerdotum in ecclesia Romana, contra Martinum Smiglecius ... dissertatio*, [Rakow], [Sebastian Sternacki], 1615, 4°.

Coll. 4. CHRZASTOWSKI, Andrzej, *Bellum Jesuiticum sive Ducentarum et quinque Jesuiticarum contradictionum...*, Basel, Konrad von Waldkirch, 1594, 4°. – VD 16 C 2496

Coll. 5. CHRZASTOWSKI Andrzej, *Duo libelli de opificio missae, quorum prior disputationem contra Jesuitam Robertum Bellarminum susceptam, et in capita thesesque digestam*, Basel, Konrad von Waldkirch, 1594, 4°. – VD16 C 2496

Coll. 6. CHRZASTOWSKI, Andrzej, *Praxis de caeremoniis et canone missae, disputatio*, Basel, Konrad von Waldkirch, 1594, 4°. – VD16 C 2496

Kötés: Pergamenkötésben, metszése kékre festett és poncolt. Supralibros: A[ndreas] P[rágai] 1618

Poss.: Stephani P[astoris] Miscolcini (coll. 1. címlapján)

Exile hoc munus ad sui nominis mnemosinon Amico suo et tanquam Fratri dilecto Andreae Vilmanyi offerebat Caspar P[astoris] Miscolci Anno repare salutis 1647 die 1 Aprilis (az előzéklapon)

Ex benevolo dona[tione] Generosi D[o]mni. Martini Kerei proprium [...] hunc libellum Stephanus Oláh Czeglédi A[nn]o D[om]ini 1678. Aug[usti] 8. M[anu] propria. Deus est largitor omnium bonorum (az előzéklapon)

Stephanus Ol[áh] Czeglédi (coll. 1. címlapján)

Megi.: Prágai nyomtatott ex librisét kivakarták az előzéklapról.

⁴ Miskolci Csulyak 1636. április 28-án utazott Prágai özvegyéhez, hogy a hagyatékon megosztozzanak (az akkori felesége Prágai lánya volt), ekkor kerülhetett hozzá a rózsakeresztes mű. (Lásd: BÁN Imre, „*Fejedelmeknek serkentő órája*” = Uő, *Eszmék és stílusok*, Irodalmi tanulmányok, Bp., Akadémiai K., 1976, 145.)

⁵ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet, A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (Historia litteraria, 5), 203–204.

A Fludd írását tartalmazó kolligátumot ismertető Herepei János⁶ mindössze az első, valóban izgalmas ritkaságként ható művel foglalkozott, ám éppen azzal, amelyben egyetlen kézvonást sem találunk, szemben a gyűjteményes kötet második darabjával, Zaborowski *Ad nodum Gordium*ával, amelyet egyik olvasója végigjegyzetelt. A kötetbe foglalt további munkák szintén a lengyel kálvinisták és a jezsuiták összetűzésének dokumentumai. Amennyiben a címlapon a Csulyak neve alatt olvasható 1617-es évszámot nem a szerzés éveként, hanem a megjelenés idejét rejtő chronosticon („Anno ChrIstVs MVnDo VIta”) feloldásaként értelmezzük, akkor a possessorok sorrendjét így rekonstruálhatjuk: Prágai András (1618-tól), Miskolci Csulyak István (1636-tól), Miskolci Csulyak Gáspár (1646-tól), Vilmányi András (1647-től), Kerei Márton (1678-ig), Czeglédi Oláh István (1678-tól).

Mivel a 17. században legalább hat különböző tulajdonosa volt a kolligátumnak, szükségesnek tartottam azonosítani a margináliákat lejegyző olvasót. Az MTA Könyvtárában őrzött egyetlen Prágai-autográf⁷ mutat ugyan hasonlóságot az *Ad nodum Gordium* jegyzeteinek írásképeivel, ugyanakkor a nagy és a kis e-k, a kis a-k, és néhány többször előforduló szóvégi betűkapcsolat alapján több eltérés is megfigyelhető. A Prágaihoz hasonló környezetben írni tanuló Miskolci Csulyak Sárospatakon őrzött esperesi naplójának⁸ latin részletei jobban hasonlítanak a debreceni kolligátumba jegyzetelő személy írásképeéhez. Néhány jellemző példa látható a következő oldalon, melyek alapján úgy vélem, hogy inkább Miskolci Csulyak István jegyzetelhetett a kötetbe, mint Prágai András.

Johannes Combach marburgi professzor Johann Valentin Andreae Fama Fraternitatisára reflektálva készítette el a *Metaphysicorum liber singularist* (304. tétel), amely szintén megtalálható volt Miskolci Csulyak könyvtárában. A gyűjtemény különös darabja volt Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim opera omniája (255. tétel). Az okkult filozófia és a mágia német mestere a teljes univerzumra érvényes rendszert dolgozott ki, melynek célja a természetfeletti erők megismerése és manipulálása volt. A *De occulta philosophia libri tres* című munkájában a makrokozmosz és az (emberi) mikrokozmosz rendszerét mutatta be, miközben bevezette olvasóját a természeti és a rituális mágia művelésébe.⁹

A *magia naturalis*¹⁰ része volt a *divinatio*, ami ellen több kálvinista filozófus és teológus is felemelte szavát. A jegyzéken 285. tételként szerepel Hieronymus

⁶ HEREPEI JÁNOS, *Prágai András emlékei = Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, Herepei János cikkei, szerk. Keserű Bálint, Bp., MTA Irodalomtörténeti Intézete, Szeged, JATE, 1967 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 1), 114–115.

⁷ Prágainak az MTA Könyvtárában őrzött *Thema seculare de causis* (Jelzete: RM I. Quart. 40.) példányában őrzött egyetlen ismert autográf kéziratára (az id. Rákóczi Györgynek írott ajánlás) Fazekas Sándor hívta fel a figyelmemet, ezúton is köszönöm a segítségét.

⁸ *Diarium senioratus mei*. Jelzete: TIREK Kgg. I. 1. Az azonosításban nyújtott segítségért nagytiszteletű Dienes Dénes gyűjteményi igazgató úrnak tartozom köszönettel.

⁹ Lásd: SZÖNYI György Endre, *A hermetizmus kultúrtörténeti szerepe Heinrich Cornelius Agrippa bölcséletében = Tudomány és hagyomány*, szerk. Fejér Ádám, Szalma Natália, Szeged, JATE, 1993 (Szegedi bölcsészfüzetek), 40–60.

¹⁰ Lásd: MAGYAR László András, *A magia naturalis = Agora*, 2009/3, 40–47.

Az *Ad nodum Gordium*
margináliáiA *Diarium senioratus mei*
részletei

Zanchiusnak a jóslás különböző formái ellen intézett munkája. A hanai Wilhelm Antonius műhelyében ezzel együtt jelent meg a szocinianizmussal is megvádolt Thomas Liebler (Erastus) műve (*De astrologia divinatrice epistolae*), amelyet Savonarola csillagjóslást elítélő írásának védelmében készített. A különböző társadalmi rétegek és azok szokásainak bemutatása mellett asztrológiával és chiromantiával (tenyérijóslás) is találkozhatott Csulyak a Michael Scotusnak tulajdonított *Mensa philosophica* lapjain (324. tétel).¹¹

A Kárpát-medence olvasmányairól tanúskodó jegyzékek ritka vendégeként üdvözölhetjük a boszorkánysággal kapcsolatos irodalmat, elsőként Nicholas Remy (Remigius) francia jogász *Daemonolatreiájának* első kiadását (72. tétel). A boszorkányság nagy enciklopédiájának népszerűsége többnyire nem vetekedhetett a *Malleus maleficarummal*, inkább a perek ismertetésére korlátozódó olvasmány volt, mint az inkvizítorok kézikönyve.¹² A *Basilikon doron* című királytükörrel egybekötve birtokolta Csulyak I. Jakab angol király *Daemonologiájának* 1604. évi kiadását (319. tétel), amely a boszorkányság, a varázslás, a mágia és a szellemek elleni harc jegyében íródott.

Erős a kísértés, hogy ezek után a titkos tudományokra vezető könyvekre vonatkoztassuk Csulyak parókiájának könyvtárszobája fölé függesztett latin versét, ám feltehetően inkább az illetéktelen olvasók és a tolvajok távoltartására szolgálhatott:

¹¹ RŪŽIČKOVÁ, Dana, *Where to Seek the Meeting Point of the Treatises Summa recreatorum, Mensa philosophica and Responsorium curiosorum, A Query into the History of their Origin = Graeco-Latina Brunensia*, 2006/1, 61–62.

¹² BRIGGS, Robin, *Witchcraft and the Local Communities, The Rhine-Moselle Region = The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America*, ed. Brian P. Levack, Oxford, Oxford University Press, 2013, 209–210.

„Ante bibliotecam

Hospitis abstrusas absentis volvere chartas
Quisquis es haud tentes tibi ne fore turpiter obstes.”¹³

azaz:

„A könyvtár előtt

Bárki legyél, ne akard forгатni, ha távol a gazda,
rejtett könyveit, így nem fogsz bajt hozni fejedre.”¹⁴

* * *

Tofeus Mihály egy emberöltővel később már egészen más környezetben koronázta meg tanulmányait: Franeker, Utrecht, Harderwijk és Leiden neveltje volt. Gyűjteményében¹⁵ jelen vannak az ortodox kálvinista szerzők: Kálvin, Zanchius és Petrus Martyr, a Dordrehti Zsinat iratai, valamint olyan németalföldi tekintélyek, mint Gisbertus Voetius, Samuel Maresius, vagy Andreas Rivetus. A társaságukban megtaláljuk a puritanizmus (William Ames, William Whitaker, Martonfalvi Tóth György, Medgyesi Pál) és a karteziánizmus (René Descartes, Johannes Clauberg, Henricus Regius, Johannes de Raei) ismert alakjait is. A coccejánusok (a mérsékelt Christoph Wittich kivételével – 268. tétel) ugyan hiányoznak, de Kathona Géza Tofeus zsoldárrezolúciónak elemzésekor mellett érvelt, hogy a lelkész össze tudta egyeztetni a predestinációt a szövetséggtannal.¹⁶ Tofeus filozófiai-teológiai műveltsége szintetizáló jellegű lehetett, melyben több irányzat különböző elemei álltak össze koherens, egyéni jellemzőkkel bíró egésszé.

Pataki tanári működése (1651–1653) idején „Comenius beavatta Tofeust azokba a látomásokba is, melyek a cseh-morva testvéreknek a Trencsén megyei Ledniczen meghúzódo lelkészétől, Drabik Miklóstól rendszeresen érkeztek hozzá Sárospa-

¹³ PÉCSELI KIRÁLY Imre, MISKOLCZI CSULYAK István és NYÉKI VÖRÖS Mátyás versei, sajtó alá rend. Jenei Ferenc (et al.), Bp., Akadémiai K., 1962 (Régi magyar költők tára, XVII. század, 2), 381.

¹⁴ A fordításért Szabadi Istvánnak tartozom köszönettel.

Gyulai Éva fordításában:

„Távoli gazdának rejtett könyvét ne merészeld

Bárki legyél olvasni, e helytől tiltva a járás.”

Lásd: GYULAI ÉVA, *A miskolci Miskolci Csulyak: Miskolci Csulyak István miskolci működése (1612–1616) = A Herman Ottó Múzeum évkönyve*, 40, szerk. Veres László, Viga Gyula, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2001, 234.

¹⁵ Erdélyi könyvesházak, 3, *A Bethlen-család és környezete, Az Apafi-család és környezete, A Teleki-család és környezete*, Vegyes források, sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Varga András, Szeged, Scriptum Kft., 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3), 89–97.

¹⁶ KATHONA Géza, *Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban = Irodalom és ideológia...* 1987, i. m. 417–419.

takra, II. Rákóczi Györgyhöz és annak öccséhez, Zsigmondhoz való továbbítás végett”.¹⁷ Ezekben Drabik a Habsburg-ház bukását jósolta, ami a magyar királyi trónon a helyét elfoglaló Rákóczi család révén fog bekövetkezni.¹⁸ 1664-ben a Comenius által Magyarországra küldött svájci lelkész, Johann Jakob Redinger felkereste az akkor Szatmáron szolgáló Tofeust. Útja során Redinger Köprülü Ahmed táborában és Apafi fejedelem udvarában is terjesztette a rábízott jóslatok különböző kiadásait, ám azok beteljesítőjének ekkor már Apafit tartották, aki elvégzi mindazt, amit a Rákócziak elmulasztottak. Tofeus a jóslatok egy kivonatos példányát a néhány évvel korábban Amsterdamban is megforduló Körmendi Péter szatmári rektortól kapta, így igen jól ismerte a revelációkat és azok történetét.¹⁹ A *Historia revelationum* (Amsterdam, 1659) két példányát is megtaláljuk Tofeus könyvjegyzékén.²⁰ Ha az egyiket Körmendi Péter ajándékként azonosítjuk, akkor a másik egy „Memoriale” tanúsága szerint a Comeniust Amsterdamban meglátogató három pataki peregrinus révén juthatott el Tofeushoz 1667 végén vagy 1668 elején.²¹ Comenius ezekben a Mikulaš Drabik és a szintén a cseh testvériséghez tartozó Krystyna Poniatowska, valamint Christoph Kotter sziléziai evangélikus tímár *Lux in Tenebris* címmel kiadott próféciáinak magyarázatát közölte.²² A harmincéves háború idején megfogalmazott politikai töltetű jóslatok hitelességét a szerkesztő ó- és újtestamentumi szövegrészekkel támasztotta alá, s évtizedeken keresztül terjesztette, újraaktualizálta, szükség szerint kitolva a próféciák beteljesüléséül szabott időkorlátot.²³ Tofeus és Redinger találkozásáról az utóbbi beszámolójából értesülünk, aki Teleki Mihály kövári kapitány társaságában jutott el Szatmárra, ahonnan Tofeus kísérőlevelével távozott a Lednícen tartózkodó Drabikhoz.²⁴

¹⁷ Uo., 422–423.

¹⁸ Uo.

¹⁹ NÉMETH S. Katalin, *Comenius elfelejtett propagandistái, Johann Jakob Redinger és Christian Hoburg = Uő, Magyar dolgokról*, Magyar–német kapcsolattörténeti tanulmányok, Bp., Universitas, 2014 (Historia litteraria, 31), 67–68.

²⁰ A 90. tétel: „Revelationes Cotteri”, a 269. tétel: „Historia Revelatio Costeri(!)”.

²¹ Szathmárnémethi Mihály, Sárpataki Mihály, és Tatai Sámuel voltak a látogatók. Lásd: VIZKELETY András, *Magyar diákok Comeniusnál 1667-ben = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1967/2, 190–192.

²² Jürgen BEYER, *A harmincéves háború idejének három prófétája és kortárs megítélésük = A harmincéves háború prófétái és chiliastái*, 1, Tanulmányok, összeáll. Juhász Levente, Viskolcz Noémi, Szeged, SzTE, 2003 (Fiatal filológusok füzetei, Korai újkor, 4), 7–8.

²³ VERES Magdolna, *Profetikus beszédmod*, Német jelenéssorozat és 1660 körüli magyar újraértelmezései, Doktori értekezés, Szeged, SzTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2014, 119–145. <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/2458/1/01-Veres-Profetikus%20beszedmod-Diss.pdf> (2014. december 9.)

²⁴ NÉMETH S. 2014, i. m. 68. – A szerző sem itt, sem a Keserű-émlékkönyvben nem közölte a zürichi Staatsarchivban őrzött levél szövegét. (Uő, *Magyar vonatkozású iratok Johann Jakob Redinger hagyatékában = Művelődési törekvések a korai újkorban*, Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére, szerk. Balázs Mihály [et al.], Szeged, JATE, 1997 [Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35], 453–462.)

Megjegyzendő, hogy a kortársak többnyire kétkedve fogadták a jövendöléseket, maga II. Rákóczi György sem hitt azok isteni eredetében és hitelességében.²⁵ A politikusként sokat bírált idősebb Apafi Mihály is józanul ítélte meg a helyzetet és nem vállalta az Amsterdamból sugalmazott feladatot. Kathona szerint Tofeus számára Drabik látomásainál nagyobb tekintélyt jelentett az Istentől közvetlenül érkező kijelentés.²⁶ Élete során olyan események tanúja volt, amelyek kijózanítóan hathattak a közvéleményre. Zsoltárprédikációiban többször felidézte a II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratának következményeként Erdélyre zúduló török bosszúhadjáratot, Várad elvesztését. Hírét vehette, hogy 1671-ben (látomásai megtagadása és rekatolizálása után) Drabikot kegyetlenül kivégezték, akinek jóslataival szemben Erdély a hanyatló Oszmán Birodalom árnyékából mindinkább a Habsburgok erőterébe került.

A lelkészek körében kimutatható eszkatologikus várakozások egyik forrása a wittenbergi történelemszemlélet volt. A Szent Ágostonig visszanyúló gyökerekből táplálkozó elméletet Melanchthon és a *Chronica Carionis* közvetítésével ismerhették meg a magyar protestánsok. Eszerint a zárt rendszert alkotó isteni üdvtörténet részeként értelmezett történelem folyását az Úr közvetlen beavatkozása irányítja, a nagy történelmi események (háborúk, járványok, szerencsétlenségek, természeti károk) az isteni büntetés nyilvánvaló jeleként érkező csapások, megannyi megtérésre és megszentelődésre ösztönző eszköz. Az elmélet a „Dániel könyve 7. és 12. fejezete, valamint a CX. zsoltár rabbinikus értelmezése szerint az Illés-jóslat keretei közt a négy transzcendens birodalom (babiloni, perzsa, görög és római) uralma alatt a hat teremtésnapnak megfelelően 6.000 évre szorítja össze a világ és az emberiség életkorát olyformán, hogy a római birodalom mandátumát a „translatio”-elmélet alkalmazásával saját koráig hozza le”.²⁷ Kathona Géza Tofeus zsoltárprédikációiból bizonyította, hogy a lelkész is ebben a keretben értelmezte korának történéseit, s ebből az apokaliptikus világbépből eredt türelmetlen és kíméletlen próféta szigora.²⁸ A történelemszemlélet eszkatologikus jellege fogékonyra tette a református értelmiségieket, ám nem voltak egységes véleményen a millenarista várakozásokkal kapcsolatban. Legismertebb képviselői a herborni egyetemről a gyulafehérvári főiskola vezetésére meghívott Johann Heinrich Alsted és Johann Heinrich Bisterfeld voltak. Míg a német professzorok Erdélybe érkezésük után is ápolták kapcsolataikat a nonkonformista körökkel, a magyarok közül Kecskeméti Alexis János és Szathmári Ötvös István bibliamagyará-

²⁵ A fejedelem 1654-ben papírra vetett véleményét ismerjük: „(a)z cseh ember látási, hogy revelations divinae sint, nem hihetjük, holott sokakban, többire mindenekben ellenkező dolgok találtak és in effectum nem mentek; az Isten is per media operatur, ezek pedig nem mediumok, hanem coeca út követése”. Comenius arról is panaszkodott, hogy Rákóczi nem engedte közölni Zrínyi Miklóssal a Drabik-féle jóslatokat. Lásd: BÀN Imre, *Comenius és a magyar szellemi élet* = Uő 1976, i. m. 164.

²⁶ KATHONA 1987, i. m. 423.

²⁷ Uo., 404.

²⁸ Uo., 404–405.

zatos műveikben elhatárolódtak a chiliasta nézetektől.²⁹ Az ortodox Geleji Katona István a *Válság titkában* szintén elvetette Jézus ezeréves földi uralmának melegyát, egyetlen feltámadás mellett téve tanúbizonyságot.³⁰ Tofeus a LXXV. zsol-tárprédikációjában maga is álmodozóként jellemezte a „mostani *Chiliasták*”-at.³¹ A millenarista vonalat erősíti a gyűjteményben Jacopo Brocardo *Libri duo, alter ad Christianos de prophetia* című munkája (84. tétel). A századelőn az európai nonkonformisták között nagy népszerűségnek örvendő szerző látomásainak forrásai között szerepelt a kabbala és Cornelius Agrippa több műve is.³²

Tofeus jelentős mennyiségű héber nyelvű munkát (lexikont, bibliát, konkordanciát, nyelvészeti értekezést) halmozott fel, ezek tanulmányozása közben ébredhetett fel az érdeklődése a kabbala, s ennek egyik misztikus alapműve, a *Széf-fer Jecirá* iránt. A Johann Stephan Rittangel-féle fordítás 1642-ben jelent meg Amsterdamban, latin–héber párhuzamos szöveggel (192. tétel) néhány évvel Tofeus peregrinációja (1646–1649) előtt, így Guillaume Postel 1552. évi párizsi editiója után a legfrissebb kiadásnak számított. Tofeus ismeretlen személytől ajándékba kapott, egyetlen margináliát sem tartalmazó példányát ma a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban őrzik:

KolAkad R 80795–80796

Coll. 1. *Sēfer Yesîrā id est Liber Iezirah qui Abrahamo patriarchae adscribitur*, translatus et notis illustratus a Joanne Rittangelio, Amsterdam, Johannes Janssonius, Jodocus Janssonius, 1642, in 4°.

Kötés: Pergamenkötésben, metszése késsel fröcskölt.

Poss.: Clariss[im]o viro Michaeli Tophaeo S.T.D. (előzéklapon)

M[ichaelis] Toufaei Per convitia et laudes (coll. 1. címlapon)

Ex oblatione ... [Sacri Romani I]mperii Comitibus Tele[ki de Szék] ... possid[et] ... Bartha mp. (az első kötéstábla belső oldalán, leszakítva)

Coll. 2. *Halikōt olām im Mabō hag-Gemārā sive Clavis Talmudica, complectens formulas, loca dialectica et rhetorica priscorum Judaeorum*, Latine redita per Constantinum L'Empereur ab Oppyck, Leiden, Elzevir, 1634, in 4°.

Poss.: Francisci Tsepregi. Claudiop[oli] 730. idib. Juniis (coll. 2. címlapon)

A mágia körébe tartozó művek közül Tofeus könyvtárában a Miskolci Csulyakéhoz hasonlóan megtaláljuk Cornelius Agrippa kétkötetes opera omniáját (154. és 349. tételek). A XIX. zsol-tárról írott prédikációjában hivatkozik is a *De vanitate*

²⁹ VISKOLCZ Noémi, *Jövendölések és váradalmak 17. századi protestáns irodalmunkban = A harmencéves háború prófétái...* 2003, i. m. 84–91.

³⁰ GYÖRI L. János, *Reformáció, mártírológia, exemplum = Uő, Református identitás és magyar irodalom*, Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, Bp., Kálvin, 2015, 179, 195–196.

³¹ TOFEUS Mihály, *A' szent soltárok resolutiója*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály, 1683, 396. (RMK I. 1302.)

³² KUNTZ, Marion Leathers, *Anointment of Dionisio: Prophecy and Politics in Renaissance Italy*, University Park, Pennsylvania State University Press, 2001, 119–123.

scientiarumra, polemikus exemplumként alkalmazva a pápai udvar erkölcsével és a Szentírás megítélésével kapcsolatos sorokat.³³ Szintén népszerű volt Giambattista Della Porta *Magia naturalis* (318. tétel), amely megalapozta a természeti törvények célszerű alkalmazásának tudományát, fizikai-kémiai törvényeket elegyítve a korszak ezoterikus szemléletével.³⁴

Már 1551-es megjelenésekor botrányt kavart Girolamo Cardano (itáliai orvos, filozófus, matematikus) enciklopédikus munkája, a *De subtilitate* (22. tétel), amelyet még a 18. században is indexen tartottak. Szerzője a világot mozgató rejtett összefüggéseket kutatva bőven merített Cornelius Agrippa von Nettesheim munkásságából.³⁵ Tofeus példányát ma is kézbe vehetjük a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtárban:

TelekiTéka To-2062.

CARDANO, Girolamo, *De subtilitate libri XXI*, Lyon, Guillaume Rouillé, 1559, in 8°. – Index Aureliensis 132.079

Kötés: Pergamenkötésben.

Poss.: Est Fra[n]cisci Darholcz (előzéklapon)

Giorgius Korlatovit Anno 1649 (előzéklapon)

M[ichaelis] Toufaei Per convitia et laudes. (címlapon)

Megj.: Kéziratols lapszéli jegyzetekkel.

A több személytől származó lapszéli jegyzetekből látszik, hogy rendszeresen forgatták, Tofeus a tulajdonosi bejegyzésén kívül mást nem írt a kötetbe.

Girolamo Ruscelli (Alexius Pedemontanus álnéven) *De secretis* címmel közölt válogatást az 1541-ben alapított nápolyi *Accademia Segretán* működő humanisták kutatásaiból (32. tétel). Az először 1555-ben, olaszul megjelent munkát rögtön követte a latin, a francia, az angol és a holland fordítás, a 17. század végéig nem kevesebb, mint 90 különböző kiadást regisztrálhatunk. A „titok” szó jelen esetben az akadémia tagjai által „háromszorosan kipróbált”, ezerkétszáznál is több, nagyobbbrészt orvosi, kisebb részben technikai vagy alkímiai kísérletre utal.³⁶

Az ártatlanul elítélt „boszorkányok” védelmében nyilatkozott Jan Weyer a *De lamiis liber* című munkájában (283. tétel), elméleti, módszertani és jogi síkon kritizálva a pereket. A boszorkányokkal kapcsolatos történetek és anekdoták ka-

³³ TOFEUS 1683, i. m. 111. – Agrippa munkáját hasonló szándékkal használta forrásul Tolnai F. István is. Lásd: TOLNAI F. István, *Igaz keresztyéni és apostoli tudomány s' vallás utára vezető és az el-tévelyedésről jó utban hozó kalauz...*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentyel Mihály, 1679, 811. (RMK I. 1236.)

³⁴ *Magia naturalis*, vál., ford., előszó, magyarázatok, Magyar László András, Bp., Kairosz, 2005, 7–15.

³⁵ MAGYAR László András, *Girolamo Cardano és a váci cenzor = Magyar Könyvszemle*, 1992, 66–68.

³⁶ EAMON, William, PAHEAU, Françoise, *The Accademia Segreta of Girolamo Ruscelli, A Sixteenth-Century Italian Scientific Society = Isis*, Vol. 75, No. 2 (Jun. 1984), 327–337.

tolikusellenes kompendiumát a református prédikátoraink közül Prágai András is idézte.³⁷ A Tofeus könyvtárából származó 1577. évi baseli kiadást szintén Marosvásárhelyen őrzik, egybekötve Cornelius Agrippa egykori tanítványának *De praestigiis daemonum* című munkájával. Az 1563-as baseli Oporinus-féle editio princepsset követően a század végéig még legalább 8 kiadást megért, rövid időn belül németre és franciára is lefordították.³⁸ A kolligátum tartalma:

TelekiTéka Tq-904a.

Coll. 1. WEYER, Jan, *De lamiis liber, item de commentitis ieiuniis*, Basel, Johannes Oporinus, Hieronymus Gemusaeus, Balthasar Han, 1577, in 4°. – VD 16 W 2652

Coll. 2. WEYER, Jan, *De praestigiis daemonum, et incarnationibus ac veneficiis libri sex*, Postrema editione quinta aucti et recogniti, accessit liber apologeticus, et pseudomonarchia daemonum, Basel, Johannes Oporinus, 1577, in 4°. – VD 16 W 2667

Kötés: Sávozással és görgetőkkel díszített bordás bőrkötésben, a középmezőben lemezről nyomott képekkel.

Poss: Mercat[us] [hic emi?] f. 2. d. 25 Decemb[ris] 7 die per Mich[aelem] Tiemeliu[m] P. Turocen[sis] Anno 1619. a? Matth[ia] Zergell[io] (Az első kötéstábla belső oldalán)

R[evere]nd[issim]o ac Doct[issim]o Viro D[omino] Michaeli G. Maytini nunc pro tempore Anno 1620 ipsa die purif[icationis] B[eatae] Mariae Bogdaniny degenti, [...] duob[us] integris Floren[is] distracti, tradidit ac dedit Mich[aeli] Tiemeliu[m] Thurocen[sis] P. Paedagogus [...] Gen[erosus] D[ominus] Ladislai Bogdány. (előzéklapon)

Michaelis Toufaei Per convitia et laudes. (coll. 1. címlapon)

Ex Bibliotheca Sam[uelis] S.R.I. Com[itis] Teleki de Szék (nyomtatott ex libris)
Megj.: Több kéztől származó kéziratos bejegyzésekkel.

Tofeus példányát láthatóan többen forgatták már előtte is, számos, a tartalomra vonatkozó és attól független (gyógyászati, történelmi és egyháztörténeti) bejegyzéssel találkozhatunk az előzéklapokon és a lapszéleken. A lelkésztől mindössze egy korábbi olvasó tévedését korrigáló margináliát találunk a kötetben,³⁹ ám ez elég, hogy arra következtessünk: ő maga is olvasta a munkát. Részben Wierus műve alapján készültek a Komáromi Csipkés György elnökletével, Csehi P. András és Mediomontanus (alias Felsőbányai) Cimbalmos János által megvédett *Disputatio*

³⁷ SZÖNYI György Endre, *Ideológia és stíluseszmény Prágai András prózájában = Irodalom és ideológia...1987*, i. m. 303.

³⁸ Lásd: Vera HOORENS, *Why did Johann Weyer Write De praestigiis daemonum? How Anti-Catholicism Inspired the Landmark Plea for the Witches = BMGN, Low Countries Historical Review*, Vol. 129/1 (2014), 3–24.

³⁹ Ismeretlen kéztől: „Karoban vertek”, Tofeustól: „hazudcz tan mert megh egettek.” (WEYER, Jan, *De lamiis liber...1577*, i. m. 158.)

theologica de lamiis veneficis (Várad, 1656) című értekezések. A valódi szerzőnek tekinthető Komáromi tíz tézisben tárgyalta a boszorkányok, ördögösök és varázslók különböző elnevezéseit és kategóriáit, a mesterkedéseiket és a bizonyítékokat, amelyek alapján felismerhetők és büntethetők.⁴⁰ Mindkét értekezés megtalálható egy marosvásárhelyi kolligátumban, a respondensek megküldték a kiadványokat az akkor Bihardiószegen szolgáló Tofeusnak. A kolligátum ide vonatkozó nyomtatványainak leírása:

TelekiTéka Tq-156

Coll. 7. *Disputatio theologica de lamiis veneficis secunda*, quam ... sub praesidio ... Georgii C. Comarini ... publico examini subjcit Andreas P. Csehi, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1656, in 4°. – RMNy 2678.

Poss.: „Clariss[im]o Pariter ac Doctiss[im]o Viro D[omi]no Michaeli Toufaeo S.S. Theo[logiae] D[ocoris] acutiss[im]o nec no[n] thromystae apud Dioszegienses [laudabiles?] D[omi]no nobis summo reverendo mittimus Respondentes. mp.” (a nyomtatvány végén)

Coll. 8. *Disputatio theologica de lamiis veneficis*, quam ... sub praesidio ... Georgii C. Comarini ... publice discutiendam proponit Joannem C. Mediomontanus, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1656, in 4°. – RMNy 2679.

A mágia és boszorkányirodalom, így Jan Weyer munkásságának befolyásáról tanúskodhat a püspöknek a Bornemissza Anna megbűvölése miatt kirobbant üldözésekkel kapcsolatos álláspontja. Az Apafi Mihály ellen összeesküvést szervező Béldi Pál felesége, a fejedelemasszony (majd a fejedelem, sőt a vizsgálatot vezető Teleki Mihály) egészségét különböző ördögi praktikák segítségével megrontani igyekvő Vitéz Zsuzsanna históriája néhány erre utaló elemmel is szolgál.⁴¹ 1680 tavaszán, az ügy előkészítő szakaszában Bornemissza Annát és a babonás hiedelmekben osztozó környezetét megcélözva Tofeus így nyilatkozott a szószékről: „Azok az átkok, a’ mellyek babonábúl, gyűlölségbül, s’ egyéb istentelenségbül származnak hijában valók és haszontalanok, nem kell attúl félni az istenfélő embernek (...) ha ezek az (...) átkok árthatnának; életünk, s’ hajunk szála-is el-veszett volna eddig. Menyi átkot mondanak reánk: menyi gyertyákat, kiváltképpen csak Húsvétban-is, óltanak s’ gyűjtanak reánk, ki tudná azokat száma szerint meg-mondani, bizony hajunk szála sem volna eddig fen, ha azok valamit ártottanak volna.”⁴² Ugyanazon év júniusában Gyulafehérvárott is a látó asszonyok tudományára hagyatkozó Béldiné példájával intette hallgatóságát: „Nem kell az ördögtül-is tanulni, az Uralkodást s’ kérdezni, hogy mikor hal-meg a’ Király, Fejedelem, én Király leheteké, én Királyné Fejedelem Asszony leheteké? Mert bizony csak hijában

⁴⁰ RMNy 2678–2679.

⁴¹ Lásd: *Bornemissza Anna megbűvöltetése*, Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben, 1678–1688, közread. Herner János, Bp., MTA Könyvtára, Szeged, JATE, 1988 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 21), 3–42.

⁴² TOFEUS 1683, i. m. 340.

nézetcz, hijában varásoltatcz, hijában boszorkánkodtatcz, ha Isten nem akarja”.⁴³ Befolyását latba vetve tehát a perek ellenében szólt, amíg tehetette. 1682 közepén, amikor néhány hónap leforgása alatt (a korábbi másik hét után) két újabb gyermekét elvesztő fejedelmi pár mély lelki válságba jutott, újra terítékre került az ügy. 1684 nyaratól az agilis Teleki Mihály vette kézbe Beldiné perének megrendezését, a varázsló-rontó asszonyok felkutatását. A több irányból is nyomás alá helyezett, ebben az időben már súlyos beteg, időnként pennát fogni is képtelen Tofeus (feleségére és négy lányára tekintettel) korábbi álláspontját feladva végül beleegyezett abba is, hogy kiadják a hatóságoknak Polyákné Lukács Katát („Balázs Papnét”), aki szintén részese lehetett Beldiné praktikáinak.⁴⁴ A nézetei azonban alapvetően nem változhattak meg. Erről egy újabb, Telekinek szóló levél a bizonyosság, melyben Tofeus a bűneire érkező büntetésként, s nem a boszorkányok praktikáinak tulajdonította saját egészségi állapotának romlását.⁴⁵

* * *

Az itt bemutatott művek nagyobb része szöges ellentétben állt az „igaz hit” alapjait jelentő dogmákkal és hitvallásokkal. A református egyház az isteni gondviselésbe (providentia) vetett feltétlen hit miatt elítélte az ördög műveként praktizáló boszorkányokat és kizárta a mágia bármilyen formájának művelését. A 16–17. századi kálvinista magyarság demonológiája egészen más jellegű volt, mint amilyen képet az említett olvasmányok sugalltak.⁴⁶ A református lelkészek körében eltérő véleményeket találunk, a viszonylagos szkepszistól (Melius Juhász Péter) a William Perkins-féle szigorúbb demonológia elfogadásáig (Nógrádi Mátyás).⁴⁷

Miskolci Csulyak és Tofeus fennmaradt dokumentumai (napló, levelek) nem tesznek említést költséges alkímiai kísérletekről vagy mágikus gyakorlatokról. A lelkészársadalomból Dobokai Baltazár koronkai pap esetét tudjuk felidézni, akit az 1620. évi marosvásárhelyi zsinat azért büntetett meg, mert perének

⁴³ *Uo.*, 383.

⁴⁴ „In crimine laesae Majestatis semmi titulus, semmi szabadság nem használ. Akár Pap, akár Papné, ha az eő Nagyságok életeiket szomjuhozzák, fogyjon el életek érette.” Idézi: *Bornemisza Anna megbűvöltetése... 1988*, i. m. 22.

⁴⁵ „Minemű nagy keservesen ertem az Aszszonyunk nyomoruságát, az Isten tугya. Az ki husz esztendők forgasa alat az édes Anyanális job volt en hozzam, azt gondoltam, holtam utan edes magzatomnak mint magamnak, ugy lészen eő Nagysága Patronaja, mellyetis kévanok az en Istenemtül. En Uram semmitis nem könyebbedem, naprul napra fogyok. Azt gondolhatnám meltan, talam engemetis azok az ebek rontottanak eő Nagysága mellett, noha inkab minden nyavalyamat az magam bűneimnek tulajdonitom.” (Lásd: *Bornemisza Anna megbűvöltetése... 1988*, i. m. 165.)

⁴⁶ Lásd: KRISTÓF Ildikó, *Bűvös-bájos varázslók vagy a Sátán sáskafarkú katonái? Demonológiai elemek a 16–17. századi debreceni református irodalomban = Demonológia és boszorkányság Európában*, szerk. Pócs Éva, Bp., L’Harmattan, PTE Néprajz Tanszék, 2001, 107–135.

⁴⁷ Sz. KRISTÓF Ildikó, *Boszorkányüldözés a kora újkori Magyarországon*, Kutatástörténet, eredmények, teendőik – 2013-ban = *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*, szerk. Klaniczay Gábor, Pócs Éva, Bp., Balassi, 2014 (Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából, 1), 30–31.

kimenetelét „egy keresztény frazeológiával írt babonás” írással akarta befolyásolni.⁴⁸ A 16–17. század folyamán a titkos tudományok, mint az asztrológia, a kabbala, a hermetizmus és az alkímia meghódították a Habsburg birodalom tehetős és művelt társadalmi rétegeit, egészen az uralkodókig és azok köréig. Történt mindez annak ellenére, hogy a katolikus egyház indexen tartotta az okkult irodalom egészét, ami a tiltás ellenére még egyes szerzetesi közösségekhez is eljutott.⁴⁹ Vagyis természetesnek tekinthető, hogy a korabeli könyvtárakban időnként felbukkannak az okkultizmus tárgykörébe tartozó művek, ezek szerepének megítélésében azonban figyelembe kell venni a környezetet, amiben helyet kaptak. A Miskolci Csulyakéhoz vagy Tofeuséhoz hasonló, 350–400 tételes könyvjegyzékek (a kolligátumok miatt egykor ennél jelentősen több műből álló gyűjtemények) töredékét kitevő okkult irodalom jelenlétét feltehetően akkor értékeljük helyesen, ha a tulajdonos értelmiségi létéből fakadó kíváncsiságára hivatkozunk. A különböző kora újkori jegyzékeken a kulturális nyitottság jeleként, felekezettől függetlenül megtaláljuk az irodalomnak ezt a szegmensét is. Magyarországi példával élve elmondhatjuk, hogy Batthyány (III.) Boldizsár (1538?–1590) nyugat-dunántúli protestáns főúr is válogatott efféle műveket a frankfurti könyvpiac kínálatból,⁵⁰ és elég tehetős volt ahhoz is, hogy Elias Corvinus közreműködésével alkímiai laboratóriumot állítson fel Németújváron.⁵¹ Csakúgy, mint a buzgó konvertita katolikus Nádasdy (III.) Ferenc (1623–1671) országbíró, aki pottendorfi várában tartott alkémikust, könyvei között pedig a *Theatrum Chemicum* sorozat kötetei mellett Paracelsus-összkiadásra, Reuchlin *Kabbalájára*, Rajmundus Lullus munkáira lelhetünk.⁵² A Batthyány (II.) Ferenc (1573–1625) udvarában megforduló württenbergi exulánsok közül ide kívánkozik Johann Jacob Knaus lelkész példája, aki Borostyánkőn (ma: Bernstein, Ausztria) is szolgált. A lelkész könyvtárában a jellemzően ortodox lutheránus teológiai munkák mellett találunk két önálló kötetet Valentin Weigeltől⁵³ (kisebb művei és beszédei), egy weigeliánus, valamint egy rózsakeresztes kolligátumot. A tulajdonos óvatosságra intő sorait figyelembe véve ebben az esetben is inkább

⁴⁸ NAGY Géza, *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből*, Bp., Ráday Kollégium, 1985 (A Ráday Gyűjtemény egyháztörténeti tanulmányai, 1), 21.

⁴⁹ Lásd: EVANS, Robert John Weston, *The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700, An Interpretation*, Oxford, Clarendon Press, 1979, 336–380.

⁵⁰ ÜÖ, *The Wechel Presses, Humanism and Calvinism in Central Europe, 1572–1627*, Oxford, The Past and Present Society, 1975 (Past and Present Supplement, 2), 36–37.

⁵¹ BOBORY Dóra, *The Sword and the Crucible, Count Boldizsár Batthyány and Natural Philosophy in Sixteenth-Century Hungary*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publ., 2009, 64. https://www.academia.edu/1354489/The_Sword_and_the_Crucible._Count_Boldizs%C3%A1r_Batthy%C3%A1ny_and_Natural_Philosophy_in_Sixteenth-Century_Hungary (2014. december 17.)

⁵² VISKOLCZ Noémi, *A mecénatúra színterei a főúri udvarban*, Nádasdy Ferenc könyvtára, Szeged, SzTE, Bp., Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 8), 196–200.

⁵³ Weigel (1533–1588) misztikus-spiritualista tanai Johannes Tauler, Paracelsus, Sebastian Franck és Caspar Schwenckfeld hatására születtek.

a nyitottságról, mint a lutheránus ortodoxia által üldözött tanok iránti elkötelezettségéről tanúskodhat az említett művek jelenléte.⁵⁴ A Czobor család sasvári könyvei között találunk alkímiai munkákat.⁵⁵

A heidelbergi peregrinusok könnyen megismerkedhettek a nonkonformista tanokkal, amelyek eltérő módon hatottak rájuk. Szőnyi György Endre kimutatta az ezoterikus irányzatok jelenlétét Prágai András prózájában,⁵⁶ ám Szencivel kapcsolatban megállapította, hogy inkább vonzódott az irénikus (más szakirodalom szerint ortodox) meggyőződésű Abraham Scultetushoz, mint a marburgi egyetem külön professzoraihoz, a pfalzi udvartartás rózsakeresztes alakjaihoz, vagy az okkult szerzőkhöz.⁵⁷ Vásárhelyi Judit szintén arra a következtetésre jutott, hogy bár Szenci Molnár kapcsolatba kerülhetett korának hermetikus irányzataival, ám mélyebben nem befolyásolták az irodalmi munkásságát.⁵⁸ Csanaki Máté I. Rákóczi György által megvásárolt gdanski hagyatékából az orvosi és kémiai szakirodalom mellett okkultista kötetek is kerültek Erdélybe.⁵⁹ Miskolci Csulyak Istvánról tudjuk, hogy az okkult könyvkiadás központjának számító Oppenheimbe is ellátogatott,⁶⁰ itt vásárolhatta az említett kötetek egy részét.

Útinaplója alapján megállapítható, hogy kortársaihoz hasonlóan vonzódott a furcsaságokhoz és raritásokhoz. Emlékezetre méltó dolognak tartva feljegyzést készített Görlitzben egy cet álkapcsáról, Prágában egy vaskalitikába zárt fehér hollóról, Drezdában egy uborkaméretű orrú atyafiról, Heidelbergben pedig a választófejedelem istállójában látott, mesteri módon idomított lóról.⁶¹ Talán ilyen különös dologként tekintett az ortodox felfogástól eltérő olvasmányokra is, egyfajta szellemi kuriózumot jelentettek a számára: a tanuló-, később pedig a lelkésztársakkal megvitatandó témát, vagy érdekes, olykor borzongató, máskor szinte mulatságos⁶² olvasmányt az üres órákra. Vonzódott a rejtélyekhez is:

⁵⁴ MONOK István, *Württembergi exulánsok Batthyány Ferenc udvarában = Magyar Könyvszemle*, 2003, 209–211.

⁵⁵ Uő, *A művelt arisztokrata, A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Bp., Kossuth, Eger, Eszterházy Károly Főiskola, 2012 (Kulturális örökség), 189.

⁵⁶ SZŐNYI, 1987, i. m. 295–309.

⁵⁷ Uő, *Molnár Albert és a „titkos tudományok” = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz*, összeáll. Csanda Sándor, Keserű Bálint, Szeged, JATE, 1978 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 4), 49–57.

⁵⁸ P. VÁSÁRHELYI Judit, *Eszei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*, Bp., Akadémiai K., 1985 (Humanizmus és reformáció, 12), 62–83.

⁵⁹ MONOK 2012, i. m. 54.

⁶⁰ RMKT XVII/2, 289–290.

⁶¹ *Magyar utazási irodalom, 15–18. század*, vál., utószó Kovács Sándor Iván, szöveggond., jegyz. Monok István, Bp., Szépirodalmi Kvk., 1990. (Magyar remekírók), 301–312.

⁶² Az emlékiró Bethlen Miklós gyakran idézett sorai tanúskodnak arról, hogy Ramon Llull *Ars magnáját* (amely mnemotechnikus ábrák segítségével kívánta a teljes tudás birtokába juttatni az olvasót) csak szívet vidító mulatságnak vélte: „Istennek hála a[*z* *Ars* – betoldás: O. R.] Lullianát nem tudom, azok csak bolondságoknak bolondságai, nemcsak hiábavalóságoknak hiábavalóságai, melyről többet nem szólok, hanem csak azt mondom: ha tudós embernek nagy búsulása vagyon, vagy

jegyzéke tanúsága szerint megszerezte Johann Heidfeld *Sphynxének* 1601. évi herborni kiadását (223. tétel), amelynek a „korabeli curiositas iránti igényt enciklopédikusan sikerült kielégítenie”.⁶³ Könyvtárának főként teológiai és retorikai–irodalmi munkákból álló tengerében feloldódni látszik a néhány említett szerző. Fludd és Cornelius Agrippa művei, valamint a demonológiai traktátusok inkább érdekes színfoltjai, mintsem meghatározó iránya lehetett a késő-humanista műveltségű lelkész olvasmányainak.

Csulyakhoz hasonlóan feltehetően Tofeust is az intellektuális kíváncsiság vezette az említett művek beszerzésénél. A chiliizmussal kapcsolatban kimutatható, hogy Comenius hatására komolyan foglalkozott a témával, de mesterével ellentétben nem volt a revelációk széles körben ismert propagátora, megmaradhatott a Szentírás nyújtotta kijelentéseknél. Hasonló álláspontot képviselhetett a boszorkányirodalommal kapcsolatban is, erre példa az idézett Béli Pálné elleni per anyaga. A fejedelmi udvar első számú lelki vezetőjeként a szószékről cáfolta is a nonkonformista irányzatok egyes tanításait. A biblikus alapú ortodox teológia és az okkult tudományok Tofeus műveltségében is megfértek egymás mellett. Ellentétes oldalon álló teológiai pártok fejében, Gisbertus Voetiusnál⁶⁴ és Johannes Cocceiusnál⁶⁵ disputált, így a különböző elvek ütköztetése és értékelése nem jelentett számára megoldhatatlan problémát. A korabeli Németalföld a szabadság hazájának számított, biztos menedékként vonzotta a bevett tudományoktól eltérő szabadgondolkodókat és az üldözött vallási közösségeket. A reneszánsz újplatonista, hermetikus, kabbalista és misztikus műveket is gyűjtő Apáti Madár Miklós műveltsége példázza, hogy a Holland tartományokat látogató peregrinusaink érintkezhetek a nonkonformista tanok képviselőivel és olvashatták a szövegeiket.⁶⁶ A kutatások eddig főként a jól dokumentált nyugat-dunántúli főnemesi udvarokra koncentráltak, ám az itt felsorolt kötetek és adatok arra mutatnak rá, hogy az ortodox kálvinista lelkészek egy része előtt sem voltak ismeretlenek az efféle tanok.

Miskolci Csulyak és Tofeus esetében is azt látjuk, hogy a „titkos tudományok” több részterületéről (okkult filozófia, magia naturalis, millenarizmus, kabbala, demonológia) szereztek egy-egy művet, ám nem igyekeztek kialakítani az egyes témákhoz kapcsolódó, legalább viszonylagos áttekintést biztosító (rész)gyűjte-

melancholiája érkezik, olvassa Raimundus Lullius, kivált cum iconibus, elfakad nevetve rajta.” Lásd: *Bethlen Miklós élete leírása magától = Bethlen Miklós és Kemény János művei*, a szöveget gond., jegyz. V. Windisch Éva, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980 (Magyar remekírók), 533.

⁶³ P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert aenigmái = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1994, 366.

⁶⁴ RMK III. 1691.

⁶⁵ *Ad ultima Mosis, hoc est sex postrema capita Deuteronomii considerationes...*, Franeker, Idzardus Balck, 1650, 1–8. Lásd: POSTMA, Ferenc, SLUIS, Jakob, *Auditorium Academiae Franekerensis, Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585–1843*, Leeuwarden, Fryske Akademy, 1995 (Fryske Akademy, 760), 121. A nyomtatvány nem szerepel az RMK III. kötetében.

⁶⁶ OLÁH Róbert, *Egy református lelkész könyves műveltsége, Apáti Madár Miklós olvasmányai*, 1 = *Magyar Könyvszemle*, 2013, 159–164.

ményt a könyvtárakban, mint ahogyan tették ezt a teológiai olvasmányok esetében. A fentebb kiemelt munkákat a hazai művelődéstörténet páratlan színfoltjaként mindenképpen regisztrálnunk kell, mint a tulajdonosok izgalmas szellemi kalandját, de a jelentőségüket nem szabad túlbecsülni: mindkét prédikátor esetében a teljes könyvtár 1–1,5%-át teszik ki. Monok István többször kiemelte, hogy a mai kutatások fő sodrába eső személyek, mint Descartes vagy Paracelsus saját korukban inkább csak oldalágaknak számítottak, velük szemben a ma kevésbé izgalmasnak vélt és alig vizsgált, gyakran ortodoxnak tekintett gondolkodók műveiből került ki a korabeli olvasmányok nagy többsége.⁶⁷ A művelődési viszonyok, így Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyveinek értékelését is ennek figyelembevételével érdemes elvégezni.

OLÁH, RÓBERT

Orthodoxy and Occultism?

*Nonconformist Works in the Libraries of
István Miskolci Csulyak and Mihály Tofeus*

The booklists (consisting of 381 and of 351 items) of István Miskolci Csulyak (1575–1645, the dean of Zemplén) and Mihály Tofeus (1624–1684, bishop of Transylvania) contain some striking exceptions, beside a large number of 'orthodox' Calvinist theological works. The ministers were considered as strict anti-puritan (Csulyak), or anti-cocceian and anti-cartesian (Tofeus) figures of the Hungarian ecclesiastical history, but in their libraries one can find far diverse works from the accepted Reformed confessions and dogmas.

Among Miskolci Csulyak's volumes, who studied in Görlitz and Heidelberg, we can find a rosacrucian pamphlet from Robert Fludd, the collected writings of Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim, some works from the scope of the 'magia naturalis', and two more from the demonology.

In the legacy of Tofeus, who studied in the Netherlands, there are millenarist prophecies (from Mikulaš Drabik, Krystyna Poniatowska, Christoph Kotter), a kabbalist work (*Liber Jezirah*), and books containing alchemist or magic texts (from Cornelius Agrippa, Girolamo Cardano, Giambattista Della Porta and Girolamo Ruscelli) and the literature of demonology and witchcraft.

Hungarian students learning abroad could easily meet with the nonconformist ideas. The open-mindedness and the enquiry for the curiosities and rarities was a typical trait for the intellectuals in the 16–17th century. The presence of the mentioned works in the ministers' collection can be justified by that, the possessors probably were not the followers any of these nonconformist trends.

Keywords: reformed orthodoxy, magia naturalis, kabbalah, witchcraft, millenarism, occultism

⁶⁷ MONOK István, *Hagyományos és nonkonformista olvasmányok Nyugat-Magyarországon (1550–1650) = Mindennapi választások*, Tanulmányok Péter Katalin köszöntésére, szerk. Erdélyi Gabriella, Tusor Péter, Bp., MTA TTI, 2007, 465. <http://mek.oszk.hu/09300/09378/09378.pdf> (2014. január 6.) ; Uő 2012, i.m. 103.

FEKETE CSABA

A Szákiak

Régóta halasztott munkába fogtam 2015 nyarán. Kutatatlan 17. századi kéziratot átgondoltam és esetlegesen szövegének kiadásra való előkészítésébe. Eközben botlottam bele a Komárom megyei prédikátor család kevert és hiányos adataiba. Előzetesnek szánt írásomat reménységgel bocsátom közre, hátha a kor szakavatott kutatói pótlásokra bukkanva kiegészítik, pontosítják és jelentősen árnyalják a mostanra kialakult ideiglenes képet.

Működött-e Szencen Száki István nevű prédikátor?

Szabó Károly azt közölte Száki Ferenc (1635/1636–1694 u.)¹ utrechti disputájának bibliográfiai leírásában, hogy 1656-ban „Ajánlja a szerző az I. részt atyjának Száki István szenczi papnak...”² Herepei Jánosnál is fölbukkan a Szenczi Száki István név (alább látjuk). Ne intézzük el kézlegyintéssel, hogy ez nyomdahiba vagy elírta a feldolgozó. Szívósan tovább élő áladatok keletkezhetnek az apró elírásokból és adathiányokból.

Székelyudvarhelyen található egyetlen példánya az imént idézett disputának. Miként írja atyja nevét a tisztelgő fiú? Ő a helyes keresztnévet igazán tudhatja.

„Reverendo, Clarissimo, Doctissimoque Viro, Johanni Szaki Pastor ovium Jesu Christi in Ecclesia Orthodoxa Szenciensi fidelissimo, [nec non]³ Ecclesiarum Reformatarum in superiori Pannonia, cis et ultra Danubium passim dissitarum Superinintendenti vigilantissimo, Domino et Parenti suo filiali semper observantia et reverentia colendo.”⁴

¹ Hiányos életrajza és korábban ismert műveinek jegyzéke: ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*, 3. jav. bőv. kiad., szerk. Ladányi Sándor, Budapest, Kiad. a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 566. – *Újszáki* névváltozatot is közöl, erre alább vissza kell térnünk.

² RMK III. 1971.

³ Száki Ferenc alkalmaz [] zárójelet.

⁴ Megköszönöm Róth András Lajos kollegiális szívességét, aki azonnal megnézte és megküldte az unikális példány adatait. – A címlapon látható az egykori ovális tulajdonbélyegző *Székelyudvarhelyi Ev. Ref. Kollégium Közkönyvtára* felirattal. A mai tulajdonos a Református Kollégium

A keresztnév helyességében azért sincs miért kételkednünk, mert az ajánlott közismertségét több nyomtatott ajánlás tükrözi. Kászonyi Herceg János (1630 k.–1663 u.)⁵ 1657-ben egész sor ajánlott neve után szintén helyesen írta a Szencen prédikátor és püspök tisztséget betöltő pártolója nevét a címlap verzőjének alsó harmadán:

„Nec non Admodum Reverendum, doctrinam et pietate eximiis, D. Johanni Száki, D. Stephano Kaposi, D. Georgio Hosdati, Illi in Ecclesia Szencciensi Pastori dignissimo, nec non Superanttendenti⁶ Ecclesiarum reformatarum pannoniae superioris exquisitissimo...”

Csúzi Cseh Jakab (1639–1695) – még Komáromban rektorként, később elűzött prédikátor és gályarab, élete végén püspök –, 1660-ban Patakon megjelent metafizikai disputájának ajánlottai között szintén olvassuk *Joh. Szaki* nevét.⁷ Kapcsolatuk tartós lehetett. Már samarjai lelkészként, 1668-ban *Hasznosabb mesterség nincsen ez világon* kezdetű verssel Száki Ferenc is köszöntötte Csúzi Cseh Jakab *Kincses tár-ház* című könyvét. Versének aláírása:

„*Joh. Szaki, past. Samariens. et superintend.*”⁸

Korábban, 1632-ben, Séllyei Halász (Piscatoris) Ferenc (1596 k.–1648) szintén ajánlotta franekeri értekezését többek között az akkor még prédikátori pályája elején járó és akkor már Csütörtökön szolgáló prédikátornak.⁹ Nevét így írja, eltérően az előbbiektől:

„*Johanni Sz. Szencino*”.

Kettős keresztnév nem bukkant föl eddig, így aligha remélhetjük, hogy még ismeretlen adat igazolná a tévesztést. A változatok arra is figyelmeztetnek, hogy esetleg a Szenci nevéek között is találhatunk még adalékot, akiket a Száki családnév elhagyásával jegyezték. Másrészt ígéretes a többi ajánlott nevéből adódó kapcsolatrendszer. A fejtegetés sok fáradozással jár. Egyszerűbb kézikönyvekhez nyúlni.

1772-ben alapított gyűjteményének örököse, a Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtára. www.sulinet.hu/oroksegtar\data/Haaz_Rezso/index.htm

⁵ RMK III. 1982; megköszönöm Tanászi Árpádnak a sárospataki példány adatainak ellenőrzését, amelyet magam csak korábban láthattam.

⁶ Kizárólag a *superattendens* szóalakat használta Beythe István a két protestáns felekezet utolsó közös püspöke.

⁷ RMNy 2933.

⁸ RMNy 3478.

⁹ RMK III. 1477; Bányai Rékának köszönöm, hogy a névalakot ellenőrizte a Teleki Téka (Marosvásárhely) példányán.

A baj nem jár magában. Szinnyei vegyítette a csallóközi (felső-dunamelléki) püspök adatait Ferenc fiáéval.¹⁰ Nem ismerte sem idősb sem ifjabb Szenci Száki János nevét, Ferenc fiáról meg tévesen közölte, hogy „bölcseleti doktor, ref. superintendens”, noha addigra már tisztázta az idősb és ifjabb Száki János életének addig ismert fontosabb adatait Földváry László.¹¹ Teológiai doktor volt Száki Ferenc, és nem volt superintendens (egyéb adataira később visszatérek). Az RMSz¹² tovább élteti az elvételeket, Szinnyeire hivatkozva. Száki (Sakius, Szenci Száki, Újszáki) Ferenc nevével még hozzáadja: „Száki János id. és ifj. adatai is”,¹³ azaz együtt megjelentek Szinnyeinél. Az ifjabb Száki Jánoshoz tartozónak vélt adatokból eredhettek az alább szóvá tett attribúciók.

Azért sem bizonyos, hogy közönséges elírás az *István* név, mert a vétség talányát fokozta Hellebrandt Árpád. *Száki Új István* szerzőt is megnevezett az RMK III. mutatójában, akinek eszerint a nevét ajánlottként így kellene olvasnunk két nyomtatott disputában, azaz Kászonyi Herceg Jánoséban és Körmendi Péterében.¹⁴ Az előbbiről már láttuk, nem így van. A második alább következik, több szempontból bizonytalan, mert többek között más személyről lehet szó.

Innen is eredhetett talán az RMSz mutatójában az *Újszáki* Ferenc név. Csak-hogy ez Zoványi lexikonában is fölbukkan. Nehéz volna magyaroznunk. *Száki* és *Sakius* olvasható az ismert példányokban, külföldön, egyetemi beiratkozáskor a matrikulákban is.¹⁵ Pedig valóban nem ritkán történt, hogy sok szerző különböző hol így, hol amúgy írta a saját háromelemű nevét, vagy pedig teljes alakban soha nem is használta. Alább még megkísérlem a koholtnak vélhető névalak tisztázását.

A főntebbiek után hadd következzen itt Száki János életrajzi vázlata, mert ezt – erre már utaltam – Zoványi sem ismeri.¹⁶ Nem közölt róla cikket sem a Pallas, Révai, Életrajzi lexikonunk vagy újabban az ÚMIL sem.

¹⁰ Magyar írók élete és munkái, a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából írta Szinnyei József... Budapest, Kiadja Hornyánszky Viktor, 1909, XIII. 301–302.

¹¹ FÖLDVÁRY László, *Száki János ekeli prédikátor háromszoros megkínzása és megégetetése Komáromban = Protestáns Szemle*, 15(1903), 442–453. Egy ábrával. Később közlése adatait felhasználta az egyházkerület történetének megírásakor.

¹² VIX Györgyné, *Régi magyarországi szerzők (RMSz), I. A kezdetektől 1710-ig*, szerk. és befejezte: P. Vásárhelyi Judit, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2008, 764 (Bibliotheca Nationalis Hungariae).

¹³ RMSz 764.

¹⁴ RMK III. 1982 és 2206.

¹⁵ Keresztnevét kivétel nélkül nélkül Franciscusnak írta, családnevét pedig *Száki* (Franeker), *P. Száki* (Utrecht), *Szaki* (Harderwijk), *Szaki* és *Sakius Samaria* (Leiden) változatokban. Vö. BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Hongaarse studenten aan Nederlandse Universiteiten 1595–1918, Budapest, Közreadja Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2007, 370, 1334, 2403, 2797. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15).

¹⁶ Korábban Földváry László hivatkozott tanulmánya nyomán írta meg az ifjabb Száki János hiányos életrajzát; ebben csupán az a figyelmeztetés olvasható, hogy „Nem tévesztendő össze hasonlónévű atyjával, ki 1656–1675. püspöke volt a samarjai egyházkerületnek”. *Zoványi Jenő cikkei*

Superattendens Ecclesiarum reformatarum Pannoniae superioris

Tudomásunk szerint a legidősebb Szenci Száki János prédikátor volt sorban a következő helyeken: Csütörtök mezőváros (1632-ben már biztosan, és még 1640-es években is), Szap (164?–1654), Senc (1654–1665), Neszmély (1665–1668), Somorja (1668–1672); innen elűzték, ezért Tatára ment (1673–1674). Somorján már esperes volt (1654–1656), majd pedig felsődunamelléki (csallóközi, somorjai) püspök (1656–1675). Tatáról idézték a pozsonyi törvényszék elé (Delegatum Judicium), és elítélték. Neszmélyen halt meg talán; habár feltételeesen Velencét szokták írni. Ezt cáfolta a gályarabok levelezése alapján Földváry László, azzal hogy nem bujdosott külföldre. Tudniillik a püspök halálának hírért Séllyei M. István (1627–1692) írta meg Velencébe. Ebből keletkezhetett a téves adat.¹⁷ Még nem történt meg tehát halála körülményeinek és helyének a végleges tisztázása.

Püspökké a Farkasdon tartott zsinat választotta Száki Jánost 1656-ban, ezzel van összhangban fia disputájának főntebb idézett ajánlása.¹⁸

Idősb Szenci Száki János születését 1600–1610 közé tehetjük. Ezt fiai részben ismert életrajzi adataiból következtetem. Tudjuk Ferenc fiának a külföldi beiratkozásából, hogy ő 1635-ben vagy 1636-ban született. Idősebbnek gondolhatjuk János fiát, az ekeli esperest. Apjuk, az idősb János nagyjából huszonöt évesen már családos és gyermekes prédikátor lehetett a kor általános szokása és elvárása szerint, már 1632-re. Séllyei Halász Ferenc nyomtatásban megjelent ajánlásából az is következik, hogy felsőbb tanulmányait legkésőbb 1625-ben elkezdte, így az 1630-as évek elején már meghívható és beiktatott prédikátor lehetett.

Térjünk még vissza az első ajánláshoz. Milyen címmel illette atyját disputájában Szenci Száki Ferenc? *Clarissimus ac Doctissimus*. Tudvalevő, hogy ez a rang járt akadémikusoknak, külföldön peregrináló tiszteletes és tudós prédikátoroknak. Jelenleg azonban semmit nem tudunk arról, hogy idősb Száki János bárhol külföldön tanult volna. Hazai iskolázásáról sincsenek adataink. Családi kapcsolataról is csak az ajánlások árulkodnak.

Szencen, Szenci Molnár Albert szülővárosában tehát nem volt Száki István nevű prédikátor 1656-ban. A hibás keresztnév is, és a nemlétező Száki István nevű szerző is törlendő a régi magyar könyvtári mutatókból. De ezzel nem intéztünk el mindent.

a „*Theologiai Lexikon*” részére a magyarországi protestantizmus történetéből, kézirat gyanánt, Budapest, 1940, 427.

¹⁷ *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai I. 1526–1760*, Pápai Református Gyűjtemények, Pápa, 2009, 604 (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai, Szerk. Köblös József, Kránitz Zsolt, Forrásközlések, 10) Halálhíréhez l. még: Sárospataki Füzetek 1863, 61.

¹⁸ Vácsolja püspökségét is többek között THURY Etele, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, I–II, (1523–1674), (1670–1734), Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, II, 242 (Csallóközi Kiskönyvtár).

Ifjabb Szenci Száki János szerezte-e apja versét?

Elkülöníti apjától az azonos nevű fiút a RMSz, de esetlegesen azt is feltételezi, hogy az akkor már egy évtizede püspök atya két ismert köszöntő versét (vagy legalább az egyiket?), amelyet 1981-ben ismét közreadott a Régi Magyar Költők Tára,¹⁹ nem ő szerezte, hanem a fia. Ez következik abból, hogy a Szinnyeinél található adatok állítólag mindkettőjükre vonatkoznak. Ezért mindkettőjük nevénél utal a versek kritikai kiadásának ugyanazon helyére.²⁰ Tekinthejtük-e a szerzőséget bizonytalannak vagy eldönthetetlennek az RMKT 10. kötete óta is? A *Titkait Istennek sáfárló szolgája* kezdetű vers szerzőjének neve a 76. szám jegyzetében „*Szenczi Szaki Janos, Superintendens és Samarjai prédikátor, Eklén 6. Maji 1666*”.²¹ Ugyanott olvassuk azt is, hogy a vers szerzője nem az ifjabb Száki János. De a másik versé sem. Mert annak szerzője is megvan a 77. szám jegyzetében: „*Johannes Saki Pastor Samariensi Superintendens*”. Kétségtelen tehát, hogy ezeket a szuperintendens apa szerezte, és nem fia, Ekel prédikátora és komjáti esperes.²² Ezt a hibás feltételezést törölnünk kell.

Lehetett-e Komáromi Csipkés György művének szerzője ifjabb Száki János?

Ezt szintén lehetőnek véli ifjabb Száki Jánosról az RMSz, ugyanazon feltételezés következményeként, kimondván, hogy az „RMK. I. 1042 szerzője esetleg ő.” Azal együtt teszi ezt, hogy apja neve után sem hiányzik ugyanerre az RMK számra való hivatkozás. Valóban írt álnéven is a debreceni professzor és prédikátor. Ez vegyült volna valamiképpen az adatokhoz? Ebből is jogosulatlan volna arra következtetnünk, hogy a Szenci Kertész Ábrahám által Szebenben nyomtatott kiadvány címlapján, *Az igaz hit* című párját riktó teológiai munkán, amely egyik legvelősebb szerzeménye, esetleg álnév a Comaromi Csipkes György (1628–1678) név.

Visszaköszön itt egy másik tévesztés is, említettem fentebb. *Az igaz hit* egyik legyeződiszes kötésben megmaradt példányával kapcsolatban írja Herepei János Szenczi Száki Istvánnak a köszöntő vers szerzőjét.²³ Ezt a nyomtatott kötetből így nem írhatta ki, talán készpénznek vett valamilyen hivatkozást.

Versszerzőnek nem mondhatjuk ugyan, de érdemes felidézni néhány mozzanatot ifjabb Száki Jánosról. Teljesebb életrajzát eddig nem sikerült senkinek összeállítania.

¹⁹ *Régi Magyar Költő Tára, XVII. század, 10. kötet, az 1660-as évek költészete (1661–1671)*, Sajtó alá rendezte Varga Imre, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981, 76. és 77. szám.

²⁰ RMKT XVII/10. 716.

²¹ RMNy 3322.

²² ZOVÁNYI 1977, i. m. 334. Tévesen írják néhol a *komáromi* egyházmegye esperesének; ott Csúzi Cseh Jakab volt az esperes, akit szintén elűztek 1672-ben.

²³ *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, II., Apáczai és kortársai*, Herepei János cikkei, Szerk. Keserű Bálint, Budapest–Szeged, 1966, 171.

Flammis Comarini consumptum

Legpontosabban halála idejét és módját ismerjük. Több napos kínzás után Komáromban égették meg 1672. szeptember elsején. Néhány év múlva először a gályarab Kocsi Csergő Bálint (1600–1666) írta meg az eseményt 1676-ban. Munkája sokáig csak kéziratban terjedt.²⁴ Majd másik gályarab, azaz Otrokócsi Fóris Ferenc (1648–1718) tárgyalta a vallásügyi sérelmeket, és a soproni országgyűlést, ő is taglalta Száki János megégetését.²⁵ Tőle vettem e bekezdés címét. Korabeli kéziratok és nyomtatott források nyomán tudósított a kegyetlen eseményről Debreceni Ember Pál (1660–1710) is.²⁶ Mindezek nyomán említette azóta számos hazai és külföldi munka, szinte mindig további kutatás vagy az adatok ellenőrzése nélkül. Az üldöztetés és a megmaradás eseményeinek megörökítése arra is választ ad, hogy a vértanú Száki János életéről másodlagosnak tekinthettek minden egyéb adatot. Vagy ha megörökítették is, elpusztult, feledésbe merült. Kezdvé azzal, hogy elüldözött atyjával együtt kik gyászolták. Nem tudjuk, hol tanult ifjabb Száki János. Külföldön tanulásáról nincs adatunk. Nem tévedhetünk nagyot, ha halála idején negyvenes éveiben járónak képzeljük, azaz 1630 körül (inkább korábban) születhetett. Az is bizonyosnak vehető, hogy családos volt. Tudjuk róla, hogy hol volt esperes, de azt nem, hogy volt-e korábban máshol is prédikatori tisztsége.

Ki volt Újszáki Ferenc?

Teljesen légből kapott név mégsem lehet a főntebb megemlített *Száki Új István*, és szintén lehet további hibás azonosítások eredője.

A Száki Ferencsel egyidős Körmendi B. Péter (1635/1636–1691), később tiszántúli püspök, aki Leidenben tanult 1663-ban, disputáját több városabeli (azaz szatmári) lelkésznek ajánlotta, majd pedig felsorolt Németalföldön peregrináló társainak. Közül, mintegy a két névjegyzék ellenpontjaként következik még a minket most érdeklő prédikátor neve is. Nem magában, az ajánlottak között van még Kaposi Geszti Pál (1635 k.–1673 u.), Érsekújvári Karai Orbán (1630 k.–1690), Szendi Dávid (?–?) és Porcsalmi András (1617–1681). Ezek társaságában találjuk a jelenleg még azonosítatlan prédikátor nevét:

„*Dominus Stephanus Uy-Saki.*”

²⁴ Vö. BOD Péter fordításának (1738) új kiadásában, *Galéria omnium sanctorum, A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*, Budapest, Magyar Helikon, 1976, 34.

²⁵ OTROKÓCSI FÓRIS Ferenc, *Apocalyptica Tuba Quinta...* (Amsterdam, 1690, RMK III. 3604), 63.

²⁶ DEBRECENI EMBER Pál, *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*, edidit Friedrich Adolph Lampe, Trajecti ad Rhenum, 1728. – *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, fordította Botos Péter, Sárospatak, 2009.

A prédikátorok ellenreformációs üldöztetése általános volt már a 17. század elejétől,²⁷ exul prédikátorokkal nem csupán majd az úgynevezett gyász-évtizedben folyamán találkozunk, az ajánlottként soroltakról ezért mondhatja, hogy ők

„Concionatoribus in Hungaria (eheu afflictissimae) facundissimis.”

Ezek sorában sem Németi, sem Szatmár gyülekezetéből nem tudunk arról, hogy ott Újszáki nevű prédikátor szolgált volna a többiekkel együtt. Zoványi még úgy tudta, hogy „1665 végén még Szatmárnémetiben lelkészkedett” Érsekújvári Karai Orbán,²⁸ de az ajánlás szerint ennek már évekkel korábban így kellett történnie, ha Körmenyi jól tudta külföldön. Kaposi Geszti Pál is valóban lelkészkedett Szatmárnémetiben 1658–1668 között. Porcsalmi András ellenben ekkor Kolozsvárott tanított. Szendi Dávid pályája ismeretlen, és Újszáki István személyéről sem ismerünk eddig semmiféle biztosat. Ezért nem lehet módunk arra, hogy eldöntsük, esetleg az ország más vidékéről került ide, és esetleg rokonságban volt a Komárom megyei Szákiakkal. Ez még bizonytalanabbnak mutatja azt, hogy az *Újszáki* családnevet ráruházzuk Száki Ferencre.

Szenci Száki Ferenc és munkássága

Nagy vonalakban összegezzük a csallóközi püspök fiának az életére és munkásságára irányuló eddigi kutatást.

Elvileg lehetséges volna az *Újszáki* családnév is, ellenben Szenci Száki Ferencre vonatkoztatva dokumentálatlan, ezért valótlannak kell tekintenünk. Valószínűleg koholmány lehet, a *Száki Új* családnévből kitalált változat.

Debrecenben és Sárospatakon is beiratkozott 1652-ben, és már három év múlva Utrechtben tűnt fel. Majdnem biztos, hogy valahol már tanult előzőleg egy vagy két évig. A legtöbb diákkal ellentétben az ő bujdosása feltűnően megnyúlt, tizenkét esztendőre terjedt. Ennek ellenére majd csak harminckét évesen szerzett doktori fokozatot. Járt közben Angliában is, nevelősködött, de mégis kérdéses, mivel teltek évei?

Szabó Károly bibliográfiai kézikönyve óta korábban is tudtunk annyit Szenci Száki Ferencről, hogy háromszor vitatkozott külföldi bujdosása első öt évében. Ezen disputái megjelentek, mindegyikből Székelyudvarhelyen van az egyetlen ismert példány:

De orthodoxa antiquitate et heterodoxa novitate. Pars 1–2. Utrecht, 1656. RMK III. 1971,

De origine transsubstantiationis. Utrecht, 1658. RMK III. 2025,

²⁷ L. például az 1608–1670 közötti módszerekre SZABÓ Előd, *A protestáns tisztségviselők üldözése, Adalék a XVII. századi katolikus restauráció módszereihez = Református Egyház*, LXII(2010), 18–20.

²⁸ ZOVÁNYI 1977, i. m. 182.

De regimine ecclesiae sub Veteri et Novo Testamento. Harderwijk, 1662. RMK III. 2162.

Túlzó mértékűnek ennyi egyáltalán nem tekinthető az 1655–1662 évekre vetítve. Némelyik szorgos diák akár egyetlen évben vállalt ennyit. Nem bizonyos azonban ma már, hogy mindent tudunk külföldi pályafutásáról, teljesítményéről és tevékenységéről. Egyáltalán nem értékmérő a terjedelem, de eme negyedről munkák összesen harmincnyc levélre rúgnak. Évekkel későbbi disputája (szintén Székelyudvarhelyen van egyetlen példánya) a következő, ez már magában nagyobb terjedelmű, mint az előzők, hatvannyolc levél:

De conflictu Jesuitico, inter doctrinam Jesu, et Jesuitarum. Leiden, 1666. RMK III. 2346.

Egy ideig mindössze ennyi volt ismeretes róla, ezért a Budai Gergely szerkesztette Theológiai Lexikon számára (amely a háború miatt soha nem készült el) Zoványi csupán azt írhatta 1940-ben, hogy „További sorsa nem ismeretes”.²⁹ Nem volt ismeretes Száki Ferencnek a Londonban (mások műveivel együtt) megjelent *Zrinyi ódája* (1665) sem:

Infelix bellum felicis quondam victoris illustr. Comitum Nic. Zerényi... Summa belli predicti... London, [1665] RMNy 6492.

Ez már ráirányítja figyelmünket arra, amit Szabó Károly és Szinnyei kora egyáltalán nem ismert még, de még Zoványi sem említhetett; angol kapcsolataira, angliai tartózkodására és nevelősködésére. Például nincs rálátásunk arra, hogyan és miben működött még együtt a latin nyelviskolát szervező és végleg a szigetországban maradt Jászberényi Pállal (–1669), valamint a hazatért, és Zemplénben prédikátor, majd exul Szendrei Ferencsel (1633–1673 u.). A további feltáráshoz elkészítette az eddig legteljesebb adattárat Gömöri György.³⁰

Még ugyanabban az évben, mint előzménye, napvilágot látott aztán Száki Ferencnek az Elsevir nyomdában kilenc disputája, Leiden, 1666 impresszummal. Önálló megjelenésük miatt mind önálló bibliográfiai tétel. Tizenhét részes mű, címük az előzőt ismétli. Ezekből csupán Szentpétervár nemzeti könyvtára őriz példányt. Nyolc levelesek, a legutolsó csak négyleveles, együttes terjedelmük tehát százharminckét levél.

²⁹ ZOVÁNYI 1977, i. m. 427.

³⁰ GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken, 1525–1789, Hungarian Students in England and Scotland, 1525–1789*, Budapest, 2005 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 14). Szenci Száki Ferenc: 166. szám, Jászberényi Pál: 28. szám, Szendrei Ferenc: 124. szám.

*De conflictu Jesuitico, inter doctrinam Jesu, et Jesuitarum.*³¹

[Pars] prima.	RMNy 6510 (=7690),0
[Pars] tertia.	RMNy 6511 (=7692),
[Pars] quinta.	RMNy 6512 (=7692),
[Pars] septima.	RMNy 6513 (=7693),
[Pars] nona.	RMNy 6514 (=7694),
[Pars] undecima.	RMNy 6515 (=7695),
[Pars] decima-tertia.	RMNy 6516 (=7696),
[Pars] decima quinta.	RMNy 6517 (=7697),
[Pars] decima septima.	RMNy 6518 (=7698).

Zoványi még egy értekezésének címét közölte, ezért kapta doktori fokozatát, ezt Szabó Károly nem ismerte még. Az újabb szakirodalom megerősítette.³²

De Melchisedeco, Harderwijk, Zutphen, 1667.

1667-ben megszerzett doktori fokozatáig ennyit tudunk külföldi tanulásáról. Valószínűleg nem mindent. Megérdemelné Szenci Száki Ferenc, hogy emlékéét legalább kisonográfia szintjén föltárják a közeljövő kutatói. Ígéretes téma feltáratlan hollandiai és angliai kapcsolatrendszere. Jóval szerencsésebb körülmények között élő nyugati protestánsok intézményeiben maradhattak észrevétlenül lappangó adalékok. Így a kitelepedett Jászberényi Pál és a többször Angliába látogató Körmendi Péter körében. Németországi éveiről (Kassel és Oppenheim) is kiderülhetne legalább annyi, hogy mivel foglalkozott az 1667 utáni évtizedekben, és hazaiak közül kikkel maradt kapcsolatban.

Milyen művet szerzett idősb Száki János vagy valamelyik fia 1671-ben?

Végül kérdőjellel feltételezi az RMSz azt is, hogy idősb Szenci Száki János „valóságos mű szerzője: 1671”. A többi hasonló tisztázatlanságból következően is azt kell vélnünk, ameddig újonnan felbukkant adat ellenkezőjét nem igazolja, hogy itt szintén hiányos értesülésből eredő vétség a ludas. Alighanem Zoványi közlése. Önála ugyanis ez van: „Az azonban nem tudható, hogy melyikük írta »A helvét valláson levő ecclesiáknak... ceremóniájokról« (1671).”³³ Azaz vagy Száki Ferenc, vagy ifjabb Száki János, sőt akár idősb Száki János munkájának vélt egy ilyen című munkát. Ugyanakkor figyelmeztetett, mint már 1640-ben, hogy az

³¹ Az első RMNy szám a hivatkozás nyomán leírt, a második a példány alapján részletezett leírást jelenti a következő jegyzetben megnevezett kiadványban.

³² RMK Sorszám nélkül közli *Régi magyar könyvtár; III-dik kötet... Pótlások, kiegészítések, javítások*, 3. füzet, Budapest, Közreadja az Országos Széchényi Könyvtár, 1992, 702, SCHUTTE, O., *Het Album promotorum van de Academie te Harderwijk, Zutphen*, 1980, nyomán.

³³ ZOVÁNYI 1977, i. m. 566.

ifjabb Száki János „nem tévesztendő össze hasonló nevű atyjával, ki 1656-tól 1675-ig püspöke volt a samarjai egyházkerületnek”. Láttuk, bizony ezt az össze-tévesztést Szinnyei is elkövette, és a tévedést átvették használói.

Olvasható lesz készülő tanulmányomban a munka elemzése, forrásai, és a jelenleg feltárható egyéb adatok. Ide most annyi tartozik, hogy miért nem lehet a fõnt említett három Száki közül egyik sem a kézirat szerzõje.

Zoványi 1940-ben még nem tudott ilyen munkáról. A kéziratot halála előtt (†1958) három évvel leltározta a Ráday Levéltár, de úgy látszik, õ ezt nem látta. Vélhetõen szemet szûrt volna neki, hogy a szerzõ mosoni prédikátor és ifjú volt 1671-ben, az pedig sem a samarjai apára, sem a komáromi esperesre nem illett. Életkoruk sem egyeztethetõ össze az alább következõ teljes címmel. Száki Ferenc 1667 utáni sorsáról pedig nem tudott semmit. Így tudomása valaki említésébõl vagy talán könyvjegyzékbõl származott. Ebbõl tévesen feltételezte a szerzõséget. Egyik emlegetett Száki Jánosnak sem volt ilyen munkája, Ferencnek sem. Nem is lehetett.

Így tehát sem idõsb Száki János nem szerzett ilyen munkát 1671-ben, máskor sem. Csupán két köszöntõ versét ismerjük. Fiait sem tekinthetjük szerzõnek. Ellenben ismerjük a valódi szerzõt, akinek adatait is fel kellene kutatnunk.

Mi rejlik Zoványi említése mögött?

Ha volt is valamilyen adata vagy gyanítása Zoványinak, ezt nem tisztázta kellõen, nem is tisztázhatta. Tudniillik a kipontozott címû munka nem jelent meg nyomtatásban, sõt nem is kiadásra készült. Napjainkban a Ráday Könyvtárban található.³⁴ Kézirattári jelzete K. 1. 172. Négy részre tagolta leírója:

1. <i>Keresztelés</i>	3–11.
2. <i>Egyházkelés</i>	11–19.
3. <i>Úrvacsora</i>	23–43.
4. <i>Esketés</i>	43–57.

Eredeti terjedelme $[1]_8$ – $[10]_8 = [80]$ folio; ebbõl hiányzik: ff. $[4]_{1+4}$ és $[8]_{1+4}$; tehát tíz nyolcleveles füzetbõl állott, összesen nyolcvan levélbõl vagy 160 lapból. Valamikor kiszakadt a negyedik és a nyolcadik füzet elsõ levél-párja.

Mostani terjedelme a Száki-féle kéziratosszövegnek 57 lap, utólag, könyvtárrilag számozva. Üres a 2, 20–22. lap. A 47. lap elõtt még lennie kellett két teleírt lapnak, ez elveszett. Eredeti számozást nem tartalmaz, de van őrszó (*custos*) végig. Bizonyos ebbõl és a 47. lap tetején olvasható hiányos mondatból, hogy

³⁴ A kézirat sorsa és korábbi tulajdonosa ismeretlen, csak 1955-ben leltározták. A szerzeményezés szintén tisztázatlan, nem maradt adat, amelybõl tudhatnánk, kitõl és mikor jutott hozzá a gyûjtemény.

elveszett a kéziratból két lap. A kötetke mérete 155 mm × 120 mm, az írástüköré 135 mm × 90 mm, *custossal* együtt. A kézirat teljes címe elárulja a szerzőt is:³⁵

Az Helvétiaj Valláson lévő Ecclesiának némely Egyházi Ceremóniájokrul és Rend tartásokrul való kis könyvecske, mely az Agendából contraháltatott és egyéb Authorokból öszve szedegettetett. Mosoni iffíu Prédicátor Száki János által Anno 1671. die 11. Junij.

Ki lehetett a mosoni prédikátor?

Elmondhatjuk tehát, hogy eddig ismeretlen Száki volt a mosoni lelkész és a kézirat liturgikus segédlet összeírója. Vajon az itt emlegetett többi Szákival egy családba vagy legalább rokonságba tartozott-e? Erre vonatkozott volna Zoványi sejtése vagy utalása? Ezt nem igazolhatjuk, de a családnév ritkasága miatt,³⁶ illetve arra gondolva, hogy az elég kevés Száki néven ismert személy zömében Komárom megyéből származott, ezt elképzelhető, de jelenleg igazolatlan.

Ki lehetett akkor a legifjabb Száki János apja?

Száki Ferenc húsz évesen ment Németalföldre. Ekkor már nős és gyermekes férfinak kellett volna lennie? Tudniillik a legifjabb Száki Jánosnak az 1660-as évek közepén valahol (Pápán?) el kellett kezdenie felsőbb tanulmányait. Csak így történhetett, hogy fél évtizedes tanulás és legalább egy évi iskolai (rektori) szolgálat után 1671-ben Moson megválasztott prédikátoraként szolgáljon. Azaz 1650 táján kellett születnie, hisz nagyjából tizenöt évesen léptek felsőbb tanulmányokra akadémiai osztályba diákjaink. Születése táján Ferenc még nagykamasz volt. Képzeltető-e, hogy a protestánsok üldöztetése idején ő maga soha többé nem, de fia hazajön Németországból prédikátornak?

Idősb Száki János lehetett a nagypapa, hisz püspök létére sem lehetett két János nevű fia.

Akkor a legifjabb János apja lehetett a komjáti esperes. Azért, mert bizonyos idősebb volt legalább néhány évvel, mint Ferenc öccse. Aligha volt olyan javakorabeli esperes, aki ne lett volna családos ember megválasztása idején. A latolgat-

³⁵ Itt nem betű szerinti hűséggel, hanem átírásban, mai helyesírásunkhoz közelítve és egységesítve idézem a címet. – A kézirat kutatástörténete csupán annyi, hogy nyomtatásban megjelent róla Zoványi lexikona előtt egy említés. Vö. BENEDEK Sándor, *A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja*, [Sokszorosítás], kiad. Teleky Béla, Órisziget, 1971, 43–44. Benedek summas ítélete ennyi: „Ezekben egyszerűen lemásolta Samarjai János agendájának azonos szertartásait, mégis azzal a különbséggel, hogy nem vette át a Samarjai agendájában található egy kérdést, hanem helyette fölvette Melotai [ilyen alakban használja] agendájának három kérdését”. – A filológiai vizsgálat ezt sokkal árnyaltabbnak, és az idézett következtetést tarthatatlannak mutatja. – Az úrvacsorai kérdések történetéről, az itt említettet is idézve, *Valóban hiszen-é című tanulmányom* jelenik meg a *Theológiai Szemle* 2016-os évfolyamában.

³⁶ KÁZMÉR Miklós, *Régi magyar családnevek szótára, XIV–XVIII. század*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1993.

ható lehetőségek közül ez róla is valószínű. De az sem lehetetlen, hogy téves ez az elképzelés. Jelenleg egyiket sincs mivel bizonyítanunk.

Adódik egy további bizonytalanság, de ez is tartozhat az ároni családfához. Lehet, hogy a legifjabb Száki János leszármazottja az egyik Pápai rektor? Azt a legújabb áttekintés is csupán esetlegesen véli, hogy a Szenci Száki ároni család leszármazottja. Ő az 1698-ban beiratkozott Szenci [Száki?] Ferenc, aki aztán Tany rektora volt három évvel később.³⁷ Mosonból való elűzetése után nem tudjuk, hol húzta meg magát a legifjabb Szenci Száki János, és meddig élt. Megnősülhetett húszas éveiben, életkorába beleillik, hogy a század végén tizenöt év körüli fia Pápán diákoskodjék. Nem tudhatjuk. Azt sem, hogy a gyéren ismert 18. századi Száki nevéek közül volt-e még valaki, aki a családfát folytatta.

Hogyha mégis az igazolódna később fellelt dokumentumokból, hogy a név azonossága nem jelent vérrokonságot, akkor is lehetett döntő hatása a kézirat összeírójára csupán az övével egyező családnév. Az ifjú prédikátor a Dunántúlnak a Huszár Gál idejétől erős református gyülekezetében mindenképpen tudott a komjáti esperes vértanúságáról és püspök atyjáról. Hisz őt magát is ugyanaz a történelmi helyzet fenyegette. Sújtotta is. Kézirata befejezése után néhány hónappal Moson református templomát is erőszakkal foglalták el, és a környék prédikátoraival együtt a legifjabb Száki Jánost is elűldözte az egri püspök.

FEKETE, CSABA

The Száki Family

Nearly all the available records are collected here concerning the Szenci Száky family, together with some additions and due corrections, as there are inadequacies and misinterpretations dispersed in traditional articles, even in up to date desk books.

János Szenci Száki, senior (about 1600–1675), acted as superintendens to the reformed at the North-Danube era and church district between 1656 and 1675. No data are known of his home schooling and perhaps abroad theological education. He was also put on trial in the so called 'Mourning Decade' of protestant ministers and teachers, 1671–1681, and sentenced. By that time his son became one of the first martyrs of the protestants, chased by the ruling roman catholic bishops. In consequence, the reverend Száki resigned his post, and in the next year died.

János Szenci Száki, junior (about 1630–1672), dean and reformed minister of the same district, because of his reformed faith and confession was tortured as heretics and burnt at stake 1st of September, 1672, Komárom (now Komarno, Slovakia). His fate is recorded in books and recollections of his age, other details of his life and education not.

Ferenc Szenci Száki (about 1640–after 1694) reformed minister, younger son of the above superintendent, having absolved home studies, went to the Netherlands in 1655, where he spent nearly 12 years. There he published a whole series of dissertations, and had a doctor degree in theology. In the meantime also spent years in Great Britain. Then he became settled in Kassel,

³⁷ KÖBLÖS, KRÁNITZ 2009, i. m. 738.

Germany. So far no modern study have cleared up the end of his life, and nobody had summed up all of his works and activities.

Perhaps offspring of the same family, son of János Szenci Száki junior, was a young reformed minister of the same name, acting in town Moson, at the Danube, near to Vienna. In the year 1671 he had outlined a manuscript liturgy, named 'Agenda', as a young pastor, which fortunately survived. Hungarian full title of the unpublished small booklet, and a short content is quoted here. The next year the local church of the reformed became confiscated by military power, and the young minister, author of the liturgical manuscript, expelled. No other details are known at the moment of his later life and carrier.

Keywords: Church history, Hungarian reformed church, Mournful decade of Hungarian protestants (1671–1681), Martyrs of Hungarian protestants, 17th century protestant liturgy, Száki (Szenci Száki) family

DUKKON ÁGNES

Ostrosith Mátyás koronaőr naplója, 1673–1675*

Jelen tanulmány célja a címben említett Ostrosith Mátyás-féle napló rövid bemutatása, valamint a naplóban rögzített különféle tudósítások egybevetése néhány korabeli misszilis levéllel, amelyek ugyanennek a családnak az anyagában maradtak fenn. Ezúttal elsősorban stilisztikai, formai, mikrofilológiai mozzanatokra irányul az összehasonlítás, mert az egész anyag részletes ismertetése még további kutatásokat tesz szükségessé, s a napló kiadásával együtt képviselne nagyobb tudományos értéket. Ennek a munkának mintegy a bevezetőjeként teszem közzé a napló és a misszilis levelek egybevetéséből levont tanulságokat: e két műfaj kapcsolatának a művelődéstörténeti jelentőségét s a családtörténeti kutatásokhoz hasznosítható dokumentumok értékelését az Ostrosith-hagyatékban.

A napló ismertetése előtt röviden kitérek az Ostrosith család történetének vázlatos bemutatására, hogy az említett dokumentumok helye, szerepe pontosabban kirajzolódjék a kor eseményeinek környezetében.

Az Ostrosith család horvát eredetű, Pozsega vármegyéből a 16. században, I. Ferdinánd uralkodása idején kerültek az ősök Magyarországra. A lutheránus vallású Ostrosithok a császárhű főnemesek közé tartoztak, magas udvari tisztségeket töltöttek be. Ostrosith István báró 1618-tól 1638-ig föllebbezési törvényszéki bíró, 1628 és 1635 között az Ausztriában visszaszerzett javak biztosa, 1635-től 1639-ig királyi főasztalnokmester (magister dapiferorum)¹ s a győri vársáncok ásatásának országos biztosa. Felesége Thököly Anna (Thököly Sebestyén leánya). Birtokai a Felvidéken Hradek, Ludány, Illava, Léva. Három fia szintén fontos tisztségeket tölt be a 17. század második felében. A legidősebb, Ostrosith Miklós 1647-ben koronaőr, bár ekkor a másik két testvér, Pál és Mátyás neve is szerepel abban a jegyzőkönyvben, amely IV. Ferdinánd koronázása után készült

* A dolgozat először a 2010. május 25–29-én *Szolgálatomat írom kegyelmednek, Misszilis és fiktív levelek, naplók, emlékkönyvek, dedikációk és alkalmi feljegyzések a régi magyar irodalomban* címmel Körmenten megrendezett REBAKUCS-konferencián hangzott el, a jelenlegi közlemény az előadás szerkesztett, kiegészített változata.

¹ Magyar kancelláriai Levéltár A57, Libri regii, 7. k. 23. = <http://archives.hungaricana.hu/hu/libriregii/5178/>, l. még: *Magyar Katolikus Lexikon* (A) = <http://lexikon.katolikus.hu/A/asztalnok.html> (Letöltés: 2015. 11. 12.)

a koronázási ékszerek visszahelyezéséről.² Ostrosith Miklós 1660-ban halt meg, lánya, Borbála 1667-ben ment feleségül Bethlen Farkashoz.³

A második fiúról, Pálról kevés adat maradt fenn. Nagy Ivánnál annyi olvasható róla, hogy Thököly ellen harcolt, felesége Újfalussy Éva, lánya, Ostrosith Erzsébet pedig Szunyogh Gyula felesége.⁴ Ezek az adatok egyébként a század közepéről származó kalendáriumi bejegyzésekben is megtalálhatóak, erről már korábban írtunk.⁵

A harmadik fiú, Mátyás 1647-ben és 1655-ben országgyűlési követ. Részt vett a Wesselényi-féle szervezkedésben, ezért 1670 novemberében elfogták, halálra ítélték, birtokait lefoglalták, de 1672 augusztusában kegyelmet kapott.⁶ Felesége Révay Kata Szidónia, gyermekeik nincsenek, vele halt ki az Ostrosith család.

Ostrosith Mátyásról első ízben a 2006-os kolozsvári konferencián – *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban* – volt alkalmam szólni. Akkor a kalendáriumi bejegyzései kerültek a figyelem középpontjába, mint naplótöredékek, személyes jellegű följegyzések, melyeket ez a leginkább pusztulásra ítélt nyomtatványtípus, a naptár őrzött meg. Most csak visszautalásként említem, hogy az Ostrosith-család két nemzedékétől maradtak fönt kalendáriumi bejegyzések: az 1639-re szóló trencsényi cseh nyelvű naptárban az apa, báró Ostrosith István bejegyzései olvashatók, a következő év elején, 1640. január 8-án már az idősebbik Ostrosith-fiú, Miklós írja be atyja halálának és temetési szertartásának szomorú híret magyarul a Lőcsén kiadott, szintén cseh nyelvű naptárba, s még további közléseket az év folyamán. Az 1670-es években (1670, 1671, 1673) újra találkozunk olyan naptárbejegyzésekkel, melyek az Ostrosith-család valamelyik tagjától – nagy valószínűséggel Mátyástól származnak. Ezek részletes ismertetése a kolozsvári konferencia-kötetben közreadott tanulmányomban olvasható. A jelen közlemény témája tehát szorosan kapcsolódik a már korábban fölvetett problémákhoz, mivel az Ostrosith család levéltári iratai között megőrződött napló segítette a kézírást azonosítani, az előforduló személy- és helynevek, a családi, rokonsági és hivatali kapcsolatokra vonatkozó összefüggések tisztázásában – bár még sok megfejtendő elem található az anyagban. Eddig ez a napló nem került a tudományos érdeklődés látószögébe, s úgy gondolom, a régi magyar művelő-

² *A koronázási jelvények okmányai*, A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa, Szerk. Szvitek Róbert József, Tóth Endre, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2003, 35–36.

³ Bethlen Miklós *Önéletírásában* olvashatunk arról, hogyan ismerkedett meg 1665 áprilisában Ostrosith Mátyásnál Illaván annak két unokahúgával, Borbálával és Erzsébettel, akik ekkor már árvaságra jutottak. Bethlen szerette volna Erzsébetet feleségül venni, de a leánykérés a következő esztendőben eredménytelenül végződött. L. *Bethlen Miklós élete leírása magától = Kemény János és Bethlen Miklós művei*, Szerk. V. Windisch Éva, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1980, 611–614.

⁴ NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, I–XII, Pest, 1857–1868. Itt: VIII, 303.

⁵ DUKKON Ágnes, *Naplók, életrajztöredékek – kalendáriumlapokon = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, Szerk. Balázs Mihály, Gábor Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 381–392.

⁶ SZVITEK, TÓTH (szerk.) 2003, i. m. 218.

dés és irodalom dokumentumai, forrásai között érdemes ezt a kéziratot is megismernünk, számon tartanunk. Amikor ilyen dokumentumokkal foglalkozunk, azon is érdemes elgondolkodni, hogy miért érdekel bennünket a több száz évvel ezelőtti „magántörténelem” egy-egy töredékes emléke, amely sokszor váratlanul kerül eléink. Egyetérthetünk Winfried Schulze német kutató véleményével: szerinte a történelemtudomány „forráséhsége” nyilvánul meg abban, hogy ahol valami újabb, kiaknázható anyagot szimatol, oda igyekszik.⁷ Ilyen forráscsoport lett az utóbbi évtizedekben az ún. ego-dokumentum, vagyis a magánéletéről beszámoló sokféle műfaj (emlékirat, napló, kalendáriumi bejegyzések stb.). E dokumentumok kutatásakor, értékelésekor a társadalmi élet individuális megélése, befogadása kerül az érdeklődés középpontjába: hogyan csapódnak le a „nagy történelem” eseményei az egyes történelmi szereplők vagy csak egy adott kor magánemberei mindennapjaiban. Ostrosith Mátyás naplója azért érdekes, mert a 17. századi – még nem túl nagy mennyiségű – magyarországi és magyar nyelvű „ego-dokumentumok” számát gyarapítja, maga a naplóíró egy jelentős szerepet vivő főúri család tagja, bejegyzéseiből pedig a kor eseményeinek pontosabb megismeréséhez fontos kapcsolati hálóra is fény derül.

Tehát a következő kérdésekre keresem a választ:

1. Milyen helyet foglal el Ostrosith Mátyás naplója a régi magyar irodalom úgynevezett személyes műfajainak, az „ego-dokumentum” gyűjtőnévvel jelölt anyagnak a meglehetősen heterogén csoportjában?
2. A napló és a környezetében található misszilis levelek együttlátása, egymásra vonatkoztatása miként segíti a kor embereinek és eseményeinek részletesebb föltérképezését, valamint a levélírási és a naplóírási „kánon” különbözősége hogyan tükröződik a szövegek nyelvi megformálásán?
3. Néhány évszázad távlatából nemcsak mint személyes dokumentumok, hanem a kor hangulatának, szokásainak és életmódkultúrájának, kommunikációs formáinak is alapvető forrásai lehetnek az így megőrződött, komplex levéltári anyagok. Az Ostrosith család iratai közt napló, misszilis levelek és peres iratok együttesen kínálják ezt a lehetőséget, de megemlíthetem a Radvánszky család iratait is, az 1665 és 1737 közötti időszakból harminc kalendáriumot tartalmaz a csomag,⁸ melyekben igen sok följegyzés található – akár naplószerű dokumentumnak is fölfogható az együttes.

⁷ SCHULZE, Winfried, *Ego-Dokumente, Annäherung an den Menschen in der Geschichte? = Von Aufbruch und Utopie. Perspektiven einer neuen Gesellschaftsgeschichte des Mittelalters*, Für und mit Ferdinand Seibt aus Anlaß seines 65. Geburtstages, Hrg. Bea Lundt und Helma Reimöller, Böhlau, Köln, Weimar, Wien, 1992, 417–445.

⁸ MOL P 566, Radvánszky család, 37. csomag XLIII/a. Egyes kalendáriumi példányok említése: DUKKON Ágnes, *Vallás és politika a régi magyarországi naptárakban = Testis temporum*, Tanulmányok a magyar művelődés történetéből, szerk. Závodszy Géza, Budapest, ELTE TFK – Alapiskolai Tanárképzésért Alapítvány, 2003, 17–34.

A Napló levéltári „környezete” és leírása

Ostrosith Mátyás királyi tanácsos *Naplója* az E 186 jelzetű *Archivum familiae Ostrosith 1548–1683* fondban található. Magáról a fondról említést találunk Kosáry Domokos könyvében,⁹ a *Családi levéltárak* fejezetben, továbbá a Pap Gáborné szerkesztésében közreadott *Kisebb családi és személyi fondok, V. Repertórium* című kötetben¹⁰ és a MOL Levéltári leltárok 63-as számú kéziratos összeállításban a Magyar Kamara Archivumában¹¹ (összeáll. Maksay Ferenc, 1975). Magáról a naplóról ezekben a kiadványokban nem esik szó, pontosabban az utóbbi kéziratban, mint az Ostrosith-Archívum része, megemlíttetik; létezéséről már Nagy Iván is tudott, utal rá az Ostrosith család történetének ismertetésekor.¹²

Megjelenési formája: három 8° köteg, középen összefűzve,¹³ külön címlap nélkül, a kezdő lap tetején az évszám, 1673, 1674 és 1675. Az évszám fölött latin mondat: pl. 1673 In Deo salutare meum, qui in eum credit et confundetur.

A tulajdonos a diárium formát követi, a 8° kalendáriumok mintájára: nem folyamatos szöveget találunk dátumokkal ellátva, mint a legtöbb napló esetében, hanem a hét napjai előre be vannak írva a lapokra, nagyjából egyenlő távolságra, s az így kialakított helyekre kerülnek a bejegyzések. Akkor is ilyen a lapok beosztása, amikor több nap üresen marad, vagy esetleg hosszabb följegyzés kerül valamelyik napra. Ez utóbbi esetben sűrűbb a kézírás, nehezebb is elolvasni. Üresen hagyott napokat főleg az 1675-ös csomagban találunk, az év második felében, s december 8-nál megszakad a bejegyzések sora. A két előző évben viszont szinte minden napra találunk valami említésre méltó adatot, eseményt. A bejegyzések tartalma a három csomagban a következő témakörök szerint csoportosítható: egészség, időjárás, hivatalos ügyek, politikai események, gazdasággal kapcsolatos közlések, rokoni, ismerősi körre vonatkozó bejegyzések.

Az egészségi állapotra vonatkozó följegyzések, közlések: torokfájás, keresztcsontfájás, érvágás, köpölyözés, patikárius és doktor hívása Pozsonyból, gyógyfürdőbe (Stubnó) utazás.

(1673) 16. Januarij. Rosszul kezdettem lenni.

Kepeleztettem magam.

(1673) 3. Febr. Vettem Laxativumot magamhoz.

(1673) 8. Febr. Rosszul voltam az Horut miatt.

(1674) 20. 7bris. Cseterteken vettem Purgatiot.

⁹ KOSÁRY Domokos, *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1970.

¹⁰ Budapest, 1981.

¹¹ Összeállította Maksay Ferenc, Budapest, 1975.

¹² NAGY Iván 1857–1868, i. m. VIII, 303.

¹³ MOL, E 186, 2. tétel.

(1675) 27. Mart. *Felette nagi Has zugas, hancias jut ream ki miat per integer 12 horas et ultra ighen felette rosszul voltam.* 28. Mart. *Czetertek: Istennek hala jobban voltam.* 29. Mart. *Pintek: Mannabul valo Purgatitot vettem ighen jol operalt.*

Ezek a betegségeiről tett említések indokolják, illetve magyarázatul szolgálnak ahhoz a tényhez, hogy a családi könyvtárát (melyet atyjától, ill. Miklós nevű bátyjától örökölt) jelentős orvosi művekkel gazdagította, amint erről Monok István tanulmányában olvashatunk.¹⁴ A naplóíró többször említi, hogy Pozsonyból doktort és patikáriust hivat, bizonyos Razgha doktor neve fordul elő a bejegyzésekben.

Az időjárásról általában akkor találunk följegyzést, ha valami rendkívüli jelenségről van szó, vagy pedig a szokásos időjárási megfigyeléseket rögzíti:

1675. 1. Januarij: *Kedden Virratta előtt circa 2 haladot nagi Szélvész és ighen Villamlot, es harom szor hallatot Menyörgés. /.../ 8. Junij. Sombat. Esső eset Medard napján.* 4. Julij. *Igen megh aradot Niara az Morva.*

A legtöbb közlés a pozsonyi és a bécsi útjairól, továbbá felvidéki birtokainak látogatásáról, valamint a bécsi udvari kapcsolatokról szól. Rottal János, a magyar ügyek referense a Titkos Tanácsban, Caraffa és Montecuccoli neve gyakran ismétlődik a naplóban. 1673-ban Ostrosith Mátyás hosszasan foglalkozik a bécsi udvarhoz benyújtott kérvényének sorsával, pártfogókat keres, kiterjedt levelezést folytat ebben az ügyben. Mivel belekeveredett a Wesselényi-mozgalomba, birtokait emiatt elvesztette, Liptóújvárat zsoldos katonaság foglalta el, az illavai uradalmat pedig a császár Breuner grófnak ajándékozta.¹⁵ A supplicatióban azokra a korábbi családi érdemekre, szolgálatokra hivatkozik, amelyeket elődei – nagyatyja, atyja – az udvar szolgálatában, a török elleni harcokban elérték. Miután kegyelmet kapott, birtokaiból is igyekezett visszaszerezni valamit. Ez később részben sikerült neki, Liptóújvár visszakerült hozzá, melyet aztán 1701-ben (más adatok szerint 1702-ben) bekövetkezett halála után Lipót császár elajándékozott, mivel az Ostrosith család Mátyással fiúörökös nélkül kihalt. Ostrosith Mátyás 1681-ben pedig már a Dunán inneni és túli kerületekben országos főszámvevő, majd pedig kinevezik a Morvaország felőli határok kiigazításának biztosává – írja Nagy Iván. Az 1673-as naplójegyzetek közt ezeket olvashatjuk:

¹⁴ „Ostrosith Mátyás új beszerzése az orvosi könyvek jelentős része. Zsámboky János orvosokról szóló emblémás könyve, FERNEL, Jean *Universa medicinája*, Levinus Lemnius és Leonhard Fuchs vagy Theophrastus (*Historia plantarum*) könyvei mellett egy cseh házi patika (*Apathec Domestica Sclauonico idiomate*). Két munkát emelnénk ki külön, az egyik egy 1644-ben megjelent RULAND, Johann David *Pharmacopaea nova*, a másik Guilielmo Grataroli bergamói orvos munkája a bornak az egészségre való hatásáról.” Lásd MONOK István, *Az Ostrosith-könyvtár Illaván = Uő, A művelt arisztokrata*, Budapest, Eger, Kossuth Kiadó, Esterházy Károly Főiskola, 2012, 201–208.

¹⁵ ÁGOSTON Péter, *A magyar világi nagybirtok története*, Budapest, Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, 1913, 276.

12. Januarij. Irtam Rottal U. eo Nghnak.

19. Mai. Voltam Laxenburgban Udvarnal es irtam Memorialet Lambergh Urnak eo Nghnak az Supplicatiom directioja véget. Voltam Kalastromban, de nem kaphattam magam Pater Imrevel csak izent, hogy beadott es recommendalta Supplicatiomat.

24. Maj. Voltam szemben Pater Imre Urammal referalta mikint recommendalta Supplicatiomat eo Felsighinek.

Ezt követi a naplóban egy latin nyelvű fogalmazvány két lapon, az Ostrosith család száz éves múltja visszatekintő szolgálatáról, udvarhű magatartásáról, a török elleni harcokban való részvételről. Az íráskép eltér a napló többi bejegyzésének írásától, gondosan letisztázott, javítások, áthúzások nélküli szöveg; elképzelhető, hogy nem saját maga másolta be, hanem írnoka, titkára kezétől származik. Már korábban is találkoztunk hasonló dokumentumokkal, így pl. Illésházy Gáspár emlékirataiban, az 1636-tól 1642-ig terjedő följegyzései közt más kéztől ott található Bethlen István levelei. Szilágyi Sándor, az emlékirat közreadója valószínűnek tartja, hogy a levelek bemásolását Illésházy valamelyik titkárával végeztette el.¹⁶ A főnemesi udvarok ügyvitel, adminisztrációja – akárcsak a korabeli kommunikációs szokások, pl. levélírási, kérvényezési formulák – azonos mintát követett, de az is gyakran előfordul, hogy a családi levéltárakban fennmaradt iratokhoz az utódok toldottak hozzá kisebb-nagyobb kiegészítéseket. Erre elsősorban a kalendáriumi bejegyzések közt találtam példákat. Ostrosith Mátyás naplójában ez a latin szöveg biztosan egyidejű, tehát ő maga másolta vagy talán másoltatta be, amikor az udvarnál eljár ügyének előmozdításában: a napló sémája eleve olyan volt, hogy a lapok hetekre tagolódo, szabályos beosztásai közé később már nem lehetett volna kétlapnyi szöveget betoldani.

Visszatérve a supplicatio sorsához, a naplóban még június folyamán található több említés.

12. Junij. Voltam Rottal Urnal eo Nghnal ajanlotta magat es jo biztatasal volt.

14. Junij. Lobkowitz Herczegnel eo Nghnal Conferentia volt Del utan, ot leven Lambergh U. Montecuccoli Urak eo Nghok.

Ezután még két följegyzés arról, hogy 15-én Lamberghnél ebéden volt, 16-án audienciára ment, de nem volt fogadás aznap. Majd két nappal később:

18 Junij. Voltam Udvarnal, Lambergh úr csak elment mellettem es nem szollott hozzam.

¹⁶ Illésházy Gáspár emlékirata, OSZK Kézirattár Quart. Lat. 362. Szövegkiadás: Történelmi Tár, 1891. Kiad. Szilágyi Sándor, 558–588. Részletesebb említés: DUKKON Ágnes, *A régi kalendáriumok títkáiból = Fejezetek a magyar művelődés történetéből*, szerk. Závodszy Géza, Budapest, ELTE TFK, 1992, 25–38.

1675 tavaszán több levél írását jegyzi fel, Batthyány Ádámmal kapcsolatos ügyekben, de közelebbi adat nem található a naplóban a levelezés körülményeiről, itt szükséges más forrásoknak is utánanézni, amelyek ezt az ismeretségi kört segítik feltárni.

(1675) 25. April. Kedden: Igazitottam Lehoczky U. es Kiszelt Dunantul Pesti Mester U. Certificatioval ad A. Battiany.

30. April. Kedden. Erkezet Lehoczky U. Draskovith U. levelevel Battiany U. ellen valo certificatio felöl.

12. Junij: Vettem Draskovith Miklós U. levelet Battiany U. valo alko felöl.

Politikai, közéleti események, a protestánsok üldözésére vonatkozó följegyzések gyakran előfordulnak a naplóban. Az Ostrosith család a 17. században a királyhú protestáns (evangélikus) főúri családok közé tartozott. Tevékenységükről, patrónusi szerepükről több dokumentumot is számon tart a Régi Magyarországi Nyomtatványok negyedik kötete. Ezek között megemlíthetjük Guttovieni József köszöntő versgyűjteményét, melyet az 1656. március 29-i ludányi evangélikus zsinat alkalmából adott ki (elnökei Ostrosith Miklós és Mátyás),¹⁷ továbbá Tarnóczi Márton evangélikus lelkész Ostrosith Miklós temetésekor mondott búcsúztatóját, melyet Ostrosith Mátyásnak ajánlott.¹⁸ Lányi Mihály illavai evangélikus lelkész ajánlása Ostrosith Mátyásnak, Petróczy Istvánnak és Kalinka Joachim illavai lelkésznek szól az 1666-ban Zsolnán megjelent Elias Thomae-féle vizsgatételek nyomtatványban,¹⁹ s még további hasonló kiadványok, evangélikus teológiai vizsgatételek, elmélkedések tartalmazzak Ostrosith Mátyásnak szóló dedikációkat.²⁰ A napló keletkezésének ideje egyúttal a felsőmagyarországi protestáns prédikátorok üldöztetésének kora is, ezért érdemes figyelemmel kísérni az erre vonatkozó bejegyzéseket:

8. Martii. Szerdan Pronay Úr hozot Bécsből Herczeg szekretariusa, Keviczky es Toth Mihaly leveleit. Doctor es Patikarius levelet vettem es irtak hogy az Gubernator per 14 Martii Posonban Varban installaltatik.

11. Martii. Sombaton indultam Del utan Posonban Gubernator Installatiojara. Ejjelre Stomfara.”

A következő napok följegyzéseiből megtudható, hogy a császárné súlyos betegsége, majd március 13-án éjjel bekövetkezett halála miatt a pozsonyi beiktatás 12 nappal eltolódik. Ugyanezekben a napokban hoznak más rossz híreket is Ostrosithnak: az illavai és beszei templomokat erőszakkal elfoglalják az ellenre-

¹⁷ RMNy IV, 2669.

¹⁸ *Schematismus Funeris...* Trencsénben, 1660: HELLEBRANT Árpád, *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának II. kötetéhez = Magyar Könyvszemle*, 1891, 268–273; RMNy 4, 2952.

¹⁹ RMNy IV, 3333.

²⁰ RMNy IV, 3355, 3334, 3612, 3621.

formáció erői, a prédikátorokat elűzik. 1673. március 12-én följegyzi: „*Strasold Obrister Belesi Predicatorot ky üzte es templomot elfoglalta.*”

Később, 1674. augusztus 5-i bejegyzése arról tudósít, hogy Caraffa Turócba érkezett. Majd ismét a pozsonyi beiktatás kerül szóba, följegyzi, hogy a gubernátor Bécsből Pozsonyba érkezett Rottal János, Strasoldo, Montecuccoli kíséretében, s a pozsonyi várban vendégül látta a magyar urakat.

A gubernátor a gályarabperben és a protestáns papok üldözésében szerepet vivő Johann Kaspar Ampringen, akit Szelepcsényi György után, 1673. február 27-én nevezett ki I. Lipót erre a posztra, s a beiktatására márciusban került sor. Azt figyelhetjük meg Ostrosith Mátyás naplójában, hogy az eseményeket nagyon szárazon jegyzi be, nem fűz hozzájuk kommentárt, még akkor sem, amikor a számára egyáltalán nem közömbös vallásüldözési akciókról szerez tudomást. A naplóban időnként távolabbi politikai eseményekről is találunk visszhangot:

(1674) „*4. Martii. Hoztak hirtet hogi az Anglusok es Hollandusok megh bekellettek.*”

A gazdasági intézkedések állandó témát jelentenek a naplókban, legyenek azok kalendáriumok lapjain vagy külön papíron. Ostrosith beszámol halastó ásatásáról, melyet egy hamburgi mesterrel végeztetett, vásárookra utazásról, áruvásárlásról, jószág adásvételéről, téglaegető fölszereléséről.

(1675) *5. Julij: Pinteken Giuitottam megh az Tegla Kemenczet legelsöben.*

(1675) *9 Xbris Hetfőn Voltam latny Stubnai Hazat mikent kellenyk re-peralny.*

Az ilyen típusú közlemények a kalendáriumokban is megtalálhatóak, a már ismertett példányokban többször is idéztünk belőlük.

Rokoni, szomszédsági kör, társas kapcsolatok szintén jól nyomon követhetők Ostrosith Mátyás naplójában: beszámol az ebédre, vacsorára érkező vendégekről vagy saját látogatásairól, keresztelőről, lakodalomról:

(1673) *22. Januarij: Keresztelőt szolgaltatot Leanianak Gr. Kolonich Sigmond U., kinek neve Terezia Sidonia, Feleseghem Komaasszoni vala.*

4. Febr. Kolonich Sigmond es Adam uramek voltak nalam.

(1675) *11. Januarij: Pinteken Czobor Adamné es Erdödi Christofné Asszonyomek voltak nalunk, azutan edghőt mentek Holicza.*

11. Febr. Hetfűn: Illava es Liptóban. Erkezet estvere Draskovithne Asszony.

12. Febr. Kedden erkezet Draskovith Miklos U. Ebedre es Czobor Adam U. estvere.

14. Febr. Czeterteken Indultam Draskovith U. es Czobor U. Holiczban.

A naplóban emlegetett személyekkel levelezést is folytat, itt csak néhányat sorolunk föl annak érzékeltetésére, hogy mely főúri családokkal tartotta Ostrosith Mátyás és felesége a kapcsolatokat:

1675. szeptember 30-i és október 13-i keltezéssel olvashatjuk Bethlen Farkas leveleit Ostrosithné Révai Kata Szidóniának. Bethlen sógorságban van Ostrosith Mátyással, unokahúgát, Miklós lányát, Ostrosith Borbálát vette feleségül. Czobor Erzsébet ír Révai Katának, a naplóban is gyakran említi Ostrosith Mátyás, hogy Czoborné hozzájuk érkezett. Több ízben bejegyzi, hogy Czobor Ádám és Draskovith Miklós nála ebédeltek, majd együtt mentek Holicsra.

Megtalálhatjuk a fondban egyebek közt Justh András (1679), Motesiczky Pál (1679), Mednyánszky Jónás (1682), Jakusith Imre (1677), Draskovith Miklós (1679) leveleit, akiknek a neve a naplóban is gyakran előfordul. De a kor jelentősebb szereplői közül a naplóban sűrűn emlegeti Kollonich Zsigmond grófot, akivel keresztkomaságba kerültek, vagy Pálffy Miklóst, akiket vendégül lát, vagy Pozsonyban találkozik velük, ill. levelet kap tőlük. Említésre érdemes a levelek közt Battyányi Kristóf 1680. jún. 8-án kelt levele Rohoncra, melyben lakodalomba hívja Ostrosithékat: Fogarasi Gróf Nádasdi Ferenc és Széchi Katharina Erzsébet (Széchi Péter gróf lánya) esküvőjét tartják jún. 30-án:

„Minekokaert kegyelmeteket szeretettel kérem, hogy azon lakodalmi solemnitasnak végbemenetele Kegyelmetek böcsületes praesentatiojaval nagyobb tisztességgel lehessen meg, az megh irt napon tisztellyen meg minket az nap Vacsorán, és más nap ebéden, az Asszonnyal ő Kegyelmével edgyütt jellen lennyi Megh ne neheztellyen, kegyelmetek miránk való fáradságot s-jó akarattyát hasonló örvendetes állapotok alkalmatosságával, kivanom megh szolgalmom kegyelmeteknek. Hozza Isten kedves jó egészségben kegyelmeteket szerencsésen.”²¹

Egy másik érdekes levél 1680. április 9-i keltezéssel érkezett Ostrosith Mátyásnak Szelepcsényi titkárától, Mérey Istvántól, melyben Thököly Imréről és a kurucok követségéről számol be. Az alábbi részletet idézzük:

„Egyéb hirekről nem tudom most értettmem Nagyságodat, hanem, hogy Géczy Sigmund nevő fő ember, Kurucz tegnap előtt éjjel érkezvén egynehányad magával, Urunkhoz maga és Attyafiai dolgában jelentette, hogy Gróff Thököly Imre Úr, és az több fő Urak mellett való magyarság, nem sokára ide foghja Követtyeit küldeni es magais illetett Thököly Úr kész volna Urunkhoz jönni egynéhány ezered magával, es minap megh akarván Strazoldo Úr tréfálni Eö Nghát, tovább már nem hihet nekie.

Prágában igen kezdet halni az Sidóságh pestisben, kihez képest Eö Felsége sokáig ott nem marad már, es hova megyen, még titok alatt tartatik.”²²

²¹ MOL E 186 Archivum Familiae Ostrosith.

²² Uo.

A levélrészletben szereplő nevek és értesülések beillesztése egy összefüggő képbe még további kutatásokat igényel, de a pár évvel korábban keletkezett naplóbejegyzésekkel is összefüggésbe hozható (Strasoldo szerepe a Felföldön).

A misszilis levelek és a napló összefüggésének vizsgálatát elősegítik a már kiadott levelek: a *Történelmi Tár* 1889-es évfolyamában Komáromy András kiadta Révai Kata Szidónia férjéhez, Ostrosith Mátyáshoz írott leveleit,²³ továbbá a *Régi Magyar Levelestár*ban is szerepel egy levél, melyet Petrőczy Kata Szidónia írt Ostrosith Mátyásnénak 1694 szeptemberében, Blatnica várának megvásárlása ügyében.²⁴

Ebben az Ostrosith-fondban van még egy érdekes dokumentum: a vegyes iratok közt (E 186, 4. t.) szerepel egy 1649-ből fennmaradt Napló, melyet inkább számadáskönyvnek tekinthetnénk. Magyar, latin és cseh nyelven feljegyzéseket találunk benne, kinek miért fizetett a tulajdonosa, készpénzben vagy áruval. Gyakran említődik a ludányi kocsmá bevétele, de más helységek kocsmái is. A bejegyző Ostrosith Mátyást többször is említi, mindig valamilyen kifizetésre utalva, pl.:

14. 9bris Mattyas Uram eo Naga kezembe adott pinzből adtam neki f2. (Ez az adat még kétszer ismétlődik.)

A kis füzet végén aláírás: *P. Ostrosith mp.* – vagyis Ostrosith Pál manu propria – tehát a számadásfüzet föltehetően Pál és Mátyás valamilyen gazdasági ügyleteiről őrzött meg töredékes információt. Az aláírás után még tizenkét tétel van felsorolva, majd a kiadások végösszege. További kutatásokat kell még folytatnunk az egyik lap meglehetősen különös adatainak értelmezéséhez: bizonyos Johannes Tranowsky Satrapa (!) neve után ez áll: *NB 29. Megh öltik.* Majd még további „satrapák” nevét olvashatjuk: *Andreas Stipkowsky, Nicolaus Blauno, Johannes Koczur, Matthias Kresm(...)*, s a névsor végén: *Salarium uti...*

Összegzésként a következőket állapíthatjuk meg: Ostrosith Mátyás még kiadatlan naplója beleilleszkedik a 17. századból fennmaradt (és már kiadott) naplók sorába, mint pl. Forgách Imre, Homonnai Drugeth Bálint naplója, Kornis Gáspár feljegyzései, Thököly Imre naplója (Nagy Iván, Torma Károly és Thaly Kálmán kiadásai), vagy a 17. század második feléből Czegei Vass György és Vass László naplója. S. Sárdi Margit *Napló-könyvének*²⁵ szempontjait alkalmazva erre a dokumentumra, azt mondhatjuk, hogy az ún. időszakos, nem rendszeresen vezetett naplók csoportjába tartozik. A naplóíró nem adott címet a bejegyzésének, tehát nem döntötte el, hogy folyamatos naplót ír, vagy egyáltalán, a napló

²³ Révai Kata Szidónia levelei férjéhez (1656–1702), 1–2, Közli Komáromy András = *Történelmi Tár*, 1889, 150–180, 270–298.

²⁴ *Régi Magyar Levelestár* (XVI–XVII. század), I–II, kötet. Szerk. Hargittay Emil, Magvető, Budapest, 1981, 491–492.

²⁵ S. SÁRDI Margit, *Napló-könyv*, Magyar nyelvű naplók 1800 előtt, Máriabesnyő, Attraktor Kiadó, 2014, 126–130.

műfaját tudatosan választotta volna, hanem megmaradt egy olyan átmeneti formánál, mint a kalendáriumokban rögzített följegyzések, ahogy a tanulmány elején megállapítottuk. Még további vizsgálódásra van szükség ahhoz, hogy minden részlet értelmezhető legyen, de a műfaj általános jellemzői, a kommunikációs formák, a naplóíró stílusa így is követhető, leírható. Forrásként elsősorban a történelemtudomány és a művelődéstörténet számára jelent érdekes anyagot. Nem csupán a lejegyzett események, hanem a látszólagos „eseménytelenség”, vagyis a hétköznapok rendjének rögzítése is kínál érdekes információkat: főleg a főúri udvarházak mindennapi élete, kultúrája válik láthatóvá egy-egy ilyen napló olvasása során. Ostrosith Mátyás naplójában rendszeresen szerepel a levélírás, levélíratás és levélvétel regisztrálása, az elutazás és megérkezés, családi, rokonsági vagy baráti összejövetelek, alkalmak (lakodalom, keresztelő, temetés) följegyzése. Érdekes ez a napló a tér és az idő ilyen mértékű rögzítése szempontjából: az, hogy mi minden történt vele ebben a három évben, és miről mit gondolt, alig kap hangot a napok, hetek, hónapok többnyire apró eseményei, vagy az elutazás és megérkezés szintén azonos, már-már ritmikusan ismétlődő följegyzései között. Ostrosith belső világáról keveset tudunk meg a naplóból, viszont a külső életforma, a létezés kerete, struktúrája annál inkább kivehetővé válik. A további kutatás folyamán, a korabeli, bonyolult és kiélezett politikai viszonyok szereplőivel való kapcsolatok még pontosabb rekonstruálása után valamilyen mértékben talán az elhallgatások is megragadhatóak, értelmezhetőek lesznek a naplóban.

De nemcsak történelmi forrásértéke, hanem irodalomtörténeti és nyelvtörténeti hozadéka is van ennek az inkább följegyzésszerű, többnyire magánéleti eseményeket megőrző naplónak s a hozzá kapcsolódó misszilis leveleknek: az írás-olvasás hétköznapi formái – tartalmuktól eltekintve – épp az ilyen típusú dokumentumokban tanulmányozhatóak a legjobban. Ahogy a szerkesztők írják a középkori magyar levelek szövegkiadása elé „[...] az írásos források minden esetben többértékű adatokat tartalmaznak és használhatóságuk nem korlátozható kizárólag egy tudományágra [...]. A történeti folyamatok nemcsak emlékiratokból, oklevelekből és jegyzőkönyvekből követhetők nyomon – hagyományosan ezek a történettudomány elsődleges forrásai –, hanem az eseményekhez közvetlenebbül kapcsolódó, személyes hangvétellű magánlevelekből is. A misszilis levelek mint nyelvtörténeti források a mindenkor élő nyelvet (olykor a diktált beszélt nyelvet) jobban tükrözik, mint a kódexek és a korai nyomtatványok.”²⁶ Ugyanezt mondhatjuk a naplókról is: a misszilisekkel, kalendáriumi bejegyzésekkel, album amicorumokkal rokon műfajt többféle szempontból lehet és érdemes tanulmányoznunk. Ostrosith Mátyás naplója sok szállal kötődik a fősoroltakhoz, mivel elsősorban a mindennapi élet szikár tényeit regisztrálja, ritkán jelennek meg érzelmi mozzanatokot hordozó fordulatok, nem tartalmaz szubjektív reflexiókat, vallomásokat vagy bármi olyan közleményt, amely a naplóíró lelki, szellemi arculatát plasztikusabban megmutatná. Amikor fontos politikai eseményekről szól, azokat is röviden, néha

²⁶ *Középkori leveleink (1541-ig)*, Szerk. Hegedűs Attila, Papp Lajos. Bp., Tankönyvkiadó, 1991 (Régi Magyar Levéltár, 1), Előszó, V.

félmondatokban közli. Tehát nem önarcképet alkot, nincs olyan önigazoló törekvése, mint később az önéletíró Bethlen Miklósnak vagy a *Mentségben* önmagát és tetteit magyarázó Tótfalusi Kis Miklósnak. A kor nemesi, főúri életmódjára jellemző tevékenységi formának mondhatjuk Ostrosith Mátyás naplóíró gyakorlatát: rögzíteni az élet eseményeit – legyenek azok magánjellegűek, vagy országos jelentőségűek – válogatás nélkül, ahogy a napok egymásutánja hozta őket.

DUKKON, ÁGNES

Le Journal de Mátyás Ostrosith, garde de la Couronne 1673–1675

L'étude présente le journal du grand-seigneur luthérien Mátyás Ostrosith, garde de la Couronne, texte localisé parmi les documents de la famille Ostrosith aux Archives Nationales (MNL OL). La recherche a jusqu'ici négligé ce manuscrit, dont l'existence avait néanmoins été signalée par Iván Nagy, historien du XIXe siècle, dans le 8e volume de sa grande synthèse consacrée à la noblesse hongroise. L'auteur de la présente étude abordera les questions suivantes lors de l'exploration du manuscrit :

1) Quelle place doit-on réserver au journal d'Ostrosith dans le groupe passablement hétérogène des textes « ego-documentaires » de l'ancienne littérature hongroise ?

2) Quelles sont les conclusions relevant de l'histoire de la culture qu'on peut tirer de la lecture parallèle du journal et des lettres missiles qui s'y rattachent ?

3) Comment les événements politiques contemporains, la culture matérielle et les réseaux de la famille Ostrosith, se trouvent-ils reflétés dans le journal ?

La présentation du journal est précédée d'une rapide récapitulation de l'histoire de la famille Ostrosith. À la fin de son article, l'auteur souligne que le manuscrit constitue une source importante pour l'étude de la culture de la lecture et de l'écriture au XVIIe siècle.

Keywords: Hungarian history 17th century, Mátyás Ostrosith, journal literatur, privat correspondence, Ego-Document

KÖZLEMÉNYEK

Sylvester János első verse.* Sylvester János 1526 őszén érkezett Krakkóba – minden bizonnyal Nagybánya városi iskolájából –, hogy megkezdje egyetemi tanulmányait. Az ifjú, talán 20-22 éves magyar hallgató gyorsan magára hívta a figyelmet: az 1527. év nyári félévében már a magyar bursa seniora lett, és megjelentek nyomtatásban első művei is. 1527 májusában közzé tette a Szűz Mária tiszteletére írt, Erdődi Simon zágrábi és Szapolyai által kijelölt egri püspöknek ajánlott *Rosarium celeste virginis Marie patronae regni Ungarie* című kötetét, benne három költeménnyel (*Rosarium rubeum*, *Rosarium aureum Ad divum Clementem patriae patronum*), amelyeket Németh S. Katalin fedezett fel és közölt a varsói érseki szeminárium unikális példányából.¹ Pédányból ugyan nem volt ismert, de Estreicher bibliográfiai leírása említést tett ugyanebből az időszakból Statius *Silvae*-inek kiadásáról is, amelyet Leonard Cox, az 1522–24 táján Lőcsén és Kassán tanító angol iskolamester rendezett sajtó alá és kommentált, és amelyet „Sylvestris Ungari” költeménye kísért.² Estreicher a kötetet József Przyborowski tanár és a Zamoyski-könyvtár vezetője magánkönyvtárából ismerte, ennek azonban minden jel szerint nyoma veszett; maga a Zamoyski-könyvtár is nagy részben elpusztult a II. világháborúban. Valószínű, hogy Waldapfel József is látta a kötetet, mert egy II. világháború utáni cikkében Leonard Cox és Sylvester János tanár-tanítványi kapcsolatának bizonyítékeként említette, pedig a tanítványi viszonyra Estreicher nem tett célzást.³ Balázs János nagy jelentőségű monográfiája ezeket az adatokat volt kénytelen összegezni, a lengyel bibliográfus szűkszavú adatait nagy részletességgel kibontva, és néhol átértelmezve.⁴

A kötet egy példánya valójában mindvégig a krakkói Jagelló-könyvtárban lapult, csak valamilyen adminisztratív tévedés folytán kizárólag az alapkatalógusban szerepelt, a régi könyvek katalógusában nem. Mai jelzete Cim. 6421. Az elmúlt két évtized két nagy átfogó rekatalogizációjából, a 16. századi Jagelló-könyvtárbeli Polonicák katalógusából, és a Jagelló-könyvtár 16. századi nyomtatványainak leírásából is kimaradt.⁵ Sylvester verse a címlap verzóján található, szövege így szól:

* Készült az OTKA PD-104316, az MTA-ELTE Lendület program, és az SSHRC 'The Literary Culture of Early Modern Schoolmasters' projektjének támogatásával.

¹ NÉMETH S. Katalin, *Sylvester János Rosariuma = Vigilia*, 43(1978), 529–533 és Uő, *Egy elveszettnek hitt Sylvester-nyomtatvány = Acta historiae litterarum Hungaricarum*, 18 (1981), 11–20 (ez utóbbi szövegkiadással).

² ESTREICHER, Karol, *Bibliografia Polska*, Krakko, Uniwersytet Jagielloński, 1933, vol. 29, 224.

³ WALDAPFEL József, *A krakkói egyetem és a magyar és lengyel szellemi élet kapcsolatai a renaissance korában = Egyetemes Philologiai Közöny*, 69(1946), 27–45, itt 41–42.

⁴ Pl. Hosius címlapverzón levő versét előszónak gondolta; l. BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1958, 50.

⁵ Vö. MALICKI, Marian, ZWINOGRODZKA, Ewa, *Katalog poloników XVI wieku Biblioteki Jagiellońskiej*, Krakko, Nakład UJ, 1992–1995 és *Catalogus librorum saeculi XVI qui in Bibliotheca*

Ioannis Sylvestris Ungari in Scholia Coxi Praeceptoris sui Hexastichon

Commoda qui quaerit, Polyhistoris ille Britanni
 Perlegat haec Coxi scripta diserta viri,
 Qui vigili studio prius has squalore rigentes
 Auctoris Silvas dat modo frugiferas.
 Horror et omnis abest, spatiant Thessala Tempe
 Sint Silvae Statii, lector amice, tibi.

A magyar Sylvester János hatsoros verse tanára, Cox kommentárjaihoz

Aki hasznos dolgokat keres, olvassa végig a brit polihisztornak, Coxnak ezeket az ékesszólo írásait, aki serény tanulmányai révén most gyümölcsözővé teszi a szerző (Stadius) korábban szennyben álló *Erdeit*. Nincs itt semmi rettenetes, baráti olvasó, ha erre sétálsz, legyenek Statius *Erdei* számodra olyanok, mint a thesszáliai Tempe.

A szerény terjedelmű vers szövegénél talán nagyobb jelentőségű a cím állítása, amely immár egyértelműen Cox tanítványaként említi Sylvestert, és az, hogy Sylvester egy Erasmusszal személyes kapcsolatban álló kör (ifj. Jan Łaski), vagy vele levelező (Hosius, Cox) szellemi közegbe illeszkedett be Krakkóban. Ezentúl azt is figyelembe kell vennünk Sylvester erasmista irányultságának és nyelvészeti tájékozottságának vizsgálatokor, hogyan hatott rá Cox Erasmus-követése, amelyet legvilágosabban az 1526-ban kiadott, kassai tanári tevékenységén alapuló *De erudienda iuventute*-ban nyilvánul meg,⁶ és hogy ismerte-e mestere együttműködésével készült Donatuskiadást (1526) és Melanchton *Elementa Latinae grammatices*-edícióját (1526), amelyekkel eddig nem számolt a kutatás.⁷

A kötetet ifj. Jan Łaski Franciaországból magával hozott barátjának, Anianus Burgoniusnak⁸ nyolc hendekaszillabája nyitja meg (inc. *Longo tempore quicquid horridarum*), majd a címlap verzőn Stanislaus Hosius 21 soros verse (inc. *Illustrante Domitio hunc libellum*) következik hasonló

Jagellonica Cracoviensi asservantur : BJ 16. – *Katalog druków XVI wieku ze zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie* : BJ 16, curavit Marianus Malicki, confecerunt Margarita Gołuszka, Romana Piech, Wanda Ptak-Korbel, Eva Szczawińska, Sophia Wawrykiewicz, Eva Zwinogrodzka, Baden-Baden, Verlag Valentin Koerner, 2002–2007. A magyar szakirodalom sem tud példányról: *Rola krakowskich drukarzy w kulturze węgierskiej; Die Rolle des Krakauer Druckwesens in der ungarischen Kultur; A krakkói nyomdászat szerepe a magyar művelődésben*, ed. Judit V. Ecsedy, Bp., Balassi, 2000, 334. – Cox műveinek fennmaradt példányaikat eddig legalaposabban Andrew Breeze és Jacqueline Glomski gyűjtötte össze, de ők sem akadtak nyomára: BREEZE, Andrew, *Leonard Cox, a Welsh Humanist in Poland and Hungary* = *National Library of Wales Journal*, 25(1987–1988), 399–410; GLOMSKI, Jacqueline, *Patronage and Humanist Literature in the Age of the Jagiellons. Court and Career in the Writings of Rudolf Agricola Junior, Valentin Eck, and Leonard Cox*, Toronto, Toronto University Press, 2007, 285.

⁶ Kiadását l. az egyetlen ismert, bukaresti példányból: BREEZE, Andrew, GLOMSKI, Jacqueline, *An Early British Treatise upon Education, Leonard Cox's De erudienda iuventute* = *Humanistica Lovaniensia*, 40(1991), 112–167.

⁷ Vö. Bartók István, „*Nem egyéb, hanem magyar poézis*”, Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben, Bp., Universitas, 2007.

⁸ Róla l. KOWALSKA, Halina, *Anianus Burgonius* = *Contemporaries of Erasmus*, ed. Peter G. Bietenholz, Toronto, Toronto University Press, vol. 1., 222–223.

versmértékben, amely már megemlíti Cox Státius-kommentárjának két legfontosabb filológiai példaképét, Domizio Calderinit és Angelo Polizianót. Ezt követi Sylvester János verse (a2^r), és Cox görög és latin utalásokban gazdag ajánlása (a2^r–a3^r) ifjabb Jan Łaskihoz (1499–1560), Erasmus barátjához, a későbbi reformátorhoz. Majd Stanislaus Hosius 56 disztichonban ünnepli az Erasmus-tól, Baseltől visszaérkezett lengyel humanistát (inc. *Dum varias terras peragras optime Lasce*, a3^r–a4^r).⁹ Cox ifj. Jan Łaskihoz szóló ajánlását a Collegium Hierusalemből, 1527. április 9-éről keltezte, azaz valószínűleg korábban jelent meg, mint Sylvester *Rosariuma*, amelyet a magyar humanista 1527. május 3-ról, a Kereszt feltalálásának ünnepéről dátumozott. Ez alapján minden bizonytalanság nélkül eme rövid költemény Sylvester János első nyomtatásban megjelent verse. A kommentár maga (b1^r–d3^v) Státius *Silvae*-iből csak az első könyv prológusával és a első versével (I, 1: *Equus Max. Domitiani*) foglalkozik, azokat azonban sok részletre kiterjedően tárgyalja.¹⁰ A fennmaradt példány az első lapokon az egyetemi előadáson elhangzott szinonimákat és margináliákat is megőrizte. A kötet végén már csak a kiadó, Mathias Scharffenberger kolofónja követi a kommentárt („Impressum Gracchoviae per Mathiam Scharffenberger, in aedibus domini Marci Bibliopolae, Civis Cracoviensis, eiusdemque expensis. Anno domini Millesimo quingentesimo vigesimo sept[im]o.”)

KISS FARKAS GÁBOR

⁹ Hosius verseit a kritikai kiadás még nem ismeri, vö. HOSIUS, Stanislaus, *Epistolae tum etiam eius orationes, legationes*, tom. 1. ed. Franciscus Hipler, Vincentius Zakrzewski, Cracoviae, Vlad. Lud. Anczyc, 1879, CXXXII–CXLIII; a későbbi szakirodalomból I. DOMACHOWSKA, Regina, *Młodzieńca twórczość poetycka Stanisława Hozjusza = Studia Warmińskie*, 25(1988), 141–223 és STARNAWSKI, Jerzy, *Z dziejów renesansu w Polsce*, Varsó, PAN, 2007, 18–28.

¹⁰ Cox kommentárjairól Juhász-Ormsby Ágnessel készül közös tanulmányunk.

Újabb, eddig ismeretlen bártfai evangélikus énekeskönyv a 17. századból – RMNy S 1759 A. Király Levente és Dr. Vuné Király Ildikó azzal a kéréssel fordult a Régi Magyarországi Nyomtatványokat szerkesztő kutatócsoporthoz, hogy nyújtsunk segítséget a nagyapjuk, Király Lajos, illetve az édesapjuk, Dr. Király Levente hagyatékából származó, kötéstáblából kifejtett, töredékesen fennmaradt énekeskönyv meghatározásához. Három generáció féltő gonddal őrizgette a szakadozott leveleket azzal a gondolattal, hogy talán nem teljesen értéktelenek. Reménységük be is igazolódott, mivel – miként az az alábbiakból kiderül – a töredékes kötet egy eddig ismeretlen énekeskönyvkiadás unikum példánya.

A példányt először kicsit restaurálni kellett. Ez a munkát Szalai Veronika végezte el. Ezután lehetett hozzá látni a kiadás meghatározásához és leírásához.

Mivel a töredék hordozókötetének címe és korára vonatkozóan nem maradt fenn adat, ezért csak tüzetes tartalmi és formai elemzése vezethetett eredményre. A 18-ad rét alakú töredék tekintélyes terjedelmű: az „E” füzet harmadik levelével kezdődik az 53. lapon, utolsó fennmaradt levele a Ddd füzet 4. levele az 595–596. lapokkal. A köztes hiányokat az alábbi RMNy-leírás kollációsórában tüntettük fel.

Tartalma és beosztása szinte teljes egyezést mutat az evangélikus gyülekezeti énekeskönyv 1640-ben Bártfán¹ megjelent ötödik és 1642-ben Lőcsén² kiadott hatodik kiadásával. Ezek az énekeket témák szerinti csoportosításban adják közre. Két nagy részből állnak: gyülekezeti énekeskönyvből és halotti énekekből. Hubert Gabriella adatai szerint 247 gyülekezeti és 27 halotti ének szövegét közölték, azaz összesen 274-et.³ A töredékben a gyülekezeti énekeskönyvből elől 14, hátul 20 magyar nyelvű ének hiányzik, és nincsen meg a 27 énekből álló *Halotti énekek* rész sem. Közben 78 ének szövege nem maradt fenn, így az összes hiány 139 ének. Ez az eredetileg 274 énekből álló gyűjtemény 50,7%-a.

Másik jellemzője ennek az énekeskönyv-típusnak, hogy a magyar nyelvű énekek között 45 latin ének is helyet kapott. A csonka nyomtatvány ezek közül 15-öt is tartalmaz. Feltételezhető, hogy a mára már meg nem lévő részben a többit is közreadták. Csomasz Tóth Kálmán éppen e latin énekek alapján gondolta úgy, hogy az ilyen típusú énekeskönyvek a városi gyülekezetek mellett elsősorban iskolák latinul értő és énekelni tudó diákjai számára készültek. Konkrétan a már akkor magas színvonalú eperjesi kollégiumot és annak kisugárzási körét nevezte meg az 1640. és 1642. évi kiadások kapcsán.⁴

A fennmaradt részekben a két, példányból is ismeretes énekeskönyvhöz képest (RMNy 1816, 1940) csupán két sorrendbeli eltérés fedezhető fel: *Az Örök Atya Isten, kérlek téged* kezdetű ének előbbre került az 581. lapra. Ennek az eddig ismert kiadásokban Huszár Gál *Adjunk hálát mind-*

¹ [1] *Kereszteni isteni dicsiretek, mellyekkel az magyar nemzetben reformáltatott ecclesiákban esztendő által szoktanak élni. Mostan peniglen újjonnan, de mértékletessen és helyyessen meg-öregbítettven es illendőbb rendben, hogi nem mint ez elöt az keresztieneknek éppületekre ötödször ki-bocsáttattak.* – [2] *Ezek mellé adattattanak szép rendel az Halot enekek-is,* Bartfán, Klósz Jakab [jun.], 1640. – RMNy 1816.

² [1] *Kerestyeni isteni dicsiretek, mellyekkel az magyar nemzetben reformáltatott ecclesiákban esztendő által szoktanak élni. Mostan peniglen újjonnan, de mértékletessen és helyyessen meg-öregbítettven és illendöb rendben, hogy nem mint ez elöt, az keresztyeneknek éppületekre hatodszor ki-bocsáttattak.* – [2] *Ezek mellé adattattanak szép rendel az Halot enekek-is,* Lőcsön [!], Brevér Lőrincz, 1642. – RMNy 1940.

³ H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Budapest, Universitas, 2004 (Historia Litteraria, 17), 264.

⁴ CSOMASZ TÓTH Kálmán, *Humanista metrikus dallamok Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967, 151–152.

nyáján kezdetű ének után volt a helye a *Közönséges szép isteni* dicséreték között, itt viszont a *Keresztyéni jámbor életről* című fejezetbe került át. Továbbá ugyanebben a témakörben felcserélődött a *Keresztyének, kik e* (584) és az *Örüljetek* (583 [recte 585]) kezdetű énekek sorrendje.

A töredék nyomtatási helyének és idejének kérdésére címlap hiányában a feleletet csak a betűtípusok és a díszek tüzetes vizsgálata adhatta meg. Ezt végezte el Farkas Ágnes, akinek szíves segítségét ezúton is nagyon köszönöm. Megállapította, hogy a töredék Bártfán jelent meg ifj. Klósz Jakab műhelyében korábban, mint az 1640. évi énekeskönyv, mivel betűhasználatja archaikusabb annál. Ezt az bizonyítja, hogy benne az „Úr” szót folyó szövegben mindig „Vr”-nak szedték. 1640-ben viszont ugyanezekben a helyeken már „Úr” áll, kivéve azokat az eseteket, amikor az „Vr” vagy ragozott formája (pl. „Vram”) ének- vagy verskezdetek élén áll. Mivel a betűk közül Farkas Ágnes elemzése szerint a 25A szövegtípus és a 28A kiemelő típus⁵ 1639-ben mutatható ki először a 24 sz. cifrához hasonlóan,⁶ ezért e töredék megjelenésének éve 1639 körülre tehető. Ezt a betűtípusokon kívül a nyomtatványban található egyetlen arabeszkos záródísz is megerősíti,⁷ amely még a vizsolyi nyomdából származik.⁸ Az 1640. évi kiadáshoz hasonlóan a töredék is hatleveles füzetekből áll, de formátumuk nem egyezik. A töredéké 18-ad rétt, ugyanúgy, mint az 1642. évi löcsei kiadásé.

E bártfai énekeskönyv felbukkanása igen nagy jelentőségű a hazai énekeskönyv-kutatás történetében. Általa előkerült az a hiányzó láncszem, amelynek segítségével ez a típusú énekeskönyv-sorozat teljessé válik. Mindezideig már több feltételezés született arról, hogy a magát „ötödik” kiadásként megjelölő 1640. évi bártfai és a vele egyező, 1642-ben Lőcsén megjelent, címlapja szerint „hatodik” kiadású evangélikus énekeskönyveknek mely kiadások lehetnek az előzményei. Náluk korábbi, elsőtől negyedik kiadás megjelöléssel ugyanis egyetlen evangélikus énekeskönyv sem ismeretes. Erdélyi Pál,⁹ majd Schulek Tibor négy ismeretlen kiadást feltételezett az ötödik és hatodik kiadás előtt.¹⁰

Harsányi István a fent említett sorozat egyik hiányzó tagjának tartotta azt a 16-od rétt formátumú 30 levélnyi énekeskönyv töredéket, amelyet egy 17. század első feléből származó kötetből áztattak ki a sárospataki református kollégium könyvtárában.¹¹ Ez a töredék jelenleg lappang, a második világháború után ugyanis Nyizsnyij Novgorodba került, de onnan nem érkezett vissza. Harsányi István csupán a fennmaradt levelek lapszámaait rögzítette, a rájuk nyomtatott énekek szövegét nem. Gönczi György énekeskönyve 1602 és 1639 között kinyomtatott debreceni kiadásaként írta le.¹² A debreceni nyomtatást az RMNy a töredék formátuma alapján megcáfolta, mivel az ott kiadott énekeskönyvek negyedréttűek, ugyanakkor nem utasította el annak a lehetőségét, hogy a töredék a sorozat hiányzó tagja lehet, amelynek idejéről semmi biztosat nem lehet tudni.¹³ Ugyanezt az álláspontot képviselte Pavercsik Ilona is. A sorozatba tartozó énekeskönyvek terjedelmének a növekedését figyelembe véve, a pataki töredéket, amelynek legmagasabb lapszáma:

⁵ V. ECSEDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei, XVII. század. Nyugat- és északmagyarországi nyomdák*, Budapest, Balassi, OSZK, 2010 (Hungaria typographica, II/1), 328, 331.

⁶ *Uo.*, 311, VIII/24.

⁷ *Uo.*, 113, 300, IV/8.

⁸ V. ECSEDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei, 1473–1600*, Budapest, Balassi, OSZK, 2004 (Hungaria typographica, I), 477, IV/23.

⁹ ERDÉLYI Pál, *Énekeskönyveink a XVI. és XVII. században = Magyar Könyvszemle*, 1899, 119.

¹⁰ SCHULEK Tibor, *Kurzer Abriff der Geschichte des ungarischen Kirchengesangbuchs und des Standes hymnologischer Forschung in Ungarn = Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie*, 13(1968), 134.

¹¹ *Magyar Könyvszemle* 1912, 324.

¹² *Uo.*

¹³ App. 111.

608, az 552 lapot meghaladó terjedelmű 1629. évi lőcsei és a 809 lap terjedelmű 1640. évi bártfai kiadás közé helyezte.¹⁴

Hubert Gabriella a lőcsei és a bártfai kiadások között énekanyaguk és típusuk alapján a következő négy kiadást tekintette a sorozat tagjainak:¹⁵

1. a negyedrészt formátumú 1593. évi bártfai énekeskönyvet,¹⁶
2. az 1602 és 1614 között készült tizenkettedrészt formátumú bártfai kiadást,¹⁷
3. azt a feltételezhetően 1620 körül megjelent lőcsei kiadást, amelynek példánya nem maradt fenn, viszont létezése valószínűsíthető, mivel az 1629-es lőcsei kiadás ajánlása az 1622-ben elhunyt Károlyi Zsuzsannához szólt,¹⁸
4. az 1629-es lőcsei kiadást, amely ajánlólevele szerint egy korábbi, „nagyobb énekeskönyvből” – feltételezhetően az 1593. évi bártfai kiadásból – válogatta énekeit,¹⁹ és hét latin cantiot is közölt.²⁰ Ez az a kiadás, amelyik a későbbi ötödik²¹ és hatodik kiadások²² forrásának tekinthető. Formátuma: 12°.

Így valóban teljes lenne a sorozat. Hubert Gabriella ugyanakkor arra is figyelmeztetett, hogy ha az 1640. évi bártfai kiadás ismeretlen szerkesztője esetleg nem számította a sorozatba az eltérő formátumú és közel fél évszázaddal korábban megjelent 1593. évi bártfai kiadást,²³ akkor hiányzik a sorozatból egy változat. Ő ezt lőcsei megjelenésének gondolta. A most előkerült – ugyan bártfai kiadású – töredék Hubert Gabriella utóbbi feltételezését igazolja, vagyis valóban volt még egy kiadása ennek a típusú evangélikus énekeskönyvnek.

A sorozat tehát jelenlegi ismereteink szerint a következőképpen rekonstruálható:

1. az 1602 és 1614 között készült bártfai kiadás (RMNy 965);
2. az 1620 körül megjelent lőcsei kiadás (RMNy 1228);
3. az 1629-es lőcsei kiadás (RMNy 1438);
4. a most előkerült, 1639 körül megjelent bártfai kiadás (RMNy S 1759 A);
5. az 1640. évi „ötödik” bártfai kiadás (RMNy 1816);
6. az 1642. évi „hatodik” lőcsei kiadás (RMNy 1940).

¹⁴ PAVERCSIK Ilona, *A sárospataki könyvtár értékes töredékeiről = Translatio librorum, tanulmányok az Oroszországból Sárospatakra visszaszolgáltatót könyvek kapcsán*, szerk. Jekatyerina Jurjevna Genyijeva, Kiss Ilona, Monok István, Budapest, OSZK, 2007, 131–133.

¹⁵ H. HUBERT 2004, i. m. 193.

¹⁶ *Az keresztieni gievlekezetben valo isteni diczeretek egyben szedegettet, vyonnan nyomtatatot, émendáltatot, és sok szép diczirettekkel megöregbitettet*, [Bártfa, Gutgesell, 1593]. – RMNy 713.

¹⁷ *[Ditserekek s egyéb istenes énekekkel és hymussokkal tellyes könyv, melyben amaz réghy s igazán ki nyomtatot editio szerint rendel fel vadnak tétetve amaz sok szép diczeretek.]* [Bártfa, Klöss, 1602–1614]. – RMNy 965.

¹⁸ <[1] Keresztyéni énekek ... [2] Halott énekek. Lőcsén, Schultz, cr. 1620.> – RMNy 1228.

¹⁹ Az ajánlás szövegét l. H. HUBERT 2004, i. m. 412.

²⁰ [1] *Keresztyéni énekek, mellyekkel az magyar nemzetben reformáltatot ecclesiákban esztendő által szoktanak élni* – [2] *Ezek mellé adattak szép rendel az Halot enekek is. Mostan ismet egynéhány ny dicseretekkel bővebbitetek, és az kereszténynek épületire tisztábban az előbbinél kibocsáttattak*, Lőcsen, Brewer, 1629. – RMNy 1438.

²¹ L. az 1. jegyzetet!

²² L. a 2. jegyzetet!

²³ L. a 16. jegyzetet!

Figyelemre méltó, hogy milyen gyors egymásutánban – szinte évente követte egymást az utolsó három változat. Ezt az énekeskönyvek iránt megnövekedett igény magyarázza.

A fent vázolt képet esetleg módosíthatja a korábban említett, Harsányi István által ismertetett sárospataki énekeskönyv töredék előkerülése.

Ezen evangélikus énekeskönyv 1629. évi lőcsei kiadású forrását és ötödik és hatodik kiadásait²⁴ Mihálykó János eperjesi lelképásztor imádságoskönyvével²⁵ együtt hozták forgalomba. Azt azonban további adatok hiányában nem lehet eldönteni, hogy a most előkerült töredéket is hasonlóképpen imakönyvvel együtt terjesztették volna, és hogy melyikkel.

A nyomtatvány helye a régi magyarországi nyomtatványok bibliográfiai rendszerében tehát az 1639-ben megjelent bártfai nyomtatványok között van. Részletes tartalmi leírása az RMNy gyakorlata szerint a következő:

S 1759 A

[[1] KERESZTENI isteni dicsiretek, mellyekkel az magyar nemzetben reformáltott ecclesiákban esztendő által szoktanak élni... – [2] Ezek mellé adattattanok szép rendel az HALOT enekék-is. Bártfa cr. 1639 Klósz Jakab jun.].

[?, A⁶-D⁶ E₂] E₃ [E₄] E_{5,6}, F⁶, [G⁶ H_{1,2}] H₃ [H₄] H_{5,6}, I⁶-M⁶ [N⁶ O_{1,2}] O₃ [O₄] O_{5,6}, P⁶ [R_{1,2}] R₃ [R₄] R_{5,6}, S⁶ [T⁶ V_{1,2}] V₃ [V₄] V_{5,6}, X⁶ [Z_{1,2}] Z₃ [Z₄] Z_{5,6}; A⁶ [B⁶ Cc_{1,2}] CC₃ [Cc₄] Cc_{5,6}, Dd⁶ [Ff_{1,2}] Ff₃ [Ff₄] Ff_{5,6}, Gg⁶ [Hh⁶ Ii_{1,2}] Ii₃ [Ii₄] Ii_{5,6}, Kk⁶ [Ll⁶-Mm⁶] Oo⁶ Pp_{1,2} [Pp₃] Pp₄ [Pp_{5,6}] Rr⁶ Ss_{1,2} [Ss₃] Ss₄ [Ss_{5,6}, Tt⁶-Vv⁶ Xx_{1,2}] Xx₃ [Xx₄] Xx_{5,6}, Yy⁶-Zz⁶; Aaa_{1,2} [Aaa₃] Aaa₄ Ccc⁶ Ddd_{1,2} [Ddd₃] Ddd₄ = ? + 596 + ? pag. – 18° – Orn.

Evangélikus szerkesztésű protestáns egyházi és temetési énekeskönyv. – E bibliográfiákban eddig le nem írt kiadvány egyetlen, elején és végén csonka példányban maradt fenn. Címleírása a hozzá legközelebb álló énekeskönyveknek, a Bártfán 1640-ben megjelentetett (1816) és a Lőcsén 1642-ben (1940) kiadott énekeskönyvek címe alapján készült. Valószínűsíthető, hogy e kiadásban is a címlap hátán zsoltaridézetek álltak a 147. és a 149. zsoltarokból. Azt azonban nem lehet tudni, hogy ebben is benne volt-e Gönczi György debreceni református lelképásztor *Praefatioja a keresztyén olvasónak*, amelyet az említett bártfai kiadás (1816) közreadott, de a lőcsei változat már nem (1940).

A gyűjtemény eredetileg két nagy egységből állt: gyülekezeti énekeskönyvből és halotti énekekből. Mára azonban az utóbbi, 27 énekből álló rész teljes egészében hiányzik. A gyülekezeti énekeskönyv az „E” füzet harmadik levelével kezdődik az 53. lapon a *Krisztus Urunknak megtestesüléséről való szép dicséret*ek részen belül, *Christus Vrunknak születéséről* élőfejjel. Ez azt jelenti, hogy ennek az alfejezetnek az első fele 14 ének szövegével hiányzik. A fennmaradt énekek az incipitmutatóra utaló kezdőszavak szerint a következők: 53. lap: [Szegedi Gergely: Szent Ézsaiás így]²⁶ – 57: *Krisztus Jézus születék* – 59: *E nap nekünk dicséretes* – 62: Batizi András: *Jer, dicsérjük e* – 66: *Cantio pulchra. In Natali Domini* – 67: Melius Juhász Péter: *Mindnyájan örülünk* – 71–72: N. K. T.: *Teljes szívvel örvendünk ...* – 89: [Sztárai Mihály: Semmiből] – 90: *Canticum [p]ueril[e]. Natus est*

²⁴ Lőcse, 1629, RMNy 1438; Bártfa, 1640, RMNy 1816 és Lőcse, 1642, RMNy 1940.

²⁵ MIHÁLYKÓ János, *Keresztyeni istenes és aijtatos imadsagok ez mostani nyomorult és veszedelmes üdőkben minden keresztyén és istenfélő embereknek felötte igen szükségesek és hasznosok. Mostan vijjonnan, manuale helyet tisztábban ki bocsáttattak*, Lőcsén, 1629. – RMNy 1442; Bártfa, 1640 – RMNy 1818; Lőcse, 1642 – RMNy 1942.

²⁶ Szögletes zárójelbe kerültek azok a fejezetcímek és kezdőszavak, amelyek kezdete nem maradt fenn.

nobis Rex gloriae – 90: *Nékünk születék mennyei király, kit ... ?*–93: [Tuba Mihály: *Megteljesíté*] – 94: *Vizkeresztre va[lo] dicséretetek. Hymnus. Hostis Herodes impie* – 95: *Heródes* – 96: *Nagy hálát* – 98: *Virágvasárnapra elegia. Theodulphi episcopi Aureliensis: Gloria, laus et honor* – 99: *Dicsőség és.*

A Krisztusnak kénszenvedéséről való szép dicséretetek. 101: *De passione Christi. Patris sapientia* – 103: *Atyának bölcsessége, bizony istensége, Krisztus – Cantio pulchra. Laus tibi, Christe* – 105: *Dicséretet mondjunk Atya* – 107–110: *A mi Urunk ...* – [112: *Mélius Juhász Péter: Csodálatos nagy*] – 117: *Emlékezzünk mi hívek* – 121: *Canticum de passione Christi. Kyrie eleison* – 122: *Hymnus de passione Christi Verantii Fortunati. Vexilla.*

Az Úr Krisztu[s] dicsőséges feltámadásáról való szép isteni dicséretetek és hál[aadások]. 124: *Elegia. [Salve] festa dies* – 125: *Batizi András: Örülj, és* – 116 [recte 126]: *Batizi András: Krisztus feltámad, ki értünk meghalt vala, mi* – 132: *Batizi András: Krisztus feltámad, nekünk* – 132: *Krisztus feltámad, mi bűnünket elmosá, ő* – 134: *Krisztus feltámad, igazságunkra* – 136: *Krisztus feltámad, ki értünk meghalt vala, mindennek* – 140: *Krisztust* – 143–144: *Krisztus feltámad, mi bűnünket elmosá, szent ...* – 161–162: [Krisztus mennyben felmene, nekünk helyet szerezni, ül] – ?–165: [A Krisztus mennyben felmene, nekünk helyet szereznie, Atyjával] – 165: *Cantio pulchra die Ascensionis Christi. Ascendit Christis hodie* – 166: *Krisztus mennybe ma felmene* – 167: *Minden népek* – 169: *A Krisztus mennybe felmene, minden* – 170: *Hymnus die Ascensionis Domini. Festum nunc celebre.*

Pünkösdre való szép isteni dicséretetek. 172: *A Pünkösd ünnepnapján* – 176: *Pünkösd napja* – 178: *Az Pünkösd jeles napján Szentlélek* – 179: *Régi Pünkösd idején* – 180: *Pünkösd nap...*

[A Szentlélekről való szép isteni dicséretetek.] ?–197: [Batizi András: *Jer, mi kérjünk Szentleket... 2. vsz. Te igaz világosság*] – 197–198: *Batizi András: Jer, mi kérjünk Szentleket... 2. vsz. Ó igaz világosság...* – 201: *Hymnus D. Ambrosii. Veni creator Spiritus.*

A Sz. Háromságról. 203: *Szentháromság* – 204: *Imádunk mi* – 206: *Jer, dicsérjük mindnyájan* – 207: *Üdvöz légy, örök Úristen* – 209: *Hymnus. O lux beata Trinitas* – 210: *Alius. O lux beata Trinitas. Et* – 211: *Ó, mi szent Atyánk, kegyes és.*

Következnek a catechesisből való szép isteni dicséretetek. 212: *Prima tabula.* – 216: *Szükség megtudnunk ...* – ?–233: [Symbolum Nicenum magyar fordítása *Hiszek egy Istenben*] – 233: [Symbolum Athanasii ... *Quicumque vult salvus esse* – 238: *Aki akar üdvözülni, mindeneknek* – 242: *Aki akar üdvözülni, életét* – 244: *Mi Atyánk, ki vagy mennyekben, te* – 247: *Mi Atyánk, ki vagy mennyekben, kik* – 249: *Mi kegyes Atyánk, kit* – 251: *Oratio dominica... Ioannis Sauromani* – 225 [recte 252]: *Eadem oratio Joannis Stigelii ... Author o nostrae Deus almae vitae...* – ?–269–270: [Valaki Krisztusnak] – 270: *Emlékezzél Úristen* – ?–273: [Sacrae Coenae institutio. Nocte Sacramentum Dominus.. *Ioannis Sauromani*] – 273: *Mindenható Úristen, mi* – 276: *Boldog az olyan ember az* – 278: *El-bemegyünk* – 280: *Szegedi Gergely (?)*: *Örül mi* – 281: *Szegedi Kis István: Ó, mindenható* – 282: *Mondjátok.*

Poenentiáról való szép isteni dicséretetek. 284: *Szegedi Gergely: Szent Dávid király bűnei* – 287–288: *Szent Dávid király háborúságában imádkozik...* – 305–306: [Felséges Isten, hozzád] – 306–306: *Bűnösök...* – ?–309–310: [Radán Balázs: *Buzgó*] – 310: *Cantio. Pro migratione irae Dei. Aufer* – 311: *Vedd el* – 313: *Kegyelmezz meg nekünk* – 316: *Fohászodom* – 318: *Hajtsd meg, Úristen* – 320: *Sztárai Mihály: Meghallgassad* – 323–324: *Szegény fejem ...* – ?–342: [Hartyáni Imre: *Háborúsága*] – 342: *Hallgasd meg, Úristen, mi...* – ?–345–346: [Dicsérd az Istent te] – 346: *Mostan, Úristen* – 348: *Balassi Bálint: Bocásd meg.*

A megigazulásról. 351: *Szegedi Gergely: Boldog az olyan ember e* – 353: *Szerémi Illés: Amely embernek* – 355: *Tanulj meg* – 356: *Ó, mennyei nagy* – 359–360: *Szegedi Lajos: Légy irgalmas...*

[I]stene[s h]itbe[li bizodalomról]. 381: *Psalmus [XXXI] Tesini Imre: Tebened bízom, Uram ...* ?–382: [Thordai Benedek: *Benned bízom*] – 382: *Segítségül* – 384: *Szegedi Gergely: Számkive-*

tésre – 388: *Aki veti* – 391: Szegedi Gergely: *Mikoron Dávid Saul* – 395: *Akik bíznak az Istenben* – 396: Palatics György: *Uram, benned...*

[Hála-adó dicséreték.] ... ?–433: [Unszol] – 433: *Dicsérjed, áldjad* – 435: *Minden állat* – 439: *Áldott az* – 440: Sztárai Mihály: *Hálaadásunkban* – 442: Szerémi Illés: *Emlékezzél meg te* – 444: *Atya Úristen* – 446: Zayugróci Névtelen: *Hálát adunk tenéked, örök* – 447: Sztárai Mihály: *Szent Dávid próféta éneklő* – ?–451–452: [Az Úristen nékem].

Külső háborúságban való dicséreték. 452: Szegedi Gergely: *Úristen, légy ...* – ?–469: [Szent Dávid király háborúságában panaszkodik] – 470: *Őrizz meg* – 472: *Láss* – 474: Sztárai Mihály: *Mikor Dávid* – 476: *Tekints reánk immár* – 479: *Keserves* – 482: Sztárai Mihály: *Megnyomorult* – 488: *Emlékezzél, mi történék...*

[Az ördög és bűn háborgatása ellen.] ... ?–521–522: [Jövel, légy] – 522: *Irgalmasságnak ...*

[Az Atyaszentegyházról.] ?–525–526: [Barát István: *Siess nagy*] – 527: *Keresztyéneknek* – 529: *Ó, Úristen, tekints* – 531: *Mennybéli nagy* – 533: *Hallgasd meg mostan mi* – 535: Chasee Miklós: *Mint kívánkozik* – 536: Berekinus: *Jézus Krisztus, mi kegyelmes* – 539: *Erős várunk* – 541: István deák: *Irgalmazz Úristen* – 543: *Hallgasd meg, Jézus* – 546: *Az Izraelnek* – 548: *Emlékezzél meg, memybeli* – 550: *Atya Isten* – 551: *Adj békeességet* – 553: *Nézz* – 554: *Hallgass meg minket, Úristen* – 554: *Hallgasd meg mostan, felséges* – ?–559: [Szkhárosi Horvát András: *Semmit*] – 559–560: *Követi vala népnek...*

[A keresztyéni jámbor életéről.] ?–577–579: [Szegedi Gergely: *Boldog az olyan ember ő*] – 579: *Boldog a férfitű* – 581: *Örök Atya Isten, kérlek téged* – 584: *Keresztyének, kik e* – 583 [recte 585]: *Örüljete* – 586: *A mi mesterünk.*

Közönséges szép isteni dicséreték. 588: *Ó, mely igen...* – 591–592: Rimay János: *A jó...* – ?–595–596: Huszár Gál: *Adjunk hálát mindnyájan.* Az ezt követő 12 ének hiányzik, valamint a *Reggeli szép isteni dicséreték* három énekkel, az *Estveli dicséreték* öt énekkel. Minden bizonnyal ezt a kötetet is az énekek *Lajstroma* zárta a két ismert kiadáshoz hasonlóan (1816, 1940).

E kiadvány bizonyos ívei, illetve levelei két példányban maradtak fenn. Ezek fűzetjele a következő. L₃, L₅₋₆, M⁶, O₃, O⁶, P¹, R₃, R₅₋₆, S₁, S₃₋₆.

A töredék a betűtípusok tüzetes vizsgálata alapján a bártfai Klósz-nyomdában készült 1639 körül (Farkas Ágnes szóbeli közlése). Így a Bártfán és Lőcsén megjelent evangélikus énekeskönyvsorozat tagja (vö. H. Hubert Gabriella 193, *Magyar Könyvszemle*, 1912, 324, Harsányi István, *Translatio librorum*, 131–133, Pavercsik Ilona).

Cf. 713, 965, 1228, 1438(1)*, –, 1816, 1940

Budapest Nat cop. ④ ④

Ezúton is köszönjük a Király családnak, hogy becses töredékekről az Országos Széchényi Könyvtár digitális másolatot készíthetett, amely a Régi Nyomtatványok Tárának gyűjteményét gazdagítja (jelzete: RMK I 686b = E 205).

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Három kötet Vitnyédy István elveszett könyvtárából. A Központi Antikvárium 130. árverésének katalógusa a 138. tételnél fontos tulajdonosi bejegyzésre hívja fel a figyelmet: „Példányunk érdekessége, hogy Vitnyédy István tulajdonában volt. Ő minden bizonnyal azonos azzal a neves soproni ügyvéddel, aki Zrínyi Miklós bizalmas embere és tanácsadója, a protestánsok jelentős pártfogója, a Wesselényi-összeesküvés egyik elindítója és legaktívabb szervezője volt.”¹ Mint később látni fogjuk, egyetlen Vitnyédy könyvtárából származó kötet felbukkanása is nagy jelentőséggel bír, most azonban rögtön három ilyenről tudunk beszámolni, ugyanis az árverésre kínált példány felbukkanásával közel azonos időben az antikvárium tulajdonába került egy másik kötet is ugyanazzal a possessorbejegyzéssel, majd nemrégiben a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában bukkant fel a gyűjtemény még egy darabja. Mielőtt azonban részletesen ismertetnénk e műveket, nézzük a *Bibliotheca Wittnyediana* jellemzőit.

Vitnyédy István (1612–1670) soproni ügyvéd, korának egyik legjelentősebb levélírója² kezdetben elsősorban Zrínyi Miklóshoz fűződő szoros szellemi kapcsolata és Habsburg-ellenes politikai szerepvállalása,³ később kiemelkedő történeti-politikai műveltsége, valamint komoly egyház- és iskolapártoló tevékenysége⁴ révén került az érdeklődés középpontjába.

Vitnyédy majd⁵ három és fél évtizedes pályafutása alatt Sopron első magyar jegyzője, kétszer országgyűlési követe, Sopron vármegyének pedig főpénztárosa és szintén országgyűlési követe volt.⁶ A „Pálffy, Listy, Zichy, Löbl, Batthyány, Thököly, Nádasdy, Kéry, Esterházy, Zrínyi, Rákóczi, Teleki, Bánffy családokkal és servitoraikkal, valamint a kereskedő-árutermelő felföldi protestáns köznemesekkel”⁷ fennálló széles jogi és politikai kapcsolatrendszere sokszor gazdasági-kereskedelmi összeköttetést is jelentett, melynek révén Vitnyédy viszonylagos vagyonra tett szert. Közismert, hogy ennek jelentős részét a soproni magyar gimnázium és az eperjesi kollégium támogatására, valamint alumnusok egész sorának patronálására költötte. „Habár anyagi helyzete sokkal szerényebb volt, mint egy főnemesé, [...] áldozatkészségével többet tett az evangélikus oktatásügyért, mint korának bármelyik lutheránus főura.”⁸ Patrónusi tevékenységének, valamint „sikeres politikai és szakmai pályájának alapját kiemelkedő műveltsége képezte.”⁸ Jogi és történelmi tudása – könyvtára és levelezése tanúsága szerint – a legmodernebb európai szinten állt, magyar, latin és német nyelvismerete mellett olvasott olaszul, de ismerkedett a francia és a török

¹ *A Központi Antikvárium 130. árverésének katalógusa*, 2014. 05. 30., Bp., Központi Antikvárium, 2014, 138. tétel.

² Leveleinek részleges kiadása: FABÓ András, *Vitnyédy István levelei 1652–1664, Adalékul a XVII. század politikai és erkölcstörténetéhez*, Pest, Eggenberger, 1871 (Magyar Történelmi Társ., 15). További levei: JENEI Ferenc, *Witnyédy István ismeretlen levelei = Soproni Szemle*, 20(1966), 169–173; NAGY Levente, *Néhány adat Witnyédy István erdélyi kapcsolataihoz = Századok*, (113) 1999, 1235–1246.

³ BÁN Imre, *A nemesi és protestáns publicisztika = A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. Klaniczay Tibor, Bp., 1964, 275–281; KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., Akadémiai, 1964 (Irodalomtörténeti könyvtár, 14), 532–537; HÖRK József, *Muzsaji Witnyédy István = Századok*, 41(1907), 289–320, 400–414, 502–517; PAYR Sándor, *Muzsaji Vitnyédy István soproni prókátor és evangélikus főember*, Különlenyomat a Protestáns Szemle 1905. évfolyamából, Bp., Hornyánszky, 1906. [Továbbiakban: PAYR 1906A]

⁴ KOVÁCS József László, *Vitnyédy István műveltsége = Jelentkezem, Kardok és kulcsok*, 1990–1991, 28–36; SÁRKÓZI Gergely, *Vitnyédy István és az evangélikus oktatásügy = Credo*, 12(2006), 3–16.

⁵ JENEI 1966, i. m. 169.

⁶ SÁRKÓZI 2006, i. m. 3.

⁷ *Uo.*, 11.

⁸ *Uo.*

nyelvvel is. Ráadásul szenvedélyesen gyűjtötte a könyveket. Könyvtárának 540 tételes jegyzékét Klaniczay Tibor szerint Vitnyédy 1670. február 13-án bekövetkezett halála után, a Wesselényi-összeesküvés bukásakor készítették a kamara emberei.⁹ A könyvek nagysága szerinti beosztásra épülő lista a korabeli könyvjegyzékekhez képest ugyan meglehetősen részletes, de valószínűleg gyorsan készült, így a kiadás helye és éve, valamint a nyomdász neve sincs feltüntetve rajta. A jegyzékben többször is előfordul olyan mű, amelyből a tulajdonos két példánnyal is rendelkezett – egyebek mellett a magyar királyság törvénykönyvéből, vagy Istvánffy Miklós magyar históriájából –, tehát a könyvtár legalább 560–570 kötetből állt. Ez a mennyiség a Vitnyédyvel azonos anyagi helyzetű nemesei könyvtárainak sokszorosa, ahogy Sárközi Gergely összehasonlításából kiderül: „A Wesselényi-mozgalom bukása után kivégzett Bónis Ferenc kassai könyvtára 39 kötetet tartalmazott; Nádasdy Ferenc országbíró bizalmasa, a szintén lutheránus Hidvéghy Mihály ügyvéd 74 kötetet birtokolt; Vitnyédy barátjának, a Thököly István szolgálatában álló Keczer Menyhértnek a gyűjteménye 63 könyvből áll.”¹⁰

A könyvtárjegyzékben elsősorban latin nyelvű művek szerepelnek, de emellett 55 német, 14 magyar és 5 olasz nyelvű címet is találunk. Bár a könyvtárat általánosságban többen is értékelték,¹¹ részletes elemzése még várat magára. Első pillantásra is látszik viszont, hogy tartalmában is eltér a kortársakétól. Vitnyédy nem a hagyományos keretek közt építette gyűjteményét, vagyis nem csupán a népszerű és klasszikus jogi és teológiai munkákat gyűjtötte, hanem ennél lényegesen bővebb területen (hadtudomány, politikatudomány, orvostudomány, szótárak) törekedett a legmodernebb irodalom beszerzésére. Könyvei közt „ott találjuk Bonfini, Forgách, Istvánffy, Ráttkay, Magyar István könyveit, továbbá az antik és a külföldi történetírás számos fontos alkotását. Feltűnően nagy számban vannak képviselve az állam-rezon klasszikusai és általában a nagy újkori elméletírók is. Könyvtárának leltárában Machiavelli, Botero, Bodin, Grotius, Boccacini, Ammirato, Campanella, Justus Lipsius, Bacon, Comenius és mások neveire bukkanunk.”¹² Bene Sándor szerint egyenesen „a korabeli Magyarország legjobban felszerelt politikai szakkönyvtáráról van szó, [...] ami alig kevesebb, mint Zrínyi Miklós híres gyűjteménye, de annál sokkal zakirányúbb és modernebb.”¹³ Vitnyédy teológiai érdeklődése sem korlátozódott a maga felekezetének keretei közé: Pázmány Péter, Veresmarti Mihály, Carlo Carfa, Roberto Bellarmino művei csakúgy a könyvszekrényeiben sorakoztak, mint Kálvin *Brotkorbja*, vagy Medgyesi Pál *Praxis pietatisa*. Hogy e sokszínű teológiai alapanyagot az országgyűléseken folytatott vallási vitákhoz használta-e az ügyvéd argumentációs bázisként, avagy azért gyűjtötte a katolikus irodalmat is, amiért a calixtinusok munkáit (Cornig, Cellarius és Konrad Horn etikai művei szerepelnek a listán), ti. „a kezdődő magyar ellenállási mozgalomnak alapkérdése volt a katolikus–protestáns együttműködés, a vallási kérdésektől auto-

⁹ A könyvjegyzékét Esze Tamás találta meg OL Kamarai Lymbus ser. III. saec. XVII. fasc. 15–16. B. 2278. jelzet alatt. Lásd KLANICZAY 1964, i. m. 333. Kiadása: *Consignatio Librorum Vitnyediarum = Lesestoffe in Westungarn I, Sopron 1535–1721*, Hrsg. Tibor Grüll, Katalin Keveházi, József László Kovács, Szeged, 1994 (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2), 303–316.

¹⁰ SÁRKÓZI 2006, i. m. 5.

¹¹ Legrészletesebben: KOVÁCS 1990–1991, i. m.

¹² KLANICZAY 1964, i. m. 333.

¹³ BENE SÁNDOR, *Az ellenállás hermeneutikája: Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc politikai publicisztikájának történetéből* = „Nem súlyed az emberiség!” *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. Jankovics József, Bp., MTA ITI, 2007, 1053. <http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Bene.pdf> (Utolsó letöltés: 2016. 04. 25.)

nóm politizálás megvalósítása”,¹⁴ nem tudjuk eldönteni. A lista mindenesetre nem csak politikai és teológiai vonatkozásban impozáns, hanem történettudományi és jogi tekintetben is.

Vitnyédy könyvtárának létrejöttéről nem ír emlékiratában,¹⁵ így – levelezésének e tárgykorban elvégzett tüzetes tanulmányozásáig – egyelőre csak feltételezésekkel élhetünk. Könyvei egy részét talán édesapjától, a Nádasdy-család *supremus familiaris*ától¹⁶ örökölte, emellett leginkább vásárlás révén juthatott az értékes könyvanyaghoz. „A 16–17. századi Magyar Királyságban nem működtek könyvkereskedések, így az a nemesi vásárlóréteg, amely szívesen és sokat olvasott, más beszerzési módszerekhez folyamodott. Miután az országban megforduló vándorkereskedők kínálata nem feltétlenül nekik szólt, ezért ügynökeiket vagy saját alumnusaikat, külföldre tanulni küldött diákjaikat bízták meg vásárlással. Emellett saját maguk vagy megbízott embereik vettek könyveket külföldi utazásaik során vagy – harmadik lehetőségként – kapcsolatot áptoltak nemzetközi könyvkereskedésekkel, nyomdákkal, kiadókkal, és tőlük rendeltek.”¹⁷ Vitnyédy esetében sem zárhatók ki utazásaihoz köthető vásárlások, valamint az is valószínűnek látszik, hogy az általa patronált peregrinus diákok hazahozott könyveivel is gyarapíthatta könyvtárát. Ezen kívül Kovács József László hívja fel a figyelmet a könyvbeszerzésnek arra a sajátos módjára, amikor Zrínyi „főember szolgálja” az 1664-es téli (vagy eszéki) hadjárat után hadizsákmányként török könyveket hozott haza.¹⁸

Ami a könyvek elhelyezését, tárolását illeti, abban Vitnyédy minden bizonnyal a méret szerinti elrendezést követte, ezért is lehetett a későbbi összeírás szervezőelve a rétnagyság. Ebben egyébként valószínűleg az általa legjobban ismert két főúri könyvtár, Zrínyi Miklós és Nádasdy Ferenc könyvtárának példája szolgálhatott mintaként, ui. mindkettőben méret szerint rendezték el a könyveket, az alsó polcokra a legnagyobbakat, felülre a legkisebbeket helyezve.¹⁹ Kérdéses, hogy lehetett-e a soproni bibliotékának szakszerű katalógusa. A könyvtár nagyságát, valamint a tulajdonos bibliofil törekvéseit és tudatos könyvtárépítését tekintve nem csodálkoznánk, ha lett volna ilyen, esetleg erre épült volna a fennmaradt összeírás, annak rövidített változataként. A fennmaradt néhány kötet vizsgálata alapján azt mindenesetre elmondhatjuk, hogy Vitnyédy könyvtárában a könyveknek sem a kötésen és a gerincen, sem a kötetek belső oldalain nem volt feltüntetett jelzetük.

Nem csupán az elrendezésben követte ugyanakkor Vitnyédy a főúri könyvtárak példáját, de az alumnusai számára nyitott könyvtár funkciójának vállalásával is.²⁰ Monok István szerint a kora újkori arisztokrata udvar művelődési szerepvállalásának – az iskolák és nyomda működtetése, diákok külföldi tanulmányainak támogatása mellett – a nyitott könyvtár fenntartása az egyik legfontosabb feladata.²¹ „A könyvtárnak efféle funkciója még a reformáció öröksége: a 16. században a német

¹⁴ *Uo.*, 1056.

¹⁵ OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 1757, kiadása: PAYR Sándor, *Adalékok a dunántúli protestantizmus történetéhez, Vitnyédy emlékirata = Magyar Protestáns egyháztörténeti adattár*, V, Bp., 1906, 70–74. [Továbbiakban: PAYR 1906B]

¹⁶ PAYR 1906A, i. m. 4.

¹⁷ VISKOLCZ Noémi, *A mecénatúra színterei a főúri udvarban, Nádasdy Ferenc könyvtára, Szeged, Budapest, SZTE, Historica Hungarica Alapítvány*, 2013, 51. L. még: MONOK István, *A művelt arisztokrata, A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Bp., Eger, Kossuth, EKF, 2012 [Kulturális örökség], 24–27.

¹⁸ Eperjesi alumnusának, Ensel Jánosnak írja 1664 márciusának elején: „ha elmenetelem előtt kértél volna, lehetett volna részed az aranyos könyvekben, én olyat nem hoztam, hanem török könyveket.” Idézi: KOVÁCS 1990–1991, i. m. 30.

¹⁹ Zrínyi könyvtáráról I. *A Bibliotheca Zriniana, Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrínyi: Ein Beitrag zur Zrínyi-Literatur*, Wien, 1893, 35–36; Nádasdyéről: VISKOLCZ 2013, i. m. 76.

²⁰ KOVÁCS 1990–1991, i. m. 31.

²¹ MONOK 2012, i. m. 20–21, 272–278.

fejedelemségekben a nemesi udvarok a hitviták központjává váltak, s az intenzív-vibráló szellemi élethez a könyvtárak biztosították a megfelelő tudományos háttérrel, a teológiai kérdésekben való jártassághoz pedig a szükséges forrásokat.²² A soproni prókátor tehát nem csupán főúri mértékű anyagi áldozatot hozott az evangélikus oktatásügy érdekében, de a főúri udvari mecenatúrának ezt az elemét is felvállalta. Szent György utcai palotája kisebb kulturális központ lehetett, két-három íródeák és az egyetemi tanulmányaik előtt álló ifjak is folyamatosan élvezték a ház kényelmét,²³ s ezzel együtt a könyvtár nyújtotta lehetőségeket.

Vitnyédy István halála után viszont még az eddigieknél is kevesebbet tudunk bibliotékája soráról. Payr Sándor Pauler Gyula nyomán leírja, hogy már egy héttel február 23-án megrendezett temetése előtt parancsot kapott a soproni tanács I. Lipóttól, hogy a Wesselényi és társai elleni adatgyűjtés keretében az örökké nyugtalan ügyvéd „összes iratait [...] amelyeket csak ládákban vagy szekrényekben elhelyezve találnak, pecsételjék le, vegyék zár alá és senkinek ki ne adják, míg megbízható embertől újabb parancsot nem vesznek.”²⁴ Vitnyédy fiai azonban – nemesi jogaikra hivatkozva – három alkalommal is visszautasították a városi tanács lepecsételési szándékát, miközben Payr szerint a családnak elegendő ideje lehetett arra, hogy a kompromittáló iratokat eltüntessék, s ne lehessen Vitnyédy leveleiből további bizonyítékokat gyűjteni a saját hűtlenségi peréhez.²⁵ A témával legrészletesebben foglalkozó Kovács József László úgy értelmezi Payr leírását a foglалás sikertelenségéről, valamint Vitnyédy emlékkönyvének vonatkozó részét, hogy az örökösök „javaikat megvédelmezték”,²⁶ és ezzel le is zárja a könyvtár történetének ismertetését. Kérdés marad tehát, hogy mi történhetett a jelentős mennyiségű könyvvel. A pozsonyi rendkívüli törvényszék 1671. június 18-án kimondott ítéletében még az anyai vagyont is elvette az örökösöktől, tehát kimondta, hogy „a fiskusra kell szállni annak is.”²⁷ A fiúk számíthattak e gyászos végkimenetelre, hiszen a hűtlenségi per megkezdése előtt eladták Vitnyédy soproni házát a városnak,²⁸ ám később hiába követték el mindent, hogy konfiskált javaikat királyi kegyelemből visszakapják, „csak annyit tudtak elérni, hogy a királyi kamara atyjok javait Sopron városának oly feltétellel adta ki, hogy azokból a nagyszámú hitelezőket kielégítse s a fennmaradt összeget számolja el.”²⁹ Hogy a könyvtárat is lefoglalták volna, arról nem szólnak a források, de arról sem, hogy a három testvér szétosztotta volna egymás közt a könyveket. Payr Sándor mindössze annyit közöl, hogy 1906-ban még Vitnyédy Sándor földbirtokos őrizte Rempeshollóson a családi levéltárat,³⁰ de a könyvtárról nem ad hírt.

Eddig mindössze két Vitnyédy-bejegyzéssel ellátott kötetről volt konkrét tudomásunk, ami igen elenyésző az 570 darabból álló gyűjtemény tükrében. Az elsőről, Zrínyi Miklós *Adriai tengernek Syrenája* editio princepséről, amelyet ma a Debreceni Egyetemi Könyvtárban őriznek, Bán Imre számolt be. Ennek címlapján a Boldogkő-Váraljai Könyvtár, azaz a Károlyiak könyvtárának pecsétje található. „A pecsét, illetve a díszjel alatt két oldalon a Steph: Wyttnedij (vagy y) mpr

²² MILDE, Wolfgang, *Die Wolfenbütteler „Liberey-Ordnung” des Herzogs Julius von 1572*, Wolfenbütteler Beiträge, 1972, 121–139, itt 122–123, idézi VISKOLCZ 2013, i. m. 85.

²³ SÁRKÓZI 2006, i. m. 8.

²⁴ PAYR 1906A, i. m. 74.

²⁵ *Uo.*, 76.

²⁶ „Post multas hinc inde suspectas occupatorum Nostrorum Bonorum recuperandorum gratia peregrinationes – fato Divino – post constantissimum per duos fere Anno continuatum...” Idézi KOVÁCS 1990–1991, i. m. 31.

²⁷ PAULER Gyula, *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése: 1664–1671*, Bp., 1876, II, 318, 371; A Vitnyédy elleni ítéletet kiadta: PAYR 1906B, i. m. 74–78.

²⁸ PAYR 1906A, i. m. 77.

²⁹ *Uo.*, 78.

³⁰ *Uo.*, 80.

lehúzással. A Vitnyédy félreérthetetlen, csak a W után y olvasandó, az n után pedig a 17. században megszokott e következik. Semmi kétség, hogy a debreceni példány a Vitnyédy család birtokában volt.³¹ Ezt a kötetet Vitnyédy 1658-ban kölcsönadta Barkóczy Ferencnek,³² de a *Consignatio* tanúsága szerint nem került vissza Sopronba, legalábbis az összeírásban már nem szerepel.

A második műről Kovács József Lászlótól értesülhetünk először. Ő tette közzé, hogy „Grüll Tibor, a soproni Berzsényi Gimnázium könyvtárosa a soproni Evangélikus Konvent Könyvtára (korábban Ev. Líceum könyvtára teológiai állománya) possessor-feldolgozása során megtalálta *Reginonis Prvmiensis de disciplina ecclesiastica veterum...*, Helmstadt, 1659 címlapján (Lc 292) a Steph: Wyttniedij tulajdonbejegyzést. A kötet korábban kerülhetett az evangélikus gimnázium tulajdonába, még Vitnyédy ajándékaiként. Ezért nem is szerepel a *Consignatio Librorum* kötetek között.”³³

Tekintettel arra, hogy tehát mindössze két ismert kötetről beszélhettünk eddig, örömmel számolunk be a Vitnyédy-gyűjtemény most felbukkant újabb három darabjáról, akkor is, ha egyik sem az olyannyira nagy érdeklődéssel várt, ismeretlen magyar nyelvű politikai röpirat, mint a *Magyar Orszagnak állapotjáról tanaczzas* vagy a *Posonból kirepült Bagoly*.³⁴

Az árverésen szereplő, címlapjának verzóján *Steph: Wyttniedij mpr* bejegyzéssel ellátott, viseletes félbőr kötésben lévő kiadvány nem meglepő módon éppen Werbőczy István *Tripartitum*ának első német nyelvű, folio méretű, 1599-es bécsi kiadása, melynek fordítását Wagner Ágoston jogtudományi doktorjelölt készítette, aki Pozsony ügyeinek intézőjeként művét a város tanácsának ajánlotta.³⁵ Természetes, hogy Vitnyédynek ügyvédi praxisa miatt több nyelven is megvolt a magyarországi szokásjog kézikönyve – a *Consignatio*ban a folio méretű kiadványok közt erre a Wagner-féle kiadásra *Augustini Vagneri Tripartitum deutsch* címmel találhatunk rá³⁶ –, amelyet Werbőczy István az országgyűlés sürgetésére és II. Ulászló király felkérésére foglalt írásba, majd az 1514-es országgyűlésen mutatott be. A jogösszefoglalásként, tudományos műként és tankönyvként is használható mű ugyan nem emelkedett törvényerőre, de 1848-ig használták.³⁷ Mivel a korban „a magyarországi jogművelés nagyobb részt a Werbőczy István-féle *Tripartitum* megismerésében és kommentálásában merült ki. [...] A jogtudó és alkalmazó értelmiség műveltsége és tudása elsorvadt vagy hozzásimult az alsóbb szinteken jogászokó praktikusokéhoz”,³⁸ mindenképp megjegyzendő, hogy Vitnyédy könyvtárának teljes jogi anyaga ennél jóval magasabb szintű felkészültségről tanúskodik. A könyv előző tulajdonosát sajnos nem sikerült azonosítani, de 17. századi volt, bejegyzésének írásképe alapján: „Ex Libris Casparis Picae mpr.” Ezt a bejegyzést Vitnyédy áthúzta.

³¹ KOVÁCS Sándor Iván, *Utószó az Adriai tengernek Syrenaiahoz* = Groff ZRINI Miklos, *Adriai tengernek Syrenaia*, Bp., Akadémiai–Helikon, 1981, 79. jegyzet.

³² FABÓ 1871, i. m. 168.

³³ KOVÁCS 1990–1991, i. m. 35–36, 14. jegyzet.

³⁴ *Consignatio* 1994, i. m. 308, 315.

³⁵ *Decretvm Oder Tripartitvm Opvs Der LandtsRechten unnd Gewonheiten des Hochlöblichen Königreichs Hungern Durch Stephanvm de Werbevzt In Lateinischer Sprach beschrieben. An jetzo aber der Hochberümbten Teutschen Nation zu guetem auss demLatein ins Teutsch trewlicht vertirt unnd gebracht Durch Avgvstinvm Wagnervm Villseccens. I. V. Candidat & inclytæ Reip. Poson. Hung. caus Direct &c.*, Wienn, Leonhart Formica, 1599; Apponyi Hung. 642.; RMK III 933.; VD16 ZV 20542.

³⁶ *Consignatio* 1994, i. m. 305.

³⁷ *A Központi Antikvárium* 2014, i. m. 138. tétel.

³⁸ VISKOLCZ 2013, i. m. 150, l. még: MEZEY Barna, *Jogtudomány = Magyar művelődéstörténeti lexikon*, VII., Főszerk. Kőszeghy Péter, 2007, 165–167.

A másik kötet – Johannes Sleidanus *De statu religionis et reipublicae Carolo Quinto Caesare Commentarii* című, először 1555-ben, Strassburgban megjelent reformáció-története³⁹ – sem tartozik a ritka darabok közé, sőt a 17. századi Magyarország magán- és főúri könyvtárainak szinte mindegyikében megtalálható volt.⁴⁰ Johannes Sleidanus (1506/1508–1556), avagy Johannes Philippson von Schleiden, történétíró, jogász és diplomata, Johannes Sturm közvetítésével lett 1536-tól a párizsi püspök, Jean du Bellay (1492–1560) titkára. Az I. Ferenc udvarának legbefolyásosabb személyiségei közé tartozó, művészetpártoló és Habsburg-ellenes du Bellay az egyházi reformok híve volt, akinek egyik fő célja V. Károly hatalmának megdöntése, mégpedig a francia korona és a német protestánsok közt létrehozandó szövetség segítségével. Sleidanus ennek kialakításán fáradozva sokat utazott, miközben a hágai hitvitán megismerkedett későbbi támogatóival, Martin Bucerral és Jakob Sturmmal, s részt vett az 1541-es regensburgi, valamint az 1544-es speyeri birodalmi gyűlésen. Hamarosan ismert publicista lett: két nyomtatásban megjelent beszéde közül az egyik a birodalmi rendekhez, a másik a császárhoz szólt. Eközben 1537-ben kiadta a francia történétíró, Jean Froissart munkáinak latin nyelvű feldolgozását, valamint 1545–48-ban Philippe de Comynes *Memoárjait*, a százéves háború után újjászerveződő francia monarchia két kulcsfontosságú politikatörténeti művét. Amikor 1544-ben a crépy béke után du Bellay szövetségi elképzelései meghiúsultak, Sleidanus kénytelen volt áttelepülni Strassburgba. Az ottani barátai, Bucer és a Sturm testvérek elintézték, hogy a schmalkaldeni szövetség diplomataként alkalmazza, valamint megbízta a reformáció hivatalos történetének megírásával. Ehhez minden fellelhető dokumentációt, forrásanyagot a rendelkezésére bocsátottak. Az írással párhuzamosan diplomáciai feladatokat is vállalt, például 1545 augusztusától decemberig Angliában tartózkodva közvetítői szerepet játszott a francia–angol béketárgyalásokban. A schmalkaldeni háború (1546–47) végkimenetelére azonban megfosztotta Sleidanust a biztos kenyérkeresettől. Szorult helyzetéből házasságkötése révén sikerült kimenekülnie, felesége családja ugyanis belépőt jelentett Sleidanus számára Strassburg vezető köreiből, s visszatérést a diplomáciai tevékenységhez, immár a város megbízásából. Munkájából kifolyólag részt vett olyan fontos eseményeken, mint például az 1551–52-ben lezajlott trentói zsinat, de egyúttal folytatta a reformáció történetéről szóló művét is, amely végül 1555-ben jelent meg. Az eredetileg latin nyelvű munka politikai és vallási szempontok mentén mutatja be az V. Károly uralkodása alatti történéseket, a reformáció elterjedésének folyamatát. „Sleidanus 25 fejezetben (a 26. már csak a halála után, a jegyzeteiből lett összeszerkesztve) dolgozza fel az 1517–1555 közötti éveket, ahogy az előszóban kifejezte, egyetlen szempont vezérelte ebben, az igazság. Hogy ennek megfelelően, két forrásból merített, egyrészt a kortársak beszámolóiból, például Luthertől levél útján kérte el a reformáció megindulásának dokumentumait, másrészt személyes tapasztalatokból, hiszen maga is tanúja volt a történelmi eseményeknek [...] A könyvet elsősorban tudósoknak és politikusoknak szánta, első olvasói és bírálói közé Sturm és Pietro Paolo

³⁹ A Sleidanusról és a műről szóló összefoglalás SÜSSMANN, Johannes, *Sleidan, Johann = Neue Deutsche Biographie*, Band 24, Duncker & Humblot, Berlin, 2010, 499. (<http://www.deutschebiographie.de/pnd118748440.html>) alapján készült. (Utolsó letöltés 2016. 04. 25.) L. még: KESS, Alexandra, *Johann Sleidan and the Protestant vision of history*, Aldershot, Ashgate, 2008.

⁴⁰ A kötetek aktív használatáról vö.: KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, *Egy Sleidanus-kötet története, Adalék Lőcse művelődéstörténete és a tizenöt éves háború eseményeihez = Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum XXV*, Szeged, 1988, 151; 163. – Sleidanus történeti munkája természetesen megvolt a Rákócziaknak (MONOK István, *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*, Szeged, Sriptum, 1996 [A Kárpát-Medence Koraiújkori Könyvtárai, 1], 58; a Nádasdyaknak [VISKOLCZ 2013, i. m. 211]), de elég fellapozni az *Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* sorozat magánkönyvtárakat közlétező kötetének névmutatóját, hogy lássuk hallatlan népszerűségét.

Vergelio tartoztak...⁴¹ A mű fogadtatására jellemző, hogy – annak ellenére, hogy indexre került 1559-ben, majd 1564-ben is – hamarosan több tucatszor jelent meg (különböző fordításokban is), és villámgyorsan elterjedt Európa-szerte. (Angolul például már alig öt év múlva olvasható volt.) A *Commentariit* egy generációnyi idő elteltével máris a reformáció történetének legmértékadóbb ábrázolásaként tartották számon, amely dokumentarista, hiszen kortárs tanú tollából származik, objektív, mert minden részre hajló ítéletalkotást elkerül, metodikailag pedig úttörő, hiszen az egykorú írásos forrásanyag tömegére támaszkodik, ráadásul ezek a források senki számára nem válhattak volna hozzáférhetővé, ha itt nincsenek publikálva.

A *Tripartitum*hoz hasonlóan nem meglepő, hogy Vitnyédynek több különböző kiadásban is megvolt ez a jelentős magyarországi recepcióval rendelkező munka.⁴² A *Consignatioban* két helyen is szerepel: In Folio: *Johannis Sleidani de Statu Religionis et Reipubl(icae) Commentarii*,⁴³ és In Octavo Majore et Minori: *Johannis Sleidani de Statu Religionis et Reipubl(icae) Tomi IV distincti*.⁴⁴ A konkrét kötet Vitnyédy jellegzetes kézjeggyel egy nagy nyolcadrés formájú, 1610-es, Frankfurt am Mainban, Johann Theobald Schönwetternél megjelent, latin nyelvű kiadás, mely 19. századi egész bőr kötésben maradt ránk. Ez nem azonos a *Consignatioban* feltüntetett folio méretű, sem a négy kötetbe kötött kiadással, ám ugyanaz a kéz írta bele a possessorbejegyzést, mint az összeírásban feltüntetett *Tripartitumba*, ezért valószínűsíthető, hogy nem az ifjabb Vitnyédy István könyvével van dolgunk, hanem az idősebbével.

Sajnos e két újonnan előkerült Vitnyédy-kötet nem tartalmaz olyan egyéb possessorbejegyzéseket, amelyekből a könyvtár vagy akár csak a két könyv történetére következtetni lehetne. Legutóbbi állomásukról annyi tudható, hogy az aukción bemutatott *Tripartitum* budapesti magántulajdonból származik, és ott is maradt, míg Sleidanus művét közvetlen vétel útján szerezte meg a Központi Antikvárium.

A harmadik Vitnyédy-manupropriával ellátott kötet megtalálásáért és leírásáért Oláh Róbertet, a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára munkatársát, az információ közvetítéséért pedig Monok Istvánt illeti köszönet, aki röviddel a kézirat lezárása előtt jutatta el hozzám a hírt, hogy Ráttkay György (1612–1666) zágrábi kanonok 1652-ben Bécsben, Kosmerovius Máténál megjelent *Memoria regum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae* című⁴⁵ reprezentatív, Subarics György metszeteivel díszített történeti munkájának egy a TtREK Nagykönyvtárában őrzött példánya is főhősünk könyvtárát gyarapította.

A zöld megkötőszalagok nyomát viselő pergamenkötésben lévő, folio méretű kötet címlapján a jellegzetes kézírásos *Steph: Wyttniedij mp.*, valamint a *Másodlat a M. N. Muzeumi Széche. Orsz. Könyvtárból* feliratú pecsét szerepel. Az előzéklapon a *Bibliothecae Hung. Jankovichianae. E. ord. 13.*, illetve a *B. Hist. S. Hist. Civil.* bejegyzés található, ami a mű Jankovich-könyvtáron belüli besorolására utal.

Az első kérdés, hogy a kötet hogyan jutott Vitnyédytól Jankovich Miklóshoz? Konkrét adatok híján Berlász Jenő Jankovich gyűjtési módszereiről szóló leírásához kell fordulnunk, miszerint Jankovich „A századfordulóig továbbra is elsősorban tudós-jellegű magánkönyvtárak után fürkészett. Elsőrangú vásárlási területe még jó ideig a Felvidék volt. [...] E vidék ui. – kívül esvén a török hódoltságon – többé-kevésbé fenntartotta a középkori Magyarország szellemi és művészeti örök-

⁴¹ VISKOLCZ 2013, i. m. 211.

⁴² *Consignatio* 1994, i. m. 303.

⁴³ *Uo.*, 308.

⁴⁴ *Uo.*, 303; 308.

⁴⁵ RÁTTKAY György, *Memoria regum, et banorum, Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae, inchoata ab origine sua, et usq(ue) ad praesentem annum M.DC.LII. deducta*, Viennae Austriae, ex officina typographica Matthaei Cosmeroviii, 1652; RMK III. 1794; VD17 23:294384G.

ségét, itt tehát sikerrel lehetett kódexekre, könyvritkaságokra és egyéb régiségekre bukkanni. Megkönnyítette a kutatást az is, hogy a 18. század korábbi évtizedeiben némely tudós evangélikus lelkészek és tanárok, úgyszintén amatőrök, már rengeteg hányódó, lappangó értéket összeszedtek és magángyűjteményükben őrizgettek. Jankovich tehát figyelmét elsősorban ezeknek, az őt megelőző gyűjtőknek tékáira fordította.⁴⁶ Elképzelhető, hogy valamelyik evangélikus lelkészen keresztül kerülhetett e becses darab a nagy könyvgyűjtő tulajdonába.

A kötet aztán 1838-ban, Jankovich első gyűjteményével vált a Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtárának tulajdonává. Innen valamikor a 20. század elején kerülhetett ki, ugyanis az OSZK-nak ezzel együtt öt példánya volt a műből. Bár az egykori Vitnyédy-kötetből hiányzik a rézmetszetes díszcímlap, ma már mégsem érthető, hogy miért éppen azt a darabot juttatták főlöspéldányként a debreceni bibliotékának (ha egyenesen oda került, és nem valamelyik központi elosztóba), amelynek két ilyen neves possessora is volt.

Érthető ellenben, hogy a TtREK Nagykönyvtárában ma az Rmk 962 jelzeten található kötet szerepel Vitnyédy könyvjegyzékében – *Memoria Regum et Banorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae* címmel⁴⁷ –, hiszen Ráttkay György műve a Zrínyi-fivérek költségén, Zrínyi Miklósnak és Péternek ajánlva jelent meg. Bár a horvát história első és eredeti és teljes feldolgozásában benne van a türelmetlen ellenreformációs hangütés, de „Ráttkay mind munkájának politikai célzatát, mind személyiségének, szellemi habitusának alapvonásait tekintve Zrínyi Miklós közeli munkatársa, [...] s egy új életre kelő műfaj, a nemzeti »Florus« első közép-európai honosítója. Művében ott vannak egy olyan, a Magyar Királyság országait és a térség kisállamait új közjogi alapon egyesíteni kívánó konföderációs elképzelésnek a csírái, amely majd a hatvanas évek magyar–horvát főúri összeesküvése során érik politikai szándékká...”⁴⁸ Ennek támogatásában pedig Vitnyédy is messzemenően osztozott.

Itt mondok köszönetet az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tára nevében Bálinger Bélának, aki a Sleidanus-kötet⁴⁹ nagylelkűen gyűjteményünknek adományozta, s annyi-val is nagyban segítette munkánkat, hogy Vitnyédy Werbőczy-példányát tüzetesebb tanulmányozásra rendelkezésükre bocsátotta. Köszönöm továbbá Perger Péternek, aki felhívta figyelmünket az aukciós katalógusban nem szereplő Sleidanus-kötetetre, valamint Oláh Róbernek és Monok Istvánnak, akiktől a harmadik kötet adatai származnak.

VARGA BERNADETT

⁴⁶ BERLÁSZ Jenő, *Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve, 1970–1971, Bp., 1973, 115.*

⁴⁷ *Consignatio* 1994, i. m. 305.

⁴⁸ BENE Sándor, *Egy kanonok három királysága, Ráttkay György horvát históriája, Bp., Argumentum (Irodalomtörténeti füzetek, 148), 2000, 185.*

⁴⁹ Jelzete App. R. 532.

FIGYELŐ

Néhány új könyvtörténeti kiadvány Közép-Európából. Az elmúlt évtizedekben több, nagyobb könyvtörténeti vállalkozás indult útjára a közép-európai országokban. Ezek alapkutatásokhoz kötődnek, és természetesen összefüggenek azzal, hogy a könyvtárak katalógusait a digitális világ használatára alakítják. A retrokonverziók igazából csak első pillanatban, és jobb híján hasznosak – több az információ, mint ha semmi nem volna –, a rekatalogizáláshoz igazi eredményeket. No és persze a könyv-, és könyvtártörténeti források rendszeres feltárása, nyilvántartása és kiadása, elektronikus formában is történő megjelenítése. Európai szinten is elkezdődtek az összefogó munkák (ISTC, CERL stb.), és ezek a lehetőségek további energiát adtak a munkához. Sajnálatos persze, hogy közös Európánk irányítói jobbra a munka technológiai – vagyis a vállalkozói, és nem intézményi – oldalát támogatják. Az intézményi munka tagországi hatáskör. És ebben, mi, itt Közép-Európában igencsak háttérben vagyunk. A közgyűjteményi és kutatói munka honorálása nem éri el átlagosan az európai migráns ellátás minimumaként javasolt pénzösszeg felét sem, vagyis a kutatásokban résztvevők nem végezhetnek rendszeres és koncentrált munkát. Mindezek ellenére van miről beszámolni, hiszen mindegyik országban lelkes könyvtárosok, kutatók és elkötelezett kiadók kierőszakolnak olyan támogatásokat, amelyek segítségével sorra jelentetik meg munkáikat.

Néhány évvel ezelőtt (1999-ben) számba vettem a munkák egy részét, most ezt az áttekin-tést folytatom néhány, frissen megjelent munka kapcsán. (MONOK István, *A szomszédos országokban folyó könyvtörténeti kutatásokról, Néhány figyelemreméltó katalógus (1978–1998) = Magyar Könyvszemle*, 1999, 120–130). Azóta is több könyv ismertetését jelentettem meg, de szükségesnek gondolom, hogy az újabb kutatási irányokról összefoglalást adjak. A már ismertetett könyvekre csak rövid utalást teszek.

A szlovákiai kollégák, a Nemzeti Könyvtár koordinálásával, évtizedekkel ezelőtt több nagy vállalkozásba kezdtek. Az egyik a retrospektív szlovák nemzeti bibliográfia folytatása. A 18. századra vonatkozó hat kötet meg is jelent (**Bibliografia územne slovacikálnych tlačí 18. storočia. Seria A. Knihy. Zväzok I–VI.** Sost. Agáta Klimeková, Eva Augustínová, Janka Ondroušková, Martin, 2008, Slovenská národná knižnica). Természetesnek mondható, hogy az ezekben a kötetben leírt könyvek részét képezik a magyar retrospektív nemzeti bibliográfiának is, és a két munkaközösség – a szlovák és a magyar – példásan együtt is működik.

A másik program, az országban, a nyilvános könyvtárakban található, mintegy 27 ezer, 16. századi nyomtatvány egységes szemléletű katalogizálását, és a katalógusok gyűjteményenkénti közzétételét. Akkor 14 kötetet terveztek, és a 15.-ként egy közös mutatót, a rövid címeket megismételve (short-title catalog).

Az eredeti tervben a Szlovák Nemzeti Könyvtár állománya kötetet kapott volna (külön az oda került ferences és a nemesi könyvtárakból ide került kötetek), Pozsony három kötet (Egyetemi Könyvtár, az Evangélikus Líceumi Gyűjtemény és az egyéb könyvtárak), Késmárk, Kassa, Eperjes, Lőcse és külön a piarista könyvtárak anyaga. Ezen kívül egy-egy kötet a nyugat-, közép-, és

kelet-szlovákiai, az előbbieken nem szereplő könyvtárak anyagával. Az ellenőrizhetőség kedvéért ide idézem szlovákul is a tervezetet:

1. zväzok: Tlačë 16. storočia vo fondoch Slovenskej národnej knižnice
2. zväzok: Tlačë 16. storočia v piaristických knižniciach
3. zväzok: Tlačë 16. storočia vo fondoch Slovenskej národnej knižnice – františkánske knižnice
4. zväzok: Tlačë 16. storočia vo fondoch Slovenskej národnej knižnice – ostatné rádové a šľachtické knižnice
5. zväzok: Tlačë 16. storočia v ostatných fondoch stredoslovenského regiónu
6. zväzok: Tlačë 16. storočia v Univerzitnej knižnici v Bratislave
7. zväzok: Tlačë 16. storočia v Lyceálnej knižnici v Bratislave
8. zväzok: Tlačë 16. storočia vo fondoch ostatných bratislavských knižníc
9. zväzok: Tlačë 16. storočia vo fondoch západoslovenského regiónu
10. zväzok: Tlačë 16. storočia v Lyceálnej knižnici v Kežmarku
11. zväzok: Tlačë 16. storočia v Štátnej vedeckej knižnici v Košiciach a ostatných knižniciach v Košiciach
12. zväzok: Tlačë 16. storočia v Štátnej vedeckej knižnici v Prešove a v ostatných knižniciach v Prešove
13. zväzok: Tlačë 16. storočia vo fondoch levočských knižníc
14. zväzok: Tlačë 16. storočia v ostatných knižniciach východoslovenského regiónu
15. zväzok: Tlačë 16. storočia zachovaných na území Slovenska – kumulatívny zväzok

A tervből nagyon sok minden megvalósult, és ezeket túlmenően is jelentek meg katalógusok. Ez utóbbiakról már beszámoltunk idézett összefoglalásunkban. A terv azonban szerkezetileg is átalakult a megvalósítás során, így – az áttekinthetőség kedvéért – ezt is felsorolom. A közérthetőség kedvéért latinul:

Catalogus generalis operum impressorum saeculi XVI quae
in Slovacia asservantur

Tomus I: ... quae in Bibliotheca nationali Slovaca societatis Matica slovenská Martini asservantur (1993)

Tomus II: ... quae in bibliothecis Ordinis Scholarum Piarum asservantur (1997) (Podolin, Privigye, Szentgyörgy és Nyitra)

Tomus III.: ... quae in bibliothecis Ordinis Franciscanorum asservantur (2014)

Tomus III.a. ... quae in Bibliotheca Banikiana asservantur (2005)

Tomus IV. (előkészületben)

Tomus V.a. ... quae in Bibliothecis Neosolii asservantur (2012)

Tomus VI. (előkészületben)

Tomus VII. (előkészületben)

Tomus VIII. (előkészületben)

Tomus IX.a. ... quae in Bibliotheca Ordinis Scholarum Piarum Trenschiniensis asservantur (1996)

Tomus IX.b. ... quae in Bibliothecis Tyrnaviae asservantur (1998)

Tomus IX.c. ... quae in Bibliotheca Dioecisiana Nitriae asservantur (2000)

Tomus IX.d. ... quae in bibliothecis regionis Dioecesisque Nitrienses asservantur (2013)

Tomus X. (előkészületben)

Tomus XI.a. ... quae in Bibliotheca Publica Litterarum ac Scientiarum Cassoviensi asservantur (2010)

Tomus XII.a. ... quae in Bibliotheca Collegii Lutherani et in Bibliotheca Publica in Eperies asservantur (2003)

Minden kötetben a könyvek egységes szemléletű leírása található, vagyis a műveket és a kiadásokat azonosítják, nemzetközi hivatkozási számokkal látják el. Minden, a könyv történetét feltáró kézírásos bejegyzést közölnek (proveniencia), azokat is, amelyek nem a mai Szlovákia területén kerültek a kötetbe (vagyis szakítottak a történelmietlen régebbi gyakorlattal, amikor csak azokat a bejegyzéseket közölték a szlovák katalógusok, amelyek a mai határokon belül íródtak). A kötetekben kiváló mutatók segítik a tájékozódást (a leírás sorrendje a szerzők alfabetikus rendje). Ezek: a névmutató a címlapon található további közreműködőkről; az előszavakban, ajánlásokban és alkalmi költeményekben lévő nevekről; a nyomdászok és nyomdák topográfiai mutatója; a nyomdászok és a kiadók névmutatója; az egykori tulajdonosok (pontosabban a kézírásos bejegyzésekben szereplő nevek) regisztere; időrendi; végül nyelvi mutató. Ha több mai könyvtár anyaga szerepel a kötetben, akkor a mai lelőhelyek mutatójával egészül ki a katalógus.

Lívia Fábryová: Tlače 16. storočia v knižniciach nitrianskeho samossprávneho kraja a nitrianskej diecézy. – Opera impressa saeculi XVI quae in bibliothecis regionis dioecesisque Nitriensis asservantur, Martin, Slovenská národná knižnica, 2013. (Generálny katalóg tlačí 16. storočia zachovaných území slovenska. – Catalogus generalis operum impressorum saeculi XVI quae in Slovacia asservantur, Tomus IX. d.) 384 p.

Az 587 kötet alapvetően négy könyvtárban található. Nyitrán az Egyházmegyei Könyvtárban (Nitra, Dionézna knižnica) és a piarista rend ottani gyűjteményében (Nitra, Piaristická knižnica), Komáromban a Duna Múzeumban (Komárno, Podunajské múzeum), és Apponyban, az Apponyi család egykori, mára felújított, látogatható kastélyában (Oponice, Aponiovská knižnica). Rögtön megjegyezzük, hogy a nyitrai piaristák könyvanyagát úgy ismerhetjük meg, ha a II. volument együtt használjuk a most ismertetett kötettel. A II. kötetben vannak azok, amelyeket elvittek Túrócszentmártonba (Martin), a Matica Slovenská Könyvtárába (ma a Szlovák Nemzeti Könyvtár), ami Nyitrán maradt, az került a mostani katalógusba (annak ellenére, hogy a restitúció, vagyis 1995 után a Martinban volt könyvek is visszakérültek Nyitrára).

A többi kisebb könyvtárban kettő–tíz 16. századi nyomtatvány található. Ilyen intézmények Nyitrán a Mezőgazdasági Múzeumi (Nitra, Slovenské poľnohospodárske múzeum), az itteni Városi Levéltár (Nitra, Štátny archív), és a katolikus plébánia (Nitra, Rímskokatolícke fary). Léván az 1927-ben, Nécsey József póstamester által létrehozott Bars-megyei Múzeum (Levice, Tekovské múzeum), és az itteni Levéltár (Levica, Štátny archív). Érsekújvárott a helyi Városi Múzeum (Nové Zámky, Múzeum), Trenčsénben is a Városi Múzeum és a Városi Levéltár (Trenčín, Múzeum, Štátny archív), Topolcsányban a Trebics-hegység Múzeuma (Topoľčany, Tribečské múzeum), Szakolcán a Hegyháti Múzeum (Skalica, Záhorské múzeum) és a bajmóci Pálffy kastély (Bojnice, zámok). Miután a jelzett intézmények jellemzően a 18. és a 19. században jöttek létre, az egykori tulajdonosi bejegyzések között a korai újkor olvasmánytörténeti kutatója nem találkozik kiemelkedő személyek neveivel. A nyitrai nagyobb gyűjteményekben őrzött kötetek azonban a helyi egyháztörténeti kutatásoknak kiváló forrásai.

Klára Komorová, Helena Saktorová: Tlače 16. storočia vo františkánskych knižniciach. – Opera impressa saeculi XVI quae in bibliothecis Ordinis Franciscanorum asservantur, Martin, Slovenská národná knižnica, 2014. 706 p. (Generálny katalóg tlačí 16. storočia zachovaných území slovenska. – Catalogus generalis operum impressorum saeculi XVI quae in Slovacia asservantur, Tomus III.) 703 p.

A második világháború után a mai Szlovákia területén volt ferences rendházakból elkobzott, a Szlovák Nemzeti Könyvtárban (Túrócszentmárton, Martin, Turčiansky Svätý Martin) található könyvanyag 2300 kötetet tesz ki. Nem csupán számarányuknál fogva a könyvtár legérdekesebb gyűjteménye, hanem azért is, mert a ferences rendházakban fennmaradt könyvekben található a legtöbb kézírásos bejegyzés. Két fontos szempont miatt van ez így: egyrészt a ferencesek csak

használják a könyvet, nem birtokolják (*ad usum*), így gyakran egy-egy könyv számos rendházban is megfordul valaki kezében. A legtöbb olvasó jelzi a használat tényét. Másrészt a ferences rendnek több rendtartománya volt a Magyar Királyságon belül (szalvatoriánusok, mariánusok, ladislaiták), és külön Erdélyben is (Szent István Rendtartomány). Vagyis nem úgy, mint a jezsuitáknak, akik csak a *Provincia Austriaca* részeként éltek a Magyar Királyságban. Ebből következően, a Habsburg-udvar török politikájában csalódott arisztokrata családok a 17. század második felétől határozottan a ferencesek felé fordultak. Azért is, mert a ferencesekre lehetett számítani a világi papok hiányának pótlásában is, az egyszerű emberek kedvelték őket, és ők programszerűen a gyülekezetekkel foglalkoztak. A főúri családok rendre a ferences rendnek adományozták a családi könyvtárjukban őrzött régebbi könyveket. Így a 18. században már nem olvasott 16. századi könyvanyagból sok minden a ferenceseknél került megőrzésre napjainkig. Az arisztokrata családokhoz viszont a 16. század számos kiváló értelmiségienek könyvei kerültek.

Ha ebből a szempontból nézzük a most kézben tartott katalógus tulajdonosi bejegyzések mutatóját (proveniencia regiszter), feltűnik számos ferences rendház és szerzetes, így a többi régi könyves kötet mutatóival együtt, többük olvasmányjegyzéke is rekonstruálható. A legismertebb nevek közülük azok, akiknek teológiai, illetve történeti munkájukat is ismerjük: Nádasdy Bálint, Újlaki Imre, Dúsi Jakab, Somlyai Mihály.

Az arisztokrata családok tagjai számos kötetben tűnnek fel egykori tulajdonosként, a Batthyányak, a Rákócziak, a Révayak, a Forgáchok, a Thurzók és a Czoborok. Fontos számunkra a művelt köznemesség jelenléte a bejegyzésekben, mutatva a nemesi művelődés kiszélesedését: a Kecskések, a Bornemiszák, a Kopcsányiak, a Listiek, az Apponyiak, vagy a Telegdiak. Ezen családok a 16. században többnyire protestánsok voltak, így udvari könyvtárjukban számos protestáns lelkesztől származó könyv is fennmaradt: Beythe István, Kanizsai Pálfi János. A katolikus értelmiség természetesen van jelen, olyan író főpapokkal és szerzetesekkel, mint Monoszlóy András, Mossóczy Zakariás, Náprágyi Demeter, Káldi György, Kitionich János, Kutasi János, Hajnal István, stb. Van néhány nemzetközileg is kutatott személytől fennmaradt kötet is a gyűjteményben: Johannes Eck, Johann Fabri.

E sorok írója sokkal érdekesebbnek tartja ennél a Magyar Királyság-béli humanizmus emlékeit, amelyeket a ferences könyvtárak őriztek meg. A 16. század első feléből Habsburg Mária udvari papja, Johann Henckel, a történetíró Stephanus Brodaricius, a késmárki humanista iskola szervezője Leonhard Stöckel. Külön érdekes a 16. századi humanista körből a mecénás, esztergomi érsek Nicolaus Olahus, és a Magyar Királyságban élő, flamand klasszikus filológus Nicasius Ellebodus bejegyzése egy-egy könyvben.

Magyar írók is feltűnnek, mint egykori könyvtulajdonos: a költő Apponyi Balázs, és Balassa Bálint, a történetíró Elias Berger, az önéletríró Wathay Ferenc, a vallásváltoztatása történetét ránk hagyó Vörösmarty Mihály, a nyomdász Ferenczffy Lőrinc, a fordító Laskai János stb.

De ne feledkezzünk el arról, hogy együttesen, ezek a könyvek az egykor volt ferences rendházak könyvtárait is dokumentálják (ezt a katalógust ismertette ZVARA Edina, *Magyar Könyvszemle*, 131[2015], 374–376). Jól kiegészítik azokat a köteteket, amelyekben a 16–17. századból fennmaradt ferences könyvtári katalógusokat adták közre Magyarországon, az *Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* sorozatban (19/1, 19/3. kötetek, Zvara Edina munkájaként).

A szlovákiai könyvtörténeti irodalom érdekes, és nagyon hasznos eredménye két képes album. Az egyik a Pozsonyi Egyetemi Könyvtár emblémás könyveiről készült. 99 szerző, 224 műve, 259 kiadásban, 11 nyelven. Ennyi emblémás könyv képezi a Könyvtár gyűjteményét. Rövid bevezetés után csupán képekkel, és rövid szerzői életrajzokkal találkozunk. A képek kiváló minőségűek, tehát akár proveniencia kutatásra is alkalmas a kötet, a kéziratos bejegyzések jól olvashatók. Sajnos a szerző nem elemezte az emblémás könyvek helyi használati szokásait, jöllehet ezek a kézírások

jegyzetek ezt lehetővé tették volna (**Klára Mészárosóvá: Emblémové knihy Univerzítnej knižnice v Bratislave. – Emblem Book's in the University Library in Bratislava.** Bratislava, 2011, Univerzitná knižnica v Bratislave. 303 p.).

A másik albumot a tőrőcszentmártoni (Martin, Turčiansky Svätý Martin) nemzeti könyvtár ösnyomtatványairól adták ki (516 inkunábulum található a gyűjteményben). A szerző célja, a gyűjtemény értékeinek bemutatása mellett az volt, hogy képet adjon a 15. századi európai könyvművészet történetéről is (**Lubomír Jankovič: Inkunábuly. Umenie európskych knižných tvorcov 15. storočia v zbierke Slovenskej národnej knižnice,** Martin, Slovenská národná knižnica, 2014. 358 p.).

A kötet rendező elve is művészettörténeti. A szerző öt fejezetre osztva mutatja be a korai nyomtatott könyvek díszítés, illetve könyvkötés történetét. A festett, illetve aranyozott díszítéssel gazdagított kiadványokkal kezdi a történetet, utalva a kéziratfestés hagyományaira. A második fejezet a kalligrafikus és tollrajzos díszítésű ösnyomtatványokról mutat példákat, olyanokat, amelyeket nem festettek ki, vagy eleve nem is ilyen céllal készítették. Művészettörténetileg igazolhatóan a harmadik fejezetnek kellett a legerjedelmesebbnek lenni, hiszen a legtöbb könyvdísz a 15. századi nyomtatott könyvekben fametszetként készült. Van olyan példa, amely fametszet utólag festett, de leginkább megmaradt az eredeti nyomtatott valójában. A legismertebb e könyvek közül persze Hartmann Schedel Világkrónikája (*Chronica Mundi*), de ide tartozik Thuróczy János *Magyar krónikája* (*Chronica Hungarorum*, 1488) is. A negyedik fejezet egy nem kellőképpen kutatott területet állít a figyelem középpontjába. A kiadói és a nyomdászjelvényeket mutatja be. A kötet ötödik fejezete a könyvkötés történetének kiemelkedő műhelyeinek históriája, már olyanoké, amelyek termékeit a Szlovák Nemzeti Könyvtár őrzi.

Csak utalnék a szlovák könyvtártörténeti kutatások két jeles alakjának monográfiára, hiszen ezeket már az elmúlt években ismertettem (**Klára Komorová: Knižnica Zachariáša Mošovského.** Martin, 2009, Slovenská národná knižnica. – Ism.: MONOK István, *Magyar Könyvszemle*, 127[2011], 280–282.; **Helena Saktorová: Turzovské knižnice. Osobné knižné zbierky a knihy dedokované členom rodu Turzovcov.** Martin, 2009, Slovenská národná knižnica. – Ism.: MONOK István, *Magyar Könyvszemle*, 127[2011], 282–284.)

A *Kniha* folyóirat rendszeresen megjelent, az utóbbi években gyakran a szlovák könyvtárosok által szervezett könyv-, könyvtártörténeti konferenciák anyagait is közli. Az alapítás 40. évfordulóját ünneplő könyvtörténeti lap kiadója a Szlovák Nemzeti Könyvtár (Martin), a legutóbbi, 2015-ben megjelent „*Kniha 2014*” kötetben a lap története is olvasható (Helena Saktorová). Évfordulós megemlékezések, illetve könyvismertetések mellett a kötet a Pozsonyban, 2014. áprilisában megtartott „Könyvtörténeti kutatások Szlovákiában és Közép-Európában” (*Výskum dejín knižnej kultúry na Slovensku a v Stredoeurópskom priestore*) című konferencia anyagát tartalmazza. A konferencián a szlovák kutatók mellett cseh, magyar, szlovén, lengyel és szerb kutatók vettek részt, így a könyvtörténeti tematikájában gazdag találkozó alkalmat adott arra is, hogy nagyobb, folyamatban lévő kutatási programok is bemutatásra kerüljenek. Ezek a programok módszereikben követik a nagyobb európai adatbázis építési szokásokat, és miután a 18. század második felében, az egykori szerzetesi rendházak anyaga, majd számos arisztokrata család gyűjteménye szétszóródott, alapvetően fontos az, hogy a könyvtár szétesése előtti állapot rekonstruálható legyen. Vagyis a nagyobb katalogizálási programoknak számos értelme van. A csehországi PROVENIO projekt (<http://www.provenio.net/index.php/en/provenio-the-book-provenance-database>) ugyan első sorban a kiemelkedő személyiségek olvasmányait dokumentálja (Jaroslava Kašparová), de a ma is meglévő könyvekbe bejegyző egyéb, kevésbé ismert személyek olvasási szokásai is látókörbe kerülnek. Hasonló programok zajlanak Krakkótól a Bánátig, hangsúlyt fektetve egyes kolostorok anyagára, egy-egy területen ma kézbe vehető, valamely nemzet számára patriotikumot jelentő könyvekre. Bármilyen is legyen a cél,

az világosan látszik, hogy nem a program címe, a 21. században elhatározott célja a fontos, hanem az, hogy ezek az adatbázisok lassan, és talán minél hamarabb, közös kereső felületen is kereshetőek legyenek. Nem létezik ugyanis 21. századi értelemben vett „nemzeti” kulturális örökség. Csak nemzeti örökségek léteznek. Ami öröksége egy csehnek, szlováknak, az biztosan öröksége egy németnek, egy magyarnak és még sokaknak. Nem az a lényeg tehát, hogy kiemeljük a Bánátban zajló projekt címének anakronizmusát (Régi szlovák és cseh könyvek a Bánátban – Jaromír Linda, Zuzana Čížiková). Mert anakronizmus azt állítani, hogy a Nagyszombatban latinul, németül, vagy éppen magyarul megjelent könyv „szlovák”, mint ahogy – és ezt kihagyja a program – a Budán megjelent szlovák könyv viszont az. A lényeg, hogy ezeknek a feldolgozatlan könyvtáraknak az anyaga számítógépen elérhetővé válik, egy egyszer talán, közös keresővel, szolgálja az egész terület (a Kárpát-medence) könyvtártörténetének a megírását.

Nagyon figyelemre méltó, informatív, angol nyelvű írás a kötetben Aleksandra Vranes összefoglaló írása: *The history of the book culture in the Balkans and its relationship to Central Europe*. Kérdezni ugyan lehet, hogy Bulgária, Románia, Macedónia, Albánia, Szerbia, továbbá Bosznia Hercegovina mellett Horvátország s Szlovénia mitől lett Balkán, de az áttekintés így is kiváló elindulási pontot jelent annak, aki nem itt élőként akar tájékozódni a területre vonatkozó könyvtörténeti kutatásokról. Nem csak a nyugat-európai tudományos műhelyek képtelenek megszabadulni a huszadik század politikai kliséitől, és azt hinni, hogy az, ami a vasfüggönytől keletre volt, az Kelet-Európa, vagy éppen annak déli része a Balkán. Ezzel a szemlélettel ki lehet kerülni a mumust, az egyházat, és vele együtt a vallási kérdéseket is. (Ez így lesz modern, gondolják sokan; hogy anakronisztikus, azt kevésbé tartják gondnak.) A szerző a terület művelődéstörténeti szempontú összemossa helyett figyelhetett volna a nagyon karakteres, kellően nacionalista, de nem sovíniszta horvát könyvtörténetírásának eredményeire, mint a 2002. évi nagyszerű berlini horvát könyvtörténeti kiállítás (**Drei Schriften – Drei Sprache. Kroatische Schriftdenkmäler und Drucke durch Jahrhunderte. Ausstellung in der Staatsbibliothek zu Berlin Preussischer Kulturbesitz. 26. April – 8. Juni 2002. Autoren der Ausstellung: Anca Nazor, Josip Bratulić, Mirko Tomasović. Vorsitzender: Josip Stipanov.** Zagreb, 2002, Erasmus naklada. 263 p. – Ism.: MONOK István, *Magyar Könyvszemle*, 119[2003], 504–507.), vagy a kiváló katalógus zágrábi Érseki Könyvtár 16. századi könyveiről (**Katalog kniga XVI. st. u Metropolitanskoj Knjižnici u Zagrebu. – Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum qui in Bibliotheca Metropolitana Zagrabienasi asservantur.** Composuit Vladimir Magić. Zagreb, 2005, Hrvatski državni archiv. 719 p. – Ism.: MONOK István, *Magyar Könyvszemle*, 123[2007], 257–258.).

A *Kniha 2014.* évi kötetében – az említett konferencián elhangzott előadások, könyvkiadás-, nyomda-, illusztráció-, szöveg-, és olvasmánytörténeti szempontból elemeznek jelenségeket, esettanulmányokon keresztül. A tanulmányok többsége szlovák nyelven jelent meg, de vannak angol, illetve német nyelvűek is.

Nagyon fontosnak tartom kiemelni, hogy Szlovákiában, a könyvtörténészek fiatal generációja egy kiváló szakfolyóiratot indított útjára, amely 2006 óta, évente jelenik meg *Studia Bibliographica Posoniensia* a pozsonyi Egyetemi Könyvtár (Univerzita knižnica v Bratislave) kiadásában (<http://www.ulib.sk/sk/publikacie-ukb/studia-bibliographica-posoniensia/>). A folyóirat Open Access hozzáférhető.

A romániai könyvtörténészek évente találkoznak konferenciákon, a Könyvtáros egyesület szervezésében. Anyagi lehetőségeik függvényében, a konferenciák anyagát meg is jelentetik, vagy ha nem sikerül egyben, akkor a könyvtáros, a könyvtörténeti lapokban (*Revista română de istorie a cărții* <http://www.bibnat.ro/Revista-Romana-de-Istorie-a-Cartii-s249-ro.htm>), vagy múzeumi évkönyvekben publikálják a tanulmányokat.

Érdélyben az 1861-ben alapított Román Irodalom és Kulturális Szövetség (*Asociațiunii transil-*

vane pentru literatura română și cultura poporului român [ASTRA]) elindította a *Revista Transylvania* című folyóiratot. A 2015. évfolyam 6–7. összevont számot a könyvtörténetnek szentelték, a 2014-ben, Gyulafehérvárt rendezett VIII. romániai könyvtörténeti konferencia anyagát adták közre (*Bibliologie și Patrimoniu Cultural Național. Noi dimensiuni în cercetarea cărților românești vechi [1691–1830], Ediția a VIII-a*). A vendégszerkesztők a konferencia szervezői, Eva Mârza, és Ana Maria Roman-Negoi. A rendezvényen a román könyvtárosokon, kutatókon kívül csak Csehországból és Szlovákiából voltak vendégek, ők Bél Mátyás (1684–1749) Nyitra megye leírását elemezték.

A konferencia előadói több szempontból közelítették meg a könyves örökség kérdését. Az 1700 és 1830 közti időszakban Tordáról külföldi egyetemre beiratkozott hallgatók műveltségének elemzésétől kezdve, a Határvidék (ungarische *Grenzgebiet* zum Osmanischen Reich) iskoláiban tanított tananyag elemzésén át a 18. században formálódó román nemzeti öntudat művelődéstörténeti aspektusaiig. Az utóbbi évtizedben a romániai kutatók közül többen foglalkoznak a román könyvek forgalmának, olvasásának történetével, nem véletlen tehát, hogy a kérdés ebben a kötetben is szerepel. Az első román nyelvű színházi kiadvány (Szeben, 1897) külön elemzést kapott, a régi román nyomtatványok (erdélyi és budai) díszeteinek, metszeteinek története pedig több tanulmány tárgya volt. A görög-román kulturális kapcsolatok természetes témája a román könyvtörténeti konferenciáknak, itt is két tanulmányt olvashatunk erről, ahogy a Habsburg Birodalom korabeli megítélését is két előadó elemezte (Gheorghe Șincai és William Coxe munkáinak vizsgálatával). A ma is létező könyvtárak anyagát több szempontból is görcső alá vették a kutató könyvtárosok. A Batthyaneum anyagáról *transylvanica* szempontból, illetve Batthyány Ignác spanyol nyelvű beszerzéseit bemutatva. De szászvárosi és marosvásárhelyi régi gyűjtemények egy-egy érdekes darabja is bemutatásra került. Magyar szempontból a legizgalmasabb tanulmány Andreea Mârza írása Dániel Imréről (1754–1804), Batthyány Ignác könyvtárosáról, annak könyveiről. De találunk egy rövid szellemi arcképet a francia humanista Etienne Pasquier-ről (1529–1615) is, a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban lévő kiadványai kapcsán (Elena Damian).

A romániai könyvtörténeti konferenciák egy nagyon jelentős sorozata zajlott Florin Rotaru szervezésében, azzal a koncepcióval, hogy Románia helyet ad nemzetközi találkozóknak, amennyiben a román kollégák is lehetőséget kapnak a nemzetközi szereplésre. A Bukarestben, Sinaiaiban és Mamaiaiban tartott találkozók anyaga, az utolsó konferenciát kivéve, meg is jelent a *Biblioteca Metropolitană București* gondozásában (*Lucrările simpozionului internațional Cartea. România. Europa*. Ediția I–IV. 2009–2012. a konferenciákról lásd: MONOK István, *Magyar Könyvszemle*, 127[2011], 248–252).

A romániai román könyvtörténeti kutatások érthető módon koncentrálnak a régi román nyelvű könyvek történetére. A könyvek példányainak számbavétele régóta folyik, sorra jelennek meg az egyes mai könyvtárakban fellelhető kötetek katalógusai (MONOK István, *Magyar Könyvszemle*, 115[1999], 121–123). A kutatás ma már a könyvek használóira vonatkoznak. A legjobb példa erre Ioan Maria Oros alapos elemzése a szilágysági (Țara Silvaniei) könyvhasználat 18–19. századi történetéről. A könyvbejegyzések alapján azonosított személyek társadalmi hovatartozása, iskolázottsága és a könyvhasználat jellegének összevetésében tanulságos kötettel gazdagodtunk (**Ioan Maria Oros, Eva Mârza: Dimensiuni ale culturii moderne în Țara Silvaniei (secolele XVII–XIX). Cărți și proprietari.** Cluj-Napoca–Zalău, Mega, Porolissum, 2010 [Bibliotheca Musei Porolissensis]. 553 p.)

Ugyancsak ő vállalkozott, a 2015 év végén elhunyt Iacob Mârza útmutatásával az 1948 előtti, az erdélyi román könyvtörténetre vonatkozó munkák kutatástörténeti összefoglalására is (**Ioan Maria Oros, Iacob Mârza: Istoriografia cărții românești vechi din Transilvania, de la începuturi până la 1948.** Cluj-Napoca, Argonaut, 2011 [Myrobiblion]. 134 p.)

Az egyes könyvtárak régikönyv-anyagának katalogizálása is folytatódott, és meg is jelent például az Arad – Strasbourg testvérvárosi program keretében az Aradon őrzött, 16–18. században, Strasbourgban nyomtatott könyvek leírása (**Florin Didilescu: Tipărituri de Strasbourg în colecția de patrimoniu a Bibliotecii „A. D. Xenopol” Arad. Catalog secolele XV–XVIII. – Livres strasbourgeois dans le fonds patrimonial de la Bibliothèque „A. D. Xenopol” d’Arad. Catalogue XVe–XVIIIe siècles.** Arad, Editions Nigredo, 2003. – Ism: MONOK István, *Magyar Könyvszemle*, 119[2003] 409–410.) Ennél is jelentősebb esemény volt a Romániában található ősnymtatványok kollektív katalógusának a kiadása, sajnálatos módon a könyvekben található bejegyzések közlése nélkül (**Elena-Maria Schatz, Robertina Stoica: Catalogul colectiv al incunabilelor din România.** București, CIMEC, 2007. – Ism.: MONOK István, *Magyar Könyvszemle*, 125[2009], 394–396.). Megjelent a bukaresti Orvostudományi Egyetem Központi Könyvtárának a régi könyv katalógusa is (**Elena-Maria Schatz, Gheorghe Buluță: Carte străină secolele XV–XVIII. Catalog.** Universitatea de medicină și farmacie „Carol Davila”, București, Biblioteca Centrală. București, Editura Universitară, 2001. 424 p.), vagy a kolozsvári Egyetemi Könyvtár 441. ritkaságnak sorolt (Signatura: *Rare*) könyvétel részletesen bemutató katalógus is (**Meda-Diana Hotea, Kovács Mária, Emilia-Mariana Soporan: Catalogul cărții rare din colecțiile BCU „Lucian Blaga” (sec. XVI–XVIII).** Cluj-Napoca, Argonaut, 2007 [Myrobiblon]. 418 p.). De más, kisebb gyűjtemények katalogizálása is megtörtént, így a Szatmár Megyei Könyvtár 16. és 17. századi könyveinek katalógusa is megjelent. Előbbi 1998-ban, a 17. századiaké két kötetben 2005-ben (**Marta Cordea, Paula Vasil-Marinescu: Carte veche străină sec. XVII. Catalog.** Vol. I–II. Satu Mare, 2005, Biblioteca Județeană Satu Mare. 407. 359 p.)

Florin Bogdan, Monica Avram: Cartea veche străină din colecțiile Bibliotecii Județene Mureș (sec. XVI–XVII). Prefața de Iacob Mârza. Sibiu, Editura Astra Museum, 2015. 95 p.

Azt gondolhatnánk, hogy Marosvásárhelyen (Tîrgu Mureș), a Teleki Téka monumentális gyűjteménye mellett – amely ma, Teleki Sámuel magánkönyvtára mellett több ferences rendház (Mikháza [Călugăreni], Kolozsvár [Cluj Napoca] minorita) tékájának nagy részét és a Székelykeresztúri (Cristuru Secuiesc) Unitárius Kollégium könyveit is őrzi –, nem nagyon találunk régi könyveket. Az ebben a gyűjteményben őrzött 16. századi könyvek katalógusa 2001-ben jelent meg (**Mihály Spielmann-Sebestyén, Lajos Balázs, Hedvig Ambrus, Ovidia Mesaroș: Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum Bibliothecae Teleki-Bolyai Novum Forum Siculorum,** Vol. I–II. Târgu Mureș, Biblioteca Județeană Mureș. 2001. 492, 436 p.). Ugyanakkor a Maros Megyei Könyvtárnak, és a Maros Megyei Múzeumnak is van kisebb, 1800 előtti könyveiből álló ritkasággyűjteménye. A most megjelent kötetben a Megyei Könyvtár 30 darab 16. századi, és 78 darab 17. századi könyvnek részletes leírását találjuk, jól szerkesztett mutatókkal. Az ilyen kis könyvtárakban fennmaradt állománynak a legérdekesebb része mindig a nyomtatványokban szereplő kéziratos bejegyzések. Esetünkben a leginkább figyelemre méltó Kájoni János könyvbejegyzése, hiszen a magyar katolikus énekkultúra román ferences úttörője kulturális horizontjáról, olvasmányairól csak nagyon keveset tudunk. (Rövidesen várható a Maros Megyei Múzeumban őrzött régi könyvek katalógusa is, Florin Bogdan és Gordán Edina munkájaként.)

Repertoriul tipografilor, gravorilor, patronilor, editorilor, cărților românești (1508–1830). Ediția a II-a, revizuită și adăugită. Coordinatori: Eva Mârza, Florin Bogdan. Sibiu, Techno Media, Astra Museum, 2015. 305 p. (első kiadás: Sibiu, Techno Media, 2008)

Valamennyi európai ország határai változtak a korai újkor óta. A retrospektív nemzeti bibliográfiák rendszer így természetesen átfedéseket is tartalmaz. Minden, ami a múltban értékes, értéke annak a kulturális közösségnek, amelynek körében létrejött, de értékes öröksége annak a közösségnek is, amelyik ma a területen él. Ezért vannak szerzői, nyelvi és területi *patriotikumok*. Az erdélyi

szász könyvnyomdászat emlékei a német kulturális örökségnek éppen úgy része, mint Magyarország és Románia emlékezetének. Az erdélyi Kolozsváron, a 18. század elején működő unitárius lengyel nyomda a lengyelek emlékezte is, ahogy a magyaroké, és ahogy Romániáé. A közép-európai régióban ezek a felvetések ma is éles, sokszor gyűlöletbe forduló viták tárgya, másutt nagyobb szakértelemmel és kevesebb érzellemmel viszonyulnak ehhez a kérdéshez.

A szóhasználatban lehetünk persze tekintettel egymásra. Nem kell feltétlenül bosszantani másokat nemzeti érzéseikben. A magyar nemzeti bibliográfia címe: „*Régi magyarországi nyomtatványok*”. Ebben szerepelnek az erdélyi nyomdák termékei is, jóllehet, politikailag, Erdély 1541-től kezdődően 1848-ig nem volt a Magyar Királyság része. (Az külön probléma, hogy a Magyar Királyság nem Magyarország, ahogy *Hungaria* sem az.) Nehéz persze olyan kifejezést találni, amely a történelmi helyzetet nem anakronisztikusan fejezi ki, és még a könyvkiadásban használható címet eredményez. Igaz, a cím az említett esetben nem „*Régi magyar nyomtatványok*”, minthogy a „magyarországi” nyomtatványok többsége nem volt magyar. Latin, német, román szlovák stb., és magyar. A most ismertetett könyv címében a „román” nyomdászok, könyvkiadók, metszők, könyvkiadás patrónusai szerepelnek. A „román” ebben az esetben a mai Románia területén élt, és aktív személyeket jelöli. Vagyis – ahogy a magyar retrospektív nemzeti bibliográfiában is szerepelnek az erdélyi szász és román nyomdászok – minden olyan személyről említést tesz a *repertorium*, akiknek a *Partium Regni Hungariae*, a Bánát, Erdély, Havasalföld és Moldva területét közük volt a könyvhöz. Az első megjelent könyvtől (Macarie, Liturghier, Târgoviște, 1508), 1830-ig. Akkor is lehetne vitatkozni a címen, ha a românești helyett României lenne, hiszen Romania nem létezett 1830 előtt, minthogy 1861-ben jött létre. Arról nem is beszélve, hogy a *repertoriumban* a Budai Királyi Nyomda román nyelvű kiadványainak létrehozói is szerepelnek.

Valóban aggályos az, hogy a temesvári és a jašii könyves emberek egy kötetben tűnnek fel, így az, ebben a formájában, azt az üzenetet hordozza ugyanis, hogy egy művelődéstörténetileg egybe tartozó területről van szó, ami nem igaz. (Arról lehet vitatkozni, hogy ez az üzenet mennyire szándékos, vagy mennyire „így alakult”. Visszaulva a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia címére, ott a „*magyarországi*” valóban egy művelődési intézményi rendszereben összetartozó területről van szó, ebből a szempontból nézve jogos a megnevezés.) Az 1508 és 1830 közti időszakban a *repertoriumban* érintett területeknek nagyon kevés közük volt egymáshoz. Még a román lakosság is jelentősen eltérő kulturális ízléssel bírt annak ellenére is, hogy a Kárpátokon belül élt románok egy része hasonló valláshoz tartozott, mint a Kárpátokon túliak. A könyv szerepe a hagyomány közvetítésében, generációról generációra történő hagyományozásában jelentősen más volt a nyugati-, és a keleti kereszténység közösségeiben, és az erdélyi románság a nyugati keresztény kulturális mechanizmusokkal szervezeten csak az *unitus* egyház megszületése után találkozott, jelentősebb mértékben csak a 18. század közepétől.

De Eva Márza munkájában azt kell alapvetően értékelnünk, hogy részletekben sok kiegészítést tesz, ahhoz képest, amit a magyarországi kézikönyvek tudnak. Olyan részletekben főként, ahol a román nyelv, és a román kultúra mély ismerete szükséges. Annak ellenére, hogy ő Erdélyben élő, Szlovákiában született és iskolázódott szlovák, a román kultúra folyamatait belülről látja. Emellett ő, egy román szakember, közösséget szervezett ennek a *repertoriumnak* a megalkotására.

Az a kérdés, hogy egy régi könyvtár, múzeum vagy éppen levéltár, kinek az öröksége (*patrimoniuma*) nagyon fontos kérdés. Abból a szempontból is, hogy a ma élő tulajdonosok, vagy a gyűjtemények kezelői, miként látják azt, mennyire érzik magukénak, és mennyire tudnak mit kezdeni vele. Ha jó szándékkal, nyitottsággal, a megőrzés szándékával viszonyulnak is, felkészültek-e az örökség ápolására, a hozzáférés biztosítására? Az olyan szász levéltárak Romániában, ahol nincsen németül tudó szakember, nem sorolhatóak feltétlenül a jó példák sorába. Ebben az esetben, annyi közül van az örökségükhöz, mint Egyiptom mai arab lakosságának a piramisokhoz: egy helyen vannak.

Szerencsére, kialakulóban van egy fiatal román értelmiségi réteg, amelynek tagjai megtanulnak németül – előnyben van, aki magyarul is megtanul –, és a Romániában fennmaradt német örökséggel tudnak mit kezdeni. Ez egy olyan felület, ahol a „nyugathoz kötődés” kifejeződhet. Ha Erdély fiatal kutatói – magyarok, románok és a német országokban élő németek egyaránt – egyaránt tudnak magyarul, németül és románul, akkor nem angolul próbálnak meg szót érteni olyan témákban, ami angolul el sem mondható.

Samuel Bruckenthal (1721–1803), Erdély kancellárja, nem egyszerűen egy példa az erdélyi felvilágosodás személyiségeire, ahogy a **Bibliotheca Brvkenenthal** könyvsorozat VI. darabja címében áll (**Daniela Dâmboiu–Iulia Mesea: Samuel von Brukenenthal, Model Aufklärung**. Sibiu–Alba Iulia, Altip, 2006), hanem ő az, aki az erdélyi szászok nemzeti gyűjteményét (múzeum és könyvtár) alapította meg 1803-ban. Azért, mert az erdélyi magyar római katolikusoknak már volt Gyulafehérvárt (Alba Iulia, Batthyányi Ignác püspök alapította 1798-ban), és volt az erdélyi magyar kálvinistáknak Marosvásárhelyt (Târgu Mureș, Teleki Sámuel kancellár alapította, 1802-ben). A nyilvános közgyűjtemények gondolata ezekben az esetekben nem egy „felvilágosult gondolat” megvalósulása, a kultúra polgári nyilvánossága felé tett szándékos lépés, hanem a nemzeté válás, az anyanyelvi kultúra intézményes ápolása a fő cél. Ahogy majd az erdélyi románok ugyancsak Nagyszébenben (Sibiu) megalapítják az említett *Astra* kulturális szövetséget 1861-ben, gyűjteményekkel együtt.

Fontos lenne tehát, hogy a **Bibliotheca Brukenenthal** anyagát szakszerűen feldolgozva nyilvános könyvtárrá tegyék, mint erdélyi szász gyűjteményt. A munkák lassan haladnak, legalábbis a módszeres aprómunka, amelyre alapozva lehet komoly monográfiákat, tanulmányokat írni. Több kiváló katalógus megjelent régebben, erről már beszámoltam előző közleményemben (MONOK István, *Magyar Könyvszemle*, 115[1999] 121–123.) A tragikus körülmények közt elhunyt magyar könyvtáros, Olga Șerbănescu elkezdte a 16. században megjelent nyomtatványok módszeres katalógizálását a nemzetközi szabványok szerinti leírással. Munkájának eredményeit el is kezdte kiadni (**Olga Șerbănescu: Catalogul cărții străine din secolul al XVI-lea. Volomul I–II. Litera A–B**. Sibiu – Alba Iulia, Altip, 2007, 2010 [Bibliotheca Brvkenenthal, vol. XI, XLIX] 128. 152 p.). Folytatni kellene a kiadást, hiszen leírásai nagyobb részt készen vannak az ábécé többi betűjét illetően is.

A gyűjtemény anyagának könyvtörténeti érdekességeit a román könyvtörténetírás egyik nagy öregje, Constantin Ittu több kötetben is bemutatta. Mi itt most a különböző ábécés könyvekről írt tanulmányait közlő könyvét említjük elsőként: **Constantin Ittu: 'Revolutio alphabetaria' în Biblioteca Brukenenthal**. Sibiu–Alba Iulia, Altip, 2007 (Bibliotheca Brvkenenthal, vol. VIII). 187 p.

Ugyanabban az évben jelent meg tanulmánygyűjteménye, amely a Könyvtár könyvbejegyzéseiben található, az egyes családok genealógiájára vonatkozó ismereteket elemzi, illetve bemutat ritka kiadású könyveket, az *emblemata*-gyűjteményt, ritka Biblia kiadásokat, illetve a román művelődéstörténetben fontos sorozatokat, folyóiratokat, mint például a *Telegraful Român* (**Constantin Ittu: Tainele Bibliotechii Brukenenthal. Ediția a II-a, revizuită și augmentată de autor**. Sibiu – Alba Iulia, Altip, 2007 [Bibliotheca Brvkenenthal, vol. X]. 234 p.).

A Román Tudományos Akadémia Könyvtára vitathatatlanul a leggazdagabb erdélyi régikönyv-gyűjtemény. Gazdagságát annak köszönheti, hogy a második világháború után a román állam elkobozta a városban található könyvtárakat az azokat kialakító egyházaktól. Három gimnáziumi könyvtárról van szó, a római katolikus, a kálvinista és az unitárius kollégiumokról, a helyi obszerváns ferencesek gyűjteményéről, továbbá a Szatmári Római Katolikus Püspökség, illetve a Balázsfalvi Görög Katolikus Érsekség Központi Könyvtáráról. Ezeket a gyűjteményeket a román állam 1990 utáni restitúciós törvénye ellenére sem adták vissza a tulajdonosaiknak. A könyvállomány katalógizálása lassan halad, a könyvek használata a nem román kutatóknak a Ceausescu időkben tilos volt. Az azóta eltelt időben pedig szakember hiány – és érdektelenség – miatt alig léptek előre. Az ősnymtatványok katalógusa lassan elkészül, a szakmai közönség nagy érdeklődéssel várja a megjelenését. Az

Akadémiai Könyvtár régi magyar könyveinek (az 1711 előtt, a Magyar Királyságban és Erdélyben megjelent könyvek) katalógusát azonban Sipos Gábor összeállította tanítványával.

A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa. Catalogul colecțiilor Bibliotecă Maghiară Veche a Bibliotecii Academiei Cluj-Napoca. Szerk. és a bev. tanulmányokat írta Sipos Gábor; a katalógust összeáll. Kovács Mária, et al. Kolozsvár, Scientia, Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, 2004 (Sapientia könyvek. Társadalomtudomány, vol. 28.). 617 p.

Az egyik legnagyobb régi magyar könyvgyűjtemény (2312 kötet) katalógusát tarthatjuk a kezünkben. Ráadásul azért is fontos a könyvek részletes leírása, mert azok a könyvtárak, amelyeket most az Akadémia őriz, helyben, Kolozsvárt keletkeztek. A könyvek többségét nem később, a 18–19. században hozták ide, hanem jelentős részük, a megjelenésüktől kezdődően a városban volt használatban. A használatnak pedig sok kéziratos bejegyzésekben rögzített nyoma van. Az egyes középszintű iskolák tanárai, az egyházak lelkészei, gyakran adományoztak könyveket az alma maternek, sokuk hagyatéka került az iskola gyűjteményébe, amikor özvegyük, gyermekeik eladták, vagy adományozták azokat.

A könyvek bibliográfiai leírása már a 19. század végén megtörtént, tudtuk azt is, hogy ma ebben a könyvtárban kell lenniük. Most azonban biztosan tudjuk, hogy melyik van meg, melyik veszett el időközben, a megmaradtaknak pedig elkészült a teljes bibliográfiai leírása. A következő lépés nagyon fontos lenne: az román akadémiai könyvtár 16–17. századi könyveinek teljes, és részletes katalogizálása. Annak segítségével ugyanis egy erdélyi város – Kolozsvár –, illetve több egyház értelmiségijeinek kora újkori olvasmányanyaga tárulna elénk. A tulajdonosi bejegyzések alapján ugyanis a mostani, magyar könyvek mellé, a tőlük származó nem magyar anyag is láthatóvá, kutathatóvá válna. Így együtt azután szembesíthető lenne ez a korpusz a korból fennmaradt magán-, és intézményi könyvtárak jegyzékeiből tudható ismeretekkel. Ez utóbbiak megjelentek a magyarországi, szegedi *Adattár* sorozat 16/1–5. köteteként (*Erdélyi könyvesházak, I–V*).

Az erdélyi magyar szakemberek között egy új kutatói generáció nőtt fel, a könyves szakemberek többnyire Sipos Gábor tanítványai. Részben a Calvin-évhez kötődően kezdte meg a munkát Ősz Sándor Előd, teológus, levéltáros, amelynek keretében valamennyi, a mai Románia területén nyilvános könyvtárban fellelhető, 16–17. századi Calvin-kiadást kézbe vett, és egy kötetben közreadta a katalógust.

Ősz Sándor Előd: Bibliotheca Calviniana Transylvaniae. Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben. Frühneuzeitliche Calvin-Ausgaben in Siebenbürgen. Kolozsvár, EME, 2014, (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 21.)

Összesen 358 leírását tartalmazza a katalógus. És mint a legtöbb esetben, a régi könyvek hozzáférhetőségének biztosításán túl, a legnagyobb értéke a kötetnek, hogy kiinduló pontja lehet – a korabeli könyvtárkatalógusok és könyvjegyzékek mellett – a kora újkori Calvin recepció történetének kutatásához. (Ezeket a könyvlistákat az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című, szegedi sorozatban adtuk közre; lásd a 16/1–5. köteteket). Az egyes kötetek címleírásának természetes része a kéziratos bejegyzések közlése. A statisztikai elemzések lehetősége mellett, így képet kaphatunk az egyes egyházakhoz tartozó tulajdonosok Calvin birtoklásáról, sőt, a kötetek használatáról (margójegyzetek, egyetértő, vagy vitatkozó olvasói megjegyzések stb.). Közel 700 egykori tulajdonost azonosított a katalógus összeállítója.

A szerző alapos bevezető tanulmányában meg is írja Jean Calvin eszméinek erdélyi befogadtörténetét, és a tanulmány magyarul és németül is teljes terjedelmében olvasható (vagyis nem csupán egy rövid összefoglaló készült németül). A legérdekesebb számomra az az elemzés, amelyben Ősz Sándor Előd megkísérli bemutatni azt is, hogy a most kézbe vehető kötetek mikor kerültek Erdélybe. Fontos ismeret, hogy Calvin biblia magyarázatai a megjelenés után azonnal eljutottak

a nyugati kereszténység keleti peremére, ezek a kötetek 46%-ban már a 16. században ott voltak. 20% a 17., újabb 20%-uk a 18. században. Ezzel szemben Calvin vitairatainak csak 25%-a jutott el a megjelenést követő éveken ide, nagyobb részük (45%) 50–80 év késéssel, további 25%-uk a 18. században. A gyűjteményes kötetek (*opera omnia*) 43%-ban a 16. században, 16%-uk a 17.-ben, és 13% a 18. században. (A bekerülés időpontjának valószínűsítése az első könyvbejegyzések dátumai alapján történt.) Nem meglepő, hogy a katolikus intézmények inkább az *opera omnia* kiadásokat vették meg (ahogy a lutheránusok is), és nem Calvin kisebb írásait, vagy nem éppen naprakészen használták, olvasták e műveket. Erdély unitárius értelmisége viszont a kommentár irodalmat és a vitairatokat vette inkább kézbe, igaz utóbbiakban nem kevés lutheránus személy is bejegyezte birtoklását.

A szerző komolyan tanulmányozta a kötetek kötéseit is. Felfedezte, hogy számos kötés abból a városból származik, amelyben egy-egy tulajdonos éppen tanult a helyi egyetemen. E felismerés alapján sikerült neki több olyan személyt azonosítani, aki csak a kötésen, *supralibros*-ként, rövidítve jelezte nevét. A helyi egyetem anyakönyvének erdélyi hallgatói névsorával szembesítette a rövidítéseket. Az így megfejtett, kötéseken, rövidítve szereplő nevek, más katalógusokban is azonosíthatóak.

Csehországban több kutatóműhely is foglalkozik könyvtörténettel, évente számos kötetrel jelentkeznek. Az elmúlt időszakban kiemelkedően fontos *Petr Voít* teljesítménye, akinek új könyvéről folyóiratunk e számában V. Ecsedy Judit számol be. A csehországi kutató műhelyek az elmúlt húsz évben komoly erőfeszítéseket tettek a kora újkori cseh-, és morvaországi főnemesei udvari kultúra bemutatására is. Több alap kutatás is lezajlott, komoly könyvsorozatot adtak ki. Jitka Radimskánek köszönhetően az udvari könyvtárak sorára vonatkozó forrásokat tárták fel, elemezték. Ezzel kapcsolatosan csaknem évente rendeztek konferenciákat, és ezek anyagát rendre közre is adta a České Budějovice-i Egyetem, az *Opera Romanica Universitatis Bohemiae meridionalis* sorozatban.

A Prágában élő francia könyvtörténész, Claire Madl doktori értekezése volt a legutóbbi olyan munka, amely ebben a témakörben megjelent (kutatásait az előbb említett műhelytől függetlenül végezte). Az értekezést Párizsban, az *École pratique des hautes études*-ben védte meg, ennek az iskolának a sorozatában jelent meg munkája.

Claire Madl: „Tous les goûts à la fois”. Les engagements d’un aristocrate éclairé de Bohême. Genève, Droz, 2013 (Histoire et civilisation du livre, vol. 33.). 467 p.

A címben említett arisztokrata, Franz Anton Hartig (1758–1797) teljes életművét elemezte a szerző, szembesítve a megjelent írások, a kéziratban maradt művek szellemi horizontját a családi könyvtárral. Főleg azokkal a kötetekkel, amelyeket ő maga szerzett be. A család – amelynek rövid történetét is olvashatjuk az értekezésben – több generációja a császár diplomáciai testületének tagjait gyarapította, apja Bajorországban volt nagykövet. A könyvtár történetét kezdve tehát okkal tehető fel, hogy jelentős állományt örökölt. Franz Anton Hartig azonban maga alakította könyvtára tematikus profilját. Tanulmányok azok a táblázatok, amelyekben a szerző a különböző időszakokban, általa beszerzett könyvtárak tematikus rendjét elemzi. Ehhez persze olyan gazdag forrásbázis kell, hogy nem egyszerűen a könyvtár korabeli katalógusai álljanak rendelkezésre, hanem a beszerzés dokumentálása is. Minthogy ebben az esetben ez a forráshelyzet adott, valóban jól követhető, ahogy az arisztokrata a század utolsó harmadában egyértelműen a természetismeret és a természettudomány felé fordul (túlnyomó részt ilyen könyveket vásárolt).

Franz Anton Hartig életútjának – iskolák, karrier – nyomon követését a szerző úgy végezte el, hogy az egyes korszakokban megszerzett tudást is elemzi. Az iskolai teológia, filozófia után, jelentős irodalmi olvasottságra tett szert (francia és német irodalom, kortársak). Diplomáciai és társadalmi karrierje mentén kiváló földrajzi, történeti és politikaelméleti olvasottságot is szerzett. Élete második felében pedig a mezőgazdasági és természettudományi ismeretek felé fordult.

Kiadott könyvei, és fennmaradt kéziratai is többségükben mezőgazdasági ismeretek, gazdálkodás, utazási levelek, tapasztalatszerzési útjairól, a levegő változása a magasságtól függően. Ugyanakkor kiadott verseket, írt idilleket, morálfilozófiai traktátusokat. Modern gondolkodását jelzi, hogy ránk maradt kézirata a nők helyzetéről a különböző korokban.

Claire Madl ezt a különleges életet úgy mutatja be, mint egy értelmiség-, illetve társadalomtörténeti szellemi útirajzot. Könyv-, és könyvtártörténeti szempontból hihetetlenül nehéz módszert választott, hiszen párhuzamosan futtatja a könyvek gyűjtésének történetét azzal, hogy hogyan változott a könyvtár tartalmi összetétele, ezt folyamatosan szembesíti az éppen abban az életszakaszban írt művek szellemiségével, valamint ezen túlmenően az akkori Német-Római Császárság, azon belül Csehország művelődéstörténetével. A könyvek sorsát az eredeti értelmében ismeri: ahogy az olvasó érti, és a külső történetüket is („*De captu lectoris habent sua fata libelli*”). Végül a könyv egy európai, birodalmi, illetve Cseh Királyság-beli értelmiség-történet. Számomra különösen érdekes az a jelenség, hogy egy francia iskolázottságú, Csehországban élő francia kutató, hogyan próbálja csehnek bemutatni azt a Franz Anton Hartigot, aki franciául és németül írt, és csaknem kizárólag ezeken a nyelveken olvasott. Művelettsége, ahogy a szerző mondja, „*carrefour allemand/française*”, vagyis – és ezt a recenzens mondja – igazi európai: a francia kreatív szellem találkozik a rendszerező, végrehajtó, gyakorlat orientált német világgal benne (együttesen görög és római, csak éppen itt a latin nyelvű francia szerepel a görögként). Mindez a műveltség persze erős ókori és keresztény alapokon nyugszik Franz Anton Hartig iskoláit és olvasmányait látva. Mondhatnánk ezt az olvasottságot univerzálisnak is, de azt hiszem kifejezőbb, ha a korszakra vonatkozó német szakkifejezést idézem: az „*europäische Kulturheimat*” lakója volt, éppen ennek az Európának az összeomlása előtt.

A Német-Római Birodalom egy másik német országa, Szilézia könyvtártörténetének kiváló, anno-tált bibliográfiája jelent meg 2010-ben (**Detlef Haberland, in Verbindung mit Weronika Karlak, Bernhard Kwoka: Kommentierte Bibliographie zum Buch- und Bibliothekswesen in Schlesien bis 1800.** München, Oldenbourg Verlag, 2010, (Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, Bd. 39.) – Ism.: MONOK István, *Magyar Könyvszemle*, 130[2014], 288–289.). Egy további fejezetbe nyújt bepillantást Richard Šipek új könyve.

Richard Šipek: Die Jauerer Schlossbibliothek Ottos des Jüngeren von Nostitz. Bde. 1–2. Peter Lang Verlag, 2014. 243, 410 p.

Másfél évszázaddal lépünk vissza az időben az előzőekben bemutatott könyv világát tekintve, Otto der Jüngere von Nostitz ugyanis 1608 és 1665 között élt. A sziléziai nemes ifjú Löwenbergen (Lwówek Śląski), majd Görlitzben tanult, igazi későhumanista iskolai tananyagot sajátított el. A kötetben megtaláljuk iskolai könyvei jegyzékét is. Ókori klasszikusok a latin és görög tanulmányokhoz, a filozófiai ismeretek megalapozásához, Philipp Melanchthon dialektikája, emellett erős historikus műveltség. A harminc éves háború kezdetén járunk, Sziléziában még erős a helvét szellemiség. Az ifjabbik Otto von Nostitz egyetemi éveit Lipsében töltötte, jogot és történelmet tanult első sorban. Tanulmányai végén a Birodalom több országában és a Genfi grófságban tett látogatást. Fennmaradt útinaplója szerint a történelmi emlékek mellett a fegyvertárak érdekelték (Strasbourgban például csak a katedrális és az Arsenalt írta le).

Nagybátyja Prágában császári hivatalt viselt, ő is itt kezdte pályafutását. Rövid gyakornokság után itáliai utazásra indult. Hazatérte után Boroszlóban (Breslau, Wrocław) viselt jogi hivatalt, majd „*Landeshauptmann Schweidnitz und Jauer*” lett. (Jauer [Jawor] Boroszlótól dél-nyugatra, Schweidnitz [Swiebodzice] pedig délre fekszik.) A jaueri könyvtár aktív gyűjtését Otto der Jüngere von Nostitz 1651-ben kezdte el, ide hozta a családi örökségből rámaradt könyveket is. A harminc éves háborút lezáró európai rendezés (1648) utáni élet újjászervezésben aktív részt vállalt. A cseh szerző kifejezésével, a jaueri kastély és a könyvtár, igazi „*Barockwelt*”.

Otto der Jüngere von Nostitz hagyatéki összeírását 1666-ban végezték el, fennmaradt a könyvtár katalógusa is. Így képet alkothatunk arról, milyen volt a könyvtár rendje, tematikus összetétele. Furcsa mód a teológia került előre, igaz nem nagy számban volt ilyen könyve. A jog és a politika hangsúlyos helyen szerepel a rendben (*ordo librorum*), a hadművészet, a lótenyésztéssel és a lovassággal kapcsolatos könyvek külön csoportot képeznek, csakúgy, mint a gazdálkodás alapl művei. (A magyar főnemesi könyvtárakban is ebben az időben különítették el az ökonomia szakot.) A beszéd-, és a levélgyűjtemények különválasztása nem tipikus a kortárs könyvtárakban, valószínű jogi praxisához hasznos volt ezen könyvek külön kezelése. Metszetgyűjteményét külön tartotta, és volt ritkaságyűjteménye is. A történelem a leghangsúlyosabb szakcsoport, 18 alosztással. (*Theologici, Iuridici, Politici, Medici, Philosophici, Mathematici, Astronomici, Architectura militaris, Equestriae, Oeconomici, Humanistae, Oratores, Epistolares, Poetae, Musicalia, Lexica Latina, Linguistae, Kupfer, Libri Historici*)

A forrásanyag lehetővé tette a könyvbeszerzés irányainak a feltárását is. Fő partnere, Theodor Moretus (1602–1667) volt, az antwerpeni nyomdász család rokonságából származó, Prágában aktív, Boroszlóban elhunyt természettudós, aki – egyes források szerint – a prágai Klementinum jezsuita nyomdáját is felügyelte. A közvetlen környezetéből a boroszlói könyvkereskedőt, Johann Lischkét kell kiemelni, mint aki sok könyvet szerzett be neki.

A könyvtár, a családdal, a második világháború után Csehszlovákiába került, itt államosították a Cseh Nemzeti Könyvtár javára. Ma itt, a prágai Örökségvédelmi Hivatalban és Boroszlóban az Egyetemi Könyvtárban is található kötetek a gyűjteményből.

A Cseh Köztársaság egyik kiemelt könyvtörténeti programja, a PROVENIO (<http://www.provenio.net>) adatbázis építése. Ebben főnemesi, nagypolgári, illetve tudós könyvtárak rekonstrukcióját végzik a kéziratos bejegyzések, *ex librisek* alapján.

Otto der Jüngere von Nostitz könyvei közül közel 3000 kötet szerepel az adatbázisban, és ezekben csaknem 500 különböző más személy bejegyzése is szerepel. Jól látszik, hogy a könyvgyűjtő főnemes könyvtára részben megőrizte a 16. századi sziléziai könyves világ képét is, például Johannes Cato von Krafftheim (1519–1585) gyűjteményének egy részét is. (Andreas Duditius nem szerepel az egykori tulajdonosok között.) A könyv egy nagyon sajátos megoldást választott a könyvtár anyagának a bemutatására. Nem közli ugyanis a könyvek leírását (azok CD-ROM mellékleten, illetve az említett PROVENIO adatbázisban szerepelnek), csupán a kéziratos bejegyzéseket.

A jövő könyvtörténeti kutatásainak egyik fontos eleme lesz, a különböző országokban élő, ma fiatal szakemberek együttműködése. Ezért is fontos a 2013-ban megrendezett wrocławai könyvtörténeti szeminárium, ahova olyan történészeket hívtak meg, akik a könyv címében „Közép-Európa”-nak megjelölt terület kora újkori könyves kultúrájával foglalkoznak. Személyesen én nem szeretem, ha a nyugati és a keleti kereszténység történetének bármely aspektusát egyetlen kötetben tárgyalják. Az a kötet üzenete ugyanis, hogy ez egy egységes, kultúrájában homogén terület, jóllehet az ukrán és a sziléziai művelődéstörténet aligha hasonlítható össze, mint egynemű jelenség. Az is igaz ugyanakkor, hogy pontosan a nyomtatott könyv történetének vannak olyan személyiségei, akik nyugati műveltséggel, a keleti keresztények körében kezdtek el könyvet kiadni. Ezeket a személyeket több nemzet is a maga kultúrája hőseinek tekinti.

Early modern print culture in Central Europe. Proceedings of the young scholars section of the Wrocław seminars September 2013. Eds. Stefan Kiedroń, Anna-Maria Romm, Patrycja Poniatowska. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2014. 204 p.

A kötetben jól látszanak kortárs kutatási hangsúlyok. Ilyenek a könyvillusztráció története, szöveg és kép viszonya, ilyen a személyes kapcsolati rendszerek könyves vonatkozásai, ilyen a kommunikációs hálózatok története, vagy a nemzeti kulturális öntudat kiépülésének könyvtörténeti

jelenségei, és végül a könyv társadalomtörténete: patronátus, mecénatúra és a könyvgyűjtés összefüggései.

A tanulmányokat emellett aszerint is lehet csoportosítani, hogy melyik korabeli ország könyvtörténetére vonatkoznak. A Magyar Királyságról, Sziléziáról, a Cseh és a Lengyel Királyságról, a Litván Nagyfejedelemségről szól a legtöbb írás.

Az első tanulmány *Farkas Gábor Farkas* tollából származik, a *Chronica Hungarorum* (Buda, 1473) fennmaradt példányainak történetét elemzi, hangsúllyal a korabeli tulajdonosok, vagyis a könyv olvasói körének bemutatására (*The First Printed Book in Hungary*). A könyv megírásának és megjelentetésének humanista szemléleti háttere, és ennek hatása a megjelent mű olvasói körére, olyan jelenség, amelyet valóban csak nagyobb számú fennmaradt példány egy-egy időszakban történő használata bemutatásával lehet elemezni. Sajnos a *Chronica Hungarorum*nak ehhez a vizsgálathoz nem maradt fenn kellő számú példány (10 darab), de a tanulmány mégis megkísérli a vizsgálati módszer jogosságát igazolását.

A személyes, illetve tudományos kapcsolati hálózatok vizsgálata nagy tömegű adatokon már lehetséges, ha egy könyv létrehozásakor közreműködő valamennyi személy nevét (szerző, jegyzet-író, kiadó, üdvözlő versek írója, ajánlásokban szereplő személyek stb.) rögzítik a nagy elektronikus katalógusokban szorgos könyvtárosok. (Ezért is babona, hogy az elektronikus világban kevesebb könyvtáros kell. Ignoráns, műveletlen politikusok és felelőtlen intézményfenntartók gondolják csak ezt, hiszen agyilag nem képesek semmit felmérni, csak a zsebük gyarapodását). Ha a katalógus, a kézirásos bejegyzésekben szereplők nevét, szereplésük minőségét (adományozó, megajándékozott stb) is rögzíti, akkor válik lehetővé az a vizsgálat, amelyet *Tobias Budke* végzett el, a Mikolaj Radziwiłł „Czarny” számára ajánlott és neki ajándékozott könyvek kapcsán (*A Network and Its Book Gifts: (Mikolaj Radziwiłł „Czarny”)*). A szerző bemutatja a főúr kapcsolati hálóját a helvét reformáció nagyjaival (Heinrich Bullinger, Jean Calvin), a helyi reformátorokkal (mint Jan Łaski), komoly szempontokat adva a Lengyel Királyság-beli reformáció történetének kutatásához.

Agnieszka Patala egy másik szempont szerint ír le egy humanista kört: Andreas Duditius, Thomas Rehdiger, Jacob Monau, Johannes Crato von Krafftheim. A vizsgálati szempont, a borosz-lói (Breslau, Wrocław) 16. századi *respublica litteraria* tagjainak az antwerpeni *Officina Plantiniana*val fennálló kapcsolata, az onnan származó könyvek használata, alapozva az említett személyek könyvtárának ismeretére (*Officina Plantiniana and Breslau in the 16th Century: The Acquisition of Books*).

A könyvek bejegyzéseinek vizsgálata alkalmas arra is, hogy egyes területek közti könyvforgalmat jellemezzen, és egyben jelezze az illető régiók eszmetörténeti összefonódását is. A Bohemia és Silesia közti kapcsolatok bemutatását *Vojtěch Šícha* végezte el, a Gottlieb Rudolf Tschammer (1711–1787)-ről elnevezett lutheránus Tescheni (Cieszyn, Český Těšín) könyvtárban található 16–17. századi cseh nyomtatványok elemzésével (*16th Century Bohemian Old Print in the Tschammer Library in Cieszyn*).

A kora újkori könyvkiadói újítások között a képek alkalmazása a tudományos könyvekben nem egyszerűen kereskedelmi és üzleti fogás volt. A tudás maga kötődött a képekhez, függött részben azok minőségétől. A növénytani könyvei nem csupán az új, felfedezett földrészek növényeinek leírásakor használtak illusztrációt, hanem egyes európai területek bemutatásakor is alapvető fontosságúakká váltak. *Dominic Olariu* tanulmánya a herbáriumok 16. századi illusztrációtörténetét dolgozza fel (*The Misfortune of Philippus de Lignamine's Herbal, or New Research Perspectives in Herbal Illustrations from an Iconological Point of View*). Egy egészen más szempontú vizsgálatot végzett el Karolina Mroziewicz, az illusztrált magyar történeti könyvek elemzésével. A kialakuló magyar nemzeti kulturális és történeti identitás korai példáiként kezeli ezeket a nyomtatványokat, az 1488-ban megjelent Thuróczy János *Chronica Hungarorum*ától a *Trophaeum ... Domus Esto*

rasianae-ig (*Illustrated Books on History and Their Role in the Identity-Building Processes: The Case of Hungary, 1488–1700*).

A napjainkban elterjedt kommunikációtörténeti elemzésekre jó példák a kötetben Péter Krisztina és Christine Watson írásai. Előbbi a III. Henrik, francia király ellen 1589-ben elkövetett merényletről szóló híradásokat elemzi, több kiadványtípus segítségével (történeti szakmunkák illetve korabeli hírlapok összehasonlítása; *The News-Writer and the Chronicler*). Utóbbi, a lengyel király, Jan III Sobieski, feleségéhez, Bécs ostromakor (1683) írott levele lengyel, német, latin, és angol fordításait veti össze a kölni újságok hiranyagával (*A Letter from the King of Poland to His Queen: News about of Siege on Vienna in 1683*).

Két tanulmány foglalkozik a mecenatúra kérdéseivel, más-más megközelítéssel. Jan Ivanega három, a 17. század utolsó harmadából származó, a Csehországi hőforrásokra és azok köré szerveződő fürdőéletre vonatkozó kiadvány alapján a Schwarzenberg család könyvkiadási patronátusát elemzi (*Hydraulica Nova, Hydraulica Recusa and Ursprung des Lebens: On the History of the Schwarzenberg Book Patronage*). Mariana Čentéšová a Szirmay család könyvtárának maradványait kutatja az eperjesi evangélikus gimnázium egykori könyvtárában, vagyis a család mecenatúrája a könyvtár gyarapításán keresztül valósult meg. A Szirmayak, 1833-ban jelentős könyvadománnyal támogatták a gimnáziumot, igaz, ekkor már kicsit megkésvé került jelentős, a korai Felvilágosodás jegyében megjelent mű a diákok és tanáraik kezébe (*Selected 17th-Century Prints in the Szirmay Library Preserved in the Fund of the Collegiate Historical Library in Prešov*).

A korai cirill betűs nyomdászatról, illetve a keleti keresztények közti nyomtatott könyvkiadásról Ivan Fedorov és Franciscus/Francysk/Francišak Skaryna/Skoryna tevékenységéről két írás is született. Mindkettő fontos elemzési szempontokat vet fel, és mindkettő informatív, az ukrán, a bjelorusz, a litván és a lengyel könyvtörténetírás és az egyes kulturális közösségek nemzeti öntudatának összefüggései szempontjából. Giuseppe Perri tanulmányának címe is utal erre, hiszen az ukrán történelemszemlélet tükrében írja a kora újkori könyv történetét (*Print Culture in Early Modern Ukraine and Its Ukrainian Historiography*). Raman Voranau pedig a sokféle névformában is ünnepelt – vagyis több nemzet által magáénak tartott – Skaryna alakját, illetve litvánok, ukránok, lengyel, bjelorusz, és orosz megítélését mutatja be (*The Belorussian Printing Pioneer Františak Skaryna: The Early modern Hero in the Later National Interpretations*).

A lett könyvtörténetről a közelmúltban számoltam be egy katalógus kapcsán (**Album amicorum, Piemīņas albumu kolekcija (16.–19. gs.) Latvija Universitātes Akadēmiskajā bibliotēkā, Rokrakstu katalogs, – Die Stambbücher der Akademischen Bibliothek der Universität Lettlands (16.–19. Jh.), Handschriftenkatalog.** Sastādījusi/Zusammengestellt von Aija Taimiņa, Riga, LU Akadēmiskais apgāds, 2013. – Ism.: MONOK István, *Magyar Könyvszemle*, 131[2015], 237–239.), de azt hiszem, joggal állíthatom, hogy az elmúlt tizenöt év legérdekesebb kiállítása Közép-Európában, Rigában, a Nemzeti Könyvtárban volt 2014–2015-ben. Ennek katalógusa a kiállítást követően jelent meg.

Manas grāmatas, mans laiks – My Books, My Time, 1514. Catalogue of the exhibition 1514. Book, 2014. National Library of Latvia, Riga, 1. 7. 2014 – 31. 3. 2015. Eds. Andris Levis, Gustav Strenga. Riga, Latvijas Nacionālā bibliotēka, 2015. 319 p.

A kiállítás kezdeményezője, Andris Vilks, a nemzeti könyvtár főigazgatója. 2015-ben költözhetett az észti nemzetikönyvtár új épületébe, amely Riga, az EU kulturális fővárosa rendezvény sorozatának is helyet adott. Az első lett könyv 500 éves évfordulója egybe esett az új nemzeti könyvtár átadási ünnepségeivel. Briliáns ötlet volt, hogy rendezzenek egy olyan kiállítást, amelynek minden darabja 1514-ben megjelent könyv. Az akkori Európa metszeti képét kapta a látogató, az örök igazságot hordozó üzenettel: semmi új a Nap alatt. Az életvezetés hangsúlyai azonban nagyon is mások voltak. A kultúra és a művelődés, annak ellenére, hogy a társadalomnak csak töredéke volt az ol-

vasnitudás birtokában, léptékekkel fontosabb volt a kor emberének, mint a mai „modern” világban. Nem volt egyszerűbb az élet, hallatlanul bonyolult, de stabil erkölcsi szabályok mentén folytak az akkoriak hétköznapijai. A hit abszolút, a vallás jelentős fontossággal bírt, míg az egyház, az előbbi értékeket megfogalmazó politikai komponens, heves kritikákat kellett, hogy elviseljen.

A katalógus bevezető tanulmányai jó eligazítást adnak ebben a sok-könyvű világban. Jānis Krēstiņš az akkori hétköznapokra való emlékezés fontosságáról ír, arról, hogy az egyidőben megjelent könyvek hogyan adják metszetét az akkori létnek. (*Ongoingness 1514: Extending a Moment Beyond the Limits of Time*). A korszak ember emög optimista: reneszánsz öntudat, a mórokat kiűzték, a világot feledezni kezdték. Még optimisták, nem tudják, hogy a felfedezett világ rádöbbeneti az európai embert arra, mennyi mindent nem tud é, és arra, hogy Isten teremtő titkainak megismerése jóval messzebbi cél, mint ahogy azt a 15. század közepén hitték.

A szedés-nyomással elkészülő könyv történetének kezdetén vagyunk, a brit Ejal Poteg azt a pillanatot ragadja meg, amikor a könyv, formájában, használhatósági elvárásaiban éppen csak elindult az úton a mai formák felé (*There and Back Again: The Transformations of the Late Medieval and Early Modern Bible*). Az átmenti korszak kiemelkedő, és egyben tipikus alakja Trithemius apát, aki könyvet ír a másolók, a scriptóriumok dicsőítéséről, és szervezi a megemlékezéseket a könyvnyomtatás feltatájója életéről, és életművéről. Alakját, kulturális és tudományos horizontját, tudományszervezési törekvéseit Klaus Arnold tanulmánya idézi fel (*Johannes Trithemius [1462–1516] und seine Bücher*).

A korszak igazi keresztény filozófiai korszak. Erasmus ideje. A kereszténység volt az a kovász, amely létrehozta Európát, a Római Birodalom összeomlásakor az érkezőket – az akkori migránsokat – „európaizálta” (nem, mint ma, amikor az érkezők fogják Európát „de-europaizálni”). A kereszténység sok ókori kultusz elemét olvasztotta magába, egy-egy ókori szerző keresztényesített verziója nem csupán az új értelmezést, hanem a szöveget magát is átörökítette. Ezért jó választás Jost Eickmeyer tanulmánya Eoban Koch (Hessus, 1488–1540) christianizált erénykatalógusáról, céljáról, hogy iskolai auktorrá tegyék Ovidiust (*Heilige Heldinnen. Ovid-Rezeption, Christianisierung und rinascimentale Poetologie in Eobanus Hessus' Heroidum Christianorum Epistolae [1514]*).

A katalógusban a tanulmányok után műtárgy leírások következnek, ababn a sorrendben, ahogy a 16. század eleji élet egy-egy fontos szegmensét azok bemutatják. A bemuattás sorrendje egyben érték-katalógus. A bemutatott év emberének értékrendje (*ordo vitae*). A Biblia, Isten ideje, Hit, élet, halál, Nyelv, Barátok, Elődök, Tudás, Másság (citādais – otherness: zsidók, arabok, huszíták, eretnekek – feltűnnek más kontinensek népei; ez az egyetlen anakronisztikus elem a kiállításon), Történelem, Köz-Társaság, Mindennapi élet, Könyv, Kis és nagy világunk (felfedezés).

Ezt a kiváló kiállítási katalógust választottam közép-európai pillanatfelvételeim végére, jelezve azt is egyben, hogy Közép- (vagy Köztes) Európa a nyugat-európai, 21. századi gondolkodási divatnak is megfelel, igyekezve ez utóbbi anakronizmusát a történelmi valóságba visszahúzni.

SZEMLE

Dejiny knižnej kultúry v Košiciach do roku 1945. Bibliografia. (Zostavovali: Alžbeta Csájiiová, Martina Feniková Čarnogurská, Angela Kurucová, Viktor Szabó, Andrej Szeghy). [A kassai könyvkultúra története 1945-ig. Bibliográfia.] Košice, Štátna vedecká knižnica v Košiciach, 2012, 319 p.

A kassai Tudományos Könyvtár Régi könyvgyűjteményének munkatársai eddig is több igényes kiadvánnyal járultak hozzá olvasóik/kutatóik magas szintű tájékoztatásához, és növelték az intézmény jó hírnevét: 2010-ben pl. közzétették a könyvtár gyűjteményében található 16. századi nyomtatványok katalógusát (*Tlače 16. storočia v Štátnej vedeckej knižnici v Košiciach*. Zost. Andrej Szeghy). Az itt most nem részletezendő hosszú sorba illeszkedik a fenti bibliográfiai kötet, amely ugyanolyan címmel látott napvilágot, mint 1981-ben a Jozef Repčák könyvtörténész és a kassai helytörténet kiváló ismerője, Mária Mihóková által összeállított könyvtörténeti bibliográfia. A régi kiadvány kassai vonatkozású tudományos monográfiákon, tanulmányokon kívül feltárta a helyi kiadású újságok-folyóiratok gazdag anyagát, ezzel jelentősen megnövelve a kutatott téma forrásanyagát. A jelen kötet az elődök eredményeinek felhasználása mellett összegyűjtötte az azóta eltelt három évtized publikációit, és módszertani újdonsággal is szolgál. Gazdag magyar nyelvű anyaga miatt is méltó a figyelmünkre; magyar kutatók számára magyar nyelvű bevezető és metodikai megjegyzések (szlovák és angol mellett) könnyítik meg a használatát.

A kassai könyvtörténeti bibliográfia tematikus fejezetekre bontva tárja fel az összegyűjtött anyagot, a következő sorrendben: bibliográfiák

– cenzúra – illusztrációk – könyvkötők – könyvkereskedők – könyvtárak – kéziratok – nyomdászok, nyomdák – általános – kiadók – papírkészítés. Összesen 1198 számozott tételéből a legnagyobb számot a könyvnyomtatásról és a könyvtárakról írott publikációk teszik ki; a gyűjtött anyagot 2012. október 1-én zárták le. (Ezt máris ki lehet egészíteni a 2013-ban Kassán, a könyvtár által megrendezett tudományos konferencia anyagával, amely *Úloha kníh a periodik v živote mnohonárodnostných Košíc* címmel Martina Feniková Čarnogurská és Angela Kurucová szerkesztésében még az évben jelent meg, és a középkortól egészen a 20. századig tartalmaz kassai vonatkozású könyv- és folyóirat-történeti tanulmányokat.)

Az egyes tételeknél a címléírás után tárgyszavak emelik ki az adott témát-témákat, ill. a Kassán működött személyek neveit. A feltárás mélysége példamutató, és egyben a jelen bibliográfiai kötet újdonsága. Összefoglaló műveknél, megkönnyítve az áttekintést, akár több tucat nevet is kiemelhetnek, ugyanakkor felismerhetővé, „közkinccsé” tesznek olyan kutatási eredményeket, amelyek a publikáció címe alapján nem egyértelműek (pl. irodalmi művek kiadására vagy kiadóra vonatkozó részadatok egy tanulmányban). A kassai könyvtörténeti bibliográfia nagy előnye, hogy rendezett, csak a témához odaillesztett adathalmazt kínál a kutatók számára, amit még a Google-keresés vonzó lehetőségei mellett – de annak esetlegessége, téves eredményei miatt is – nagyra lehet értékelni. Az online hozzáférhetőséget egyébként pl. a folyóiratoknál feltüntetetik, a helyi használatot pedig azzal segítik, hogy utalnak az adott mű elérhetőségére a kassai Tudományos Könyvtárban. A kötet há-

rom mutatót tartalmaz: szerzők szerint, a periodikák mutatóját, valamint egy egybefoglalt név- és tárgymutatót, amely közel száz lapos. Ez utóbbiban az egyes tárgyszavakhoz a hozzá tartozó neveket is besorolták, így ez az összesített mutató igen jól használható. A bibliográfiai kötet minden előítélet ellenére cseppet sem száraz olvasmány, hanem sok kultúrtörténeti érdekességet tud nyújtani az érdeklődő olvasók-kutatók számára.

PAVERCSIK ILONA

Ivona Kollárová, Slobodný vydavateľ, mysliaci čitateľ. Typografické médium v jozefínskej dobe. [Szabad kiadó, gondolkodó olvasó. A tipográfia-médium a József-korszakban.] Bratislava, VYDAVATEĽSTVO RAK, 2013, 296 p.

A könyv- és cenzúratörténet Magyarországon is jól ismert szlovák kutatója új monográfiájában a következő szegmensek szerint vizsgálja a jozefinizmus évtizedének könyvkiadását: II. József cenzúrarendelete és a pozsonyi cenzúrahivatal működése; brosúraáradat Bécsben és a magyarországi recepció, ill. az önálló magyar brosúra-irodalom; a jozefinista évtized protestáns vallásos irodalmáról; egyes nyomdák tevékenysége Pozsonyban és vidékén, elsősorban Besztercebányán; az olvasóközönség kérdése; a cenzorok munkamódszerei, tevékenységük eredményei; végül az írók, alkotók szerepe a könyvkiadásban. A téma sokoldalú megközelítését az az igen nagyszámú forrásanyag inspirálta, amelyet Kollárová újonnan vont be a kutatásba. A levéltári források zöme a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárban, a kéziratosak (18. századi evangélikus lelkészek, nagyrészt Mosóczy Institoris Mihály levelezése) a pozsonyi líceumi könyvtárban, vagyis a Szlovák Tudományos Akadémia könyvtárban található. Kollárová ezen kívül szerencsés módon értékesíti a közelmúltban kiadott Windisch-levelezésnek (Seidler, Andrea, *Briefwechsel des Karl Gottlieb Windisch*, Bp. 2008), ill. a pozsonyi szlovákok lapjának (*Prešpurské noviny 1783–1787*) eddig még kevés figyelemre méltott, könyvkiadásra vonatkozó adatait. A szerző a magyarországi cenzúratörténet egyik legalaposabb ismerője, így érthető, hogy érdek-

lődése több fejezetet is erősen befolyásol. Földrajzi kiindulópontja Bécs, időnként kitérőt tesz Besztercebánya, Buda vagy Pest felé, ill. korabeli nyomtatott forrásoknál feltűnik Prága és Brünn is, de Pozsony-központúsága vitathatatlan.

Pozsony az ország kapuja, rajta keresztül jutnak be az importált könyvek az országba; hat könyvkereskedése van, hozzájuk képest a többi könyvüzlet – a pestiekén kívül – csak fiók: ezen érvekkel, valamint a pozsonyi revíziós hivatal túlerheltségének hangsúlyozásával szerette volna Michael Hübner pozsonyi cenzor a hivatal helyben maradását elérni. 1784-es beadványának azonban nem volt foganatja, ő és cenzortársa, Matthias Riethaller ezután Budán folytatták munkájukat. A cenzúra mindennapjait vizsgálva a szerző kimondja és a leírt esetekkel jól szemlélteti, hogy a József-féle sajtószabadság idején a cenzoroknak lényegében több munkájuk volt, mint korábban. A bécsi brosúraáradatnak igen gazdag a szakirodalma; Kollárová ezért inkább csak azt érzékelteti, hogy a kutatásban ennek ellenére sok a megoldatlan kérdés, főleg a névtelenül és/vagy hamis impresszummal megjelent nyomtatványok miatt. Az akkor Pozsonyban élt, színészként is aktív szerző, Johann Friedel *Briefe aus Wien verschiedenen Inhalts an einen Freund in Berlin* című népszerű művén és elleniratain keresztül mutatja be a tematikát. A 2. kötetet, amelyben Friedel túl messzire ment az egyház elleni támadásban, már betiltották. A brosúrák magyarországi hatásáról szólva Kollárová Windisch levelezése alapján is vizsgálja azt a kérdést, hogy kik jutottak hozzá a bécsi brosúrákhoz, ill. azok közül melyeket adták ki vagy fordították le Magyarországon. A recepció semmi esetre sem volt passzív, sőt a Magyarországon keletkezett brosúrák speciális témáik révén érdekesebbek is – hangsúlyozza. Betiltott brosúráit is említi, Keresztury Józseftől az *Álom Második Józsefről*, vagy Anton Hiltenbrand *Eine Kirchenpolizei* című művét, amelyet Bécsben ugyan engedélyeztek, de szlovák fordítását Besztercebányán már betiltották. A pozsonyi jogtudós és neves pedagógus Benczúr Józsefnek szintén volt nem engedélyezett műve, és többet névtelenül jelentetett meg. Brosúratéma

lett a nyelv, a magyarországi német nyelvrendelet is, lásd Kirinyi István és Martin Schwartner esetét. Schwartner művét a német nyelv magyarországi bevezetéséről a cenzúra nem engedte kinyomatni. Kollárova ennek kapcsán „az irodalmi környezet rosszabbodására” utal az 1780-as évek végén, de helyesebb lenne a politikai helyzet kiéleződéséről beszélni. Elsősorban ezért nem kerülhetett a magyarságot provokáló Schwartner-írás sajtó alá; még kézírata sem maradt fenn az utókorra. Kollárova kiemeli, hogy Magyarországon a brosúrák általában a művelt rétegekhez, nem az egyszerű emberekhez szóltak.

A korabeli protestáns könyvkiadáson belül a szerző elsősorban szlovák evangélikus személyek: hivatalnokok, lelkészek által kezdeményezett fordításokra összpontosít, a kiadások körüli bonyodalmakat, a tervek megvalósulását vagy megghiúsulásának okait tárja fel. Számos, a 18. század első felében vagy a 17. században népszerűvé vált német evangélikus vallásos munkát jelentettek meg ekkor szlovák nyelven. Hosszabb ismertetést kapunk pl. a Pongrácz Boldizsár által lefordított Schütz-mű (*Gottselige Betrachtungen auf alle Tage des ganzen Jahres*) kiadásáról és terjesztéséről. Christoph Christian Sturm műve (*Tägliche Morgen- und Abendandachten*) szlovákul, magyarul és németül is megjelent Magyarországon. A nagyjelentőségű, már másfél évszázada használt szlovák énekeskönyv, a *Cithara sanctorum* körüli kiadói konfliktusokról is (1785–1787) beszámol a szerző. Anton Löwe pozsonyi nyomdász kérvényezte, mégsem kapott privilégiumot egy új evangélikus német énekeskönyv kiadására. A Windisch-féle javított, a felvilágosodás szellemében átdolgozott német énekeskönyvet azonban ő jelentette meg 1788-ban.

A könyvkiadás nyomdászati hátterének felrajzolásakor érdekes szempont, hogy egyes pozsonyi nyomdászok, mint Landerer vagy Patzkó mennyire hiányosan jelentették kiadványaikat a Helytartótanácsnak; Löwe és Simon Peter Weber viszont nem követett el ilyen mulasztást. Weberről tudjuk, hogy meglehetősen nehezen, a helyi hatóságok ellenállása mellett nyerte el a nyomdaalapítási engedélyt, így nagyon is ér-

dekében állott az előírások pontos betartása. (Az alapítás körüli bonyodalmakról lásd a recenzens cikkét a *Vizkelety Andrásné Ecsedy Juditot köszöntő Crescit eundo* című kötetben, Bp., 2011.) Kollárova, amikor a Windisch által szervezett Seivert-féle erdélyi írói lexikon kiadástörténetét tárgyalja, szemügyre veszi az egyes nyomdák hiányosságait is. Nyomda- és cenzúratörténeti „pikantériája” van annak, ahogyan Johann Michael Landerer pozsonyi nyomdásznak a *Cithara sanctorum* utánnyomására, ill. a kinyomtatott részek ívenkénti eltulajdonítására irányuló mesterkedéseit bemutatja. A pozsonyi nyomdák történetéhez új forrást is felfedezett, Christian Gottlob Täubel hallei nyomdász *Orthotypographisches Handbuch* című munkáját (1785). Felhívja arra is a figyelmet, hogy Windisch Magyarország történetének Michal Semian-féle szlovák fordításából ugyan csak az I. rész jelent meg, de a teljes mű kézírata megtalálható MNL OL-ban. A sok új feltárt forrás nem vonatkozik a szerzői honoráriumokra, amelyekről Kollárova szerint is alig lehet tudni valamit. Landerer kapcsán volna ehhez megjegyzésem: a nyomdász a *Magyar könyvek*-sorozata hirdetésében leírta, hogy hajlandó (!) a szerzők művét ingyen is megjelentetni. (Vö. a a prenumerációról írt tanulmányommal a *Norbert Bachleitner és Andrea Seidler szerkesztette Zur Medialisierung gesellschaftlicher Kommunikation in Österreich und Ungarn* című kötetben, Wien–Berlin 2007.) Kollárova ebben a fejezetben tárgyalja az utánnyomások kérdését is.

Az olvasóközönség kérdéskörének elemzéséhez alapvetően az újságok-folyóiratok olvasói, ill. bizonyos levelek, könyvkereskedői és kölcsönkönyvtári katalógusok a forrásai. Nagyon jó lelet ismét a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár cenzúraanyagában a pozsonyi Weissenthal-féle Leseabinet 1788-as katalógusa; ebből a nem engedélyezett könyvek címét ki is húzták. A Gleixner-féle pesti olvasókabinet nyomtatott katalógusát amiatt ismerteti, mert Gleixner Pest előtt Pozsonyban is hasonló kabinetet alapított. Kovachich Márton György *Entwurf zu einer Sammlung kleiner Schriften... das Königreich Ungarn... betreffenden Inhalts...* című 1787-es írása az olvasóközönség-

ről, olvasásról is számos érdekes eszmefuttatást tartalmaz. Az olvasóközönségről írott fejezetben érdekesek még egyes példányszámokra vonatkozó adatok: mi volt már eladhatatlan (pl. Ján Ribini egyháztörténeti művének négyezer, Horányi Elek írói lexikonának ezer példánya), ill. szlovák könyveknél milyen alacsony példányszám eladása jelentett már sikert. Külön fejezet szól a cenzorok személyéről, munkamódszereiről, annak köszönhetően, hogy a két budai cenzor munkáját 1784-től folyamatosan nyomon lehet követni, és Platthy Mátyás besztecebányai iskolaigazgató cenzori jelentései is nagy számban maradtak fenn. Az írók nem egyszer Bécsbe mentek cenzúraengedélyért. De előfordult olyan eset is, amikor ez nem volt elég, vagyis a bécsi engedély a helyi egyházi hierarchiában nem volt érvényes (pl. Jozef Ignac Bajza Epigrammáinál). Az utolsó fejezetben Kollárova az irodalom, az egyes alkotók felől közelíti meg a könyvkiadás kérdéseit, és öncenzúrára is rámutat; itt tárgyalja hosszabban Friedel írásait is. A szerző a tudományos mondanivalót végig érdekes, olvasmányos formában közvetíti. Az olvasók figyelemfelhívását szolgálja a kötet gazdag képanyaga, és a jól kiválasztott idézetek az egyes részfejezetek előtt.

Minden elismerés mellett azonban néhány kritikai megjegyzést is kell fűznünk a monográfiához. Tudományos munkánál túlzott engedmény az olvasóknak, hogy a tárgyalt művek címét nem eredeti nyelven, vagyis többnyire németül, hanem szlovák nyelven adja meg. (Pl. *Briefe aus Berlin* helyett *Listy z Berlína* – Johann Seivert erdélyi lexikona szlovákul stb.) Magyar személyneveket szlovákos formában, vagy nem elég precíz módon, idegenesen: Szapáry helyett Szápáryt, Bárány Pál helyett Barányit, Baróti Szabó Dávid helyett csak Szabó Dávidot ír, Prónay László vejét, Kosztolányi Pétert Peter de Kosztolan z Teplickynek, Eszterházy Károly egri püspököt Karol Eszterházinak nevezi. Ugyanakkor az „Attila Ebkérdi” szerzőmegjelölés esetében nem érzekelte az álnevet, Azonosítási probléma lehet, hogy Marcus Weinmann pesti és nem pozsonyi rézmetszőnek tartja.

A formai-nyelvi „problémákon” kívül még néhány kisebb tartalmi megjegyzés a kötethez:

Kollárova Benczúr művénél (*Vorläufige Ausföhrung...*) említi a Habsburgok jogát bizonyos podóliai, kisoroszországi területekre (65.) – de a címből is kitűnik, hogy itt a magyar királyságról, tehát a Habsburgoknak, mint magyar királyoknak bizonyos területekre irányuló jogairól lenne szó. Jogi témánál nem volt jellemző az utánnomás, mégis Benczúr 1772-es művének utánnomása is megtalálta olvasóit, írja ugyanott. Ennek magyarázata lehet – és erre nem utal –, hogy egy nagyon aktuális politikai kérdés, Lengyelország felosztása váltotta ki az olvasók fokozott érdeklődését. A *Verbesserungsanstalten für das Königreich Ungarn...* tárgyalásánál sajnálatos módon hiba csúszott be. Ez nem egyszerűen egy brosúra, amelyet talán Ūrményi fogalmazott meg, hanem a magyarországi közigazgatás átszervezése után II. József utasítása az újonnan kinevezett tíz kerületi biztos részére. Az utasítás szövege gondatlanságból került ki a bécsi magyar kancelláriáról – de ezt az ügyet már a hivatkozott Ballagi-mű is így ismertette. A források nagyon jó elemzése mellett néha hiányolható magyar szakirodalmi idézet is, pl. a pozsonyi héber nyomdaalapítási kísérletről Dán Róbert tanulmánya (*OSZK Évkönyv*, 1967, 385–391), vagy Kirinyi Istvánról Kókay György cikke (*Magyar Könyvszemle*, 1994, 423–425).

Táubel külön írt magyarországi katolikus és protestáns nyomdákról: Kollárova ennek kapcsán megemlítette, hogy a jozefinizmus idején ez már nem játszott szerepet. Állítása azonban eléggé kétségbe vonható. Bár katolikus nyomdászok, pl. Landerer új piac reményében szívesen terjesztették ki tevékenységüket protestáns kiadványokra is – a másik konfesszióra ez, kisebb-sébben, és mert nagyon közel volt még az elnyomatás időszaka, egyáltalán nem érvényes. Ebből a szempontból igen elgondolkodtató a Kollárova által leírt besztecebányai eset. A tolerancia-rendeletnek megjelent ott egy evangélikusok számára készített szlovák fordítása. A „nem adekvát” fordítást a cenzor veszélyesnek tartotta, állítása szerint az a konverziót propagálta az egyszerű emberek között. A vizsgálat lefolytatása után a nyomtatvány hozzáférhető példányaikat ennek megfelelően el is kobozták.

Petr Voit, Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí. I. Severinsko-kosořská dynastie 1488–1557. Praha, Koniasch Latin Press, 2013, 463 p., ill.

A szerző neve nem ismeretlen, ha máshonnan nem, az *Encyclopedie knihy* (2006) című nagyszabású kézikönyv írójaként már megtapasztalhattuk a könyvkultúra minden területére kiterjedő tudását, amely összefoglaló mű megírására is képessé tette. Mint a prágai Strahov Premontrei Kolostor könyvtárának munkatársa legújabban a könyvtár ősnymtatványainak katalógusát jelentette meg (*Katalog prvotisků Strahovské knihovny v Praze* 1335 lap terjedelemben (2015), ezt megelőzően pedig két társszerzővel, Kamil Boldannel és Borek Neskudlával az antikvitás csehországi recepciójáról jelent meg angol nyelvű könyve (*Bohemia and Moravia Vol. 1. The reception of antiquity in Bohemian book culture*, 2014).

A csehországi könyvnyomtatásról szól a késő gótika és a korai reneszánsz időszakában, pontosabban a Severin-Kosořský nyomdász dinasztiáról, 1488–1557. (Jan Severin fia Pavel Severin, akinek Alžbeta nevű leánya Jan Kosořský felesége). A név szerint nem ismert, csak mint a Prágai Biblia nyomdászaként hivatkozott nyomdász bizonyára nem véletlenül került a kötetben tárgyalt tipográfusok közé, időben elsőként. A könyvészeti szakirodalom a legutóbbi időkig ezt a Severin-műhely legkorábbi tagjaként tartotta nyilván, így az Országos Széchényi Könyvtár antikva-katalógusa is (BNH Cat, Budapest, 1990).

Amikor a kötetben tárgyalt nyomdászdinasztia dolgozott, akkor mellettük cseh földön még Brnóban Stahel ősnymdász, Olomoucban Matyáš Preinlein ősnymdász, a 16. század első felében pedig Mladá Boleslavban Jiřík Štyrsa ill. Jindřich Šturm, Litomyšl-ben Pavel Olivetský, és Olomouc-ban megint az Olivetský család több tagja, Plzeň-ben a Bakalář dinasztia tagjai, Prágában a Konáč, Netolický és Melantrich nyomdászok működtek, hogy csak néhányukat említsük, a teljesség igénye nélkül.

A cseh könyvnyomtatás hagyományainak gazdagságát mutatja, hogy a mostani kötet,

a Severin-Kosořský dinasztia működését (1488–1557) tárgyaló kötet csak az első abból a tervezett több kötetből, amely a későgótika és reneszánsz korszakát öleli fel. A kötet öt nagyobb fejezetre oszlik. Közülük az első a tárgyalt nyomdászokról, azok kiadványainak bibliográfiáját közli, a második fejezet a könyvek formátumát, a fametszetet, címlapokat, nyomtatott betűket és iniciálékat mutatja be, szövegesen és illusztrációkkal. A harmadik fejezet témája a könyvdiszítés (vignetták, címlapkeretek), a negyedik, legterjedelmesebb fejezet pedig a könyvillusztrációkat, képsorozatokat közli, a metszők szerint csoportosítva. Az utolsó fejezet már nem a tipográfiával és könyvművészetrel, hanem foglalkozik, hanem könyvnyomtatás keretével, az olvasóközönséggel, a cenzúrával és a korai cseh könyvkiadás tartalmi jellemzőivel, műfajaival. – A kötetet négy mutató egészíti ki: a felhasznált irodalomról, név és szerzői művel címmutatója, tárgyszó-mutató és végül Knihopis-konkordancia.

Ahogy a szerző megállapítja, a könyvben említett nyomdászok közül egyik sem tekinthető kivételesnek, csak azért, mert a cseh nyomdászati történetének ilyen korai szereplői. Szemünk előtt mindössze a күzdelmes fejlődés sok közreműködője közül négy személy áll. Mindegyikük egyedi módon járult hozzá a könyvnyomtatáshoz. Azáltal, hogy a Prágai Biblia nyomdásza (működésének ideje 1488–1517) a bastarda betűtípushoz ragaszkodott, szinte meghosszabbította a gótikus könyv életét, de egyúttal lefektette az alapjait a vizuális komponensek fejlődésének, hiszen nyomtatványait fametszetű iniciálék, címerek és fametszetű illusztráció-sorozatok díszítették, amint azt különösen az Újtestamentum-kiadásában látjuk (*Nový zákon*, 1497–1498). Pavel és Jan Severin pedig a további fejlődéshez járult hozzá, és sikeresen megszilárdították helyzetüket abban a nehéz küzdelemben, amely a cseh kézművészet és a helyi olvasóközönség elismeréséért küzdött. Jelentősége sok tekintetben sarkalatos, minthogy – 1525-nél nem később – megteremtette és sikeresen tartósan megvalósította utódai számára is a könyv alakú naptár tipográfiai formáját, kidolgozta a későbbi Biblia-kiadások szöveg-kép felépítését és 1541-ben kinyomtatta

a Cseh testvérek énekeskönyvét, amelyhez, cseh földön először, ő használt kotta nyomtatást.

Sem Bakalář sem Konáč nem tudott Csehországban a Severin-dinasztiához hasonlóan életképes tipográfiát létrehozni, ellentétben Pavel Olivetský-vel vagy a különleges szorgalmú és művészi érzékkel rendelkező Jiřík Štyrsa-val. A Severin-dinasztia tagjai igyekeztek az olvasókat olyan műfajokkal és eszmékkel ellátni, amelyeket, a kiadókkal egyetértésben, megfelelően ítéltek a vallásos és erkölcsi művelődéshez. De ugyanezt az eszmét látjuk Bakalárnál és Koncánál is, csak hogy e két utóbbi szereplő jelentőségét csökkentti a hanyag, sőt Konáč esetében szakmai hozzáértést is nélkülöző szedési gyakorlat. A kor nyomdászai a törekény tipográfiai alapozás mellett, úgy látszik, nem kaptak elég támogatást sem a fordítók, sem az írók közösségétől, minthogy ez utóbbiak is rá voltak kényyszerülve arra, hogy megfeleljenek az arisztokrácia kulturális és politikai eszméinek.

Ellentétben más országok arisztokráciájával, nem jelentkezett egyetlen olyan önzetlen mecénás sem, aki magánnyomda finanszírozására vállalkozott volna, egészen a 16. század közepéig. A nyomdászok nehezen vállalkoztak nagy terjedelmű munkák kiadására, ezért kész csoda, hogy Kosořský vállalta Münster *Cosmographiájának* kinyomtatását. Az olvasóközönség eleve csekély volt, anyagi eredjük korlátozott, ezért a vallásos könyvek egy csoportjának és a népszerű, esetleg moralizáló olcsó kiadásoknak volt piaca.

A Severin Kosořský dinasztia legtartósabb öröksége az illusztrációk iránti fogékonyság, amely már az 1480-as években megmutatkozott, és amelynek tovább fejlődése jól tükrözi a késő gótikából a korai reneszánsz könyvkultúrába való átmenetet. Még ha az 1500-as év nem is hozott áttörést az olvasók vagy kiadók ízlésében, a cseh könyvillusztrálás viszont lépett egyet. Míg korábban külföldi közreműködők illusztrációi voltak a könyvekben, ettől kezdve a helyi illusztrátorok is kezdtek megmutatkozni, mint például az Újtestamentum (*Nový zákon*) mestere. Míg a Prágai Biblia nyomdája vagy Jan Severin nem alkalmazták a címlapkereteket, addig Jiřík Štyrsa éppenhogy ezzel tűnt

ki, mint a reneszánsz könyv jellegzetességével. (A rézmetszet használata itt is késésben volt, és inkább csak a Rudolf korabeli rajzolók nevéhez fűződik az 1580-as években.)

Önként adódik az összehasonlítás a magyarországi nyomdák felszerelésének repertóriumával, azaz a *Hungaria typographica* kötetekkel. Az első, amit meg kell állapítanunk, hogy milyen gazdag a cseh ősnymotatványkorszak könyvtermése. Csak az első prágai nyomdának, a név szerint nem ismert Prágai Biblia Nyomdászának 1488 és 1517 között 28 művet tulajdonít a könyvészet, ebből 13 ősnymotatvány, köztük néhány gazdag könyvdíszítéssel és illusztráció-sorozatokkal.

Második megállapításunk, hogy a kötet a Severin és Kosořský dinasztia összes kiadványának igényes bibliográfiáját közli, amely alaposan felfrissíti az eddig könyvészeti alaplűnek tekintett Knihopis adatait.

Harmadik megállapításunk, hogy Voit könyve más megközelítésben nyújtja a tipográfiai és illusztrációs anyag teljességét, mint a *Hungaria typographica*, vagyis anyagát elsősorban tipográfiai és könyvdíszítő elemek szerint rendezzi, nem pedig nyomdánként. Azaz, amint a 2, 3. és 4. fejezetben látszik, előbb a nyomdabetűk összességét, majd az iniciálék teljes összeállítását közli (és csak ezen belül nyomdánként, illetve nyomtatványonként), majd a címlapkeretek, illusztrációk repertóriumát is ilyen rendszer szerint állítja össze, de irigylésre méltó módon sok a név szerint ismert metszőhöz köthető metszet. Azt azonban meg kell állapítanunk, hogy a – nyilván terjedelmi okokból – kicsinyített címlapkeretek kevésbé adnak fogalmat e szép reneszánsz alkotásokról, mintha mindent eredeti méretben, és nem szürkés háttérrel közölt volna a kötet.

De hogy ne csak az eltérésekről szóljunk, hanem a szembetűnő hasonlóságokról is: mindenekelőtt az illusztrációk terén a témák azonnosságáról: a fametszetű képsorozatok túlnyomórészt bibliai jeleneteket örökítenek meg. Nálunk a témák szerint teljesen hiányzik a krónika, a hősök, királyok tetteinek képi megörökítése (a Václav Hájek z Libočan *Kronika česká* kiadására gondolunk [Praha, Jan Severin 1541], vagy a medalionba komponált cseh történeti

hősök és uralkodók képmása Martin Kuthen ze Šprinsberka *Kronikájában* [Praha, Pavel Severin 1539]. A *Kronika českát* egyébként legújabbán éppen szerzőnk, Petr Voít adta ki kommentárral, utószóval 2013-ban. A *Severin-Biblia* (1537) világgé teremtésének illusztrációjáról viszont azonnal Heltai Gáspár könyvének illusztrációja jut eszünkbe: a köralakba komponált felhők, vizetek között a paradicsomi jelnettel. A rendkívül gazdag, több száz fametszetű képpel szemben – a magyarországi nyomdákhoz képest – szembeütően szegény a vignetták (záródíszek) készlete, amely nálunk sokszor pótolja az igényesebb fametszeteket.

Természetesen ebben a kötetben nem a cseh reneszánsz, sőt kora reneszánsz könyvművészet teljességét látjuk, bizonyos témák azonban nem fordulnak elő, mint a haláltánc illusztráció sorozat (amely nálunk Brassóból ismert), vagy a több nyomdából, többféle változatban meglévő kalendáriumi hónapkép-sorozat, és hiányzik a nálunk Honterus tevékenységének köszönhetően gazdag térkép-metszetek sora is.

Szembeötlő hasonlóságokat látunk a cseh és magyarországi címlapkeretek között: az építészeti elemekből, ajtó-kerethez hasonló címlap-díszek, középen a szöveggel, kedvelt, visszatérő elemei több magyarországi nyomdának is: mindenekelőtt a brassói, szebeni de a kolozsvári nyomdának is, gyakran a cseh gyakorlathoz hasonlóan a keret aljába, vagy felső részébe komponált városcímekkel.

Minthogy cseh földön ebben a korban a fraktur és svabachi betű volt az általános, tehát az iniciálék terén szinte semmi hasonlóságot nem találunk a magyarországi, túlnyomórészt antikva betűket ábrázoló díszes kezdőbetűkkel. A nyomdabetűk választéka egészen más, mint a magyarországi nyomdákban, ahol a bastarda betűt mindössze a sárvárújszigeti nyomda alkalmazta, és folytatásra magyar földön nem talált. Az itt tárgyalt prágai nyomdászok viszont a bastarda mellett rotunda, textura, svabachi betűket használtak, és csak Jan Severinnel lépett fel az antikva, mint szövegbetű (1539–1540). Itt kell szólni a cseh nyomdászok viszonyáról az antikva típushoz, amely sarkalatos jelentőségű. A hagyományhoz való ragaszkodás a cseh nyelv

vű irodalmi hagyományban a bastarda betűt jelentette, és idegenkedett a „pápista” antikvától. A bastardával való szakítás után az ennél sokkal könnyebben olvasható svabachi betűtípusra és a német fraktúrra tértek át, ez az 1540-es években következett be.

A környező országokban azonban a betűválasztás gyakorlata másképpen alakult. A Bécsben működő kora reneszánsz műhelyek, Johann Singrieneré például nagy befolyással volt a lengyel könyvnyomtatásra, különösen amiatt, hogy német származású vagy Bécsben tanult nyomdászok telepedtek meg Krakkóban, de csekélyebb volt a hatásuk a cseh könyvnyomtatásra. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a cseh nyomdászok elszigetelten dolgoztak volna. Bizonyos nyomdai elemek nagyon korán meghonosodtak itt is, mint a fametszetű címerek alkalmazása vagy a kottanyomtatás. Az ezzel egyidejű magyarországi könyvnyomtatásról sajnos nem esik szó, pedig az 1540-es 1550-es években már a hazai reneszánsz könyv a virágkorát élte, mindenek előtt Heltai Gáspárnak és Joannes Honterusnak köszönhetően.

Amint az eddig elmondottakból is talán nyilvánvaló, Petr Voít kötetét egyszerre rendkívül igényes bibliográfia, nyomdatörténet és tipográfiai repertórium. A cseh könyvnyomtatást a kész gótikától a kora reneszánszig tárgyaló szintézisnek első, most bemutatott kötetét remélhetőleg hamarosan követik a következő kötetek is: legközelebb különböző cseh nyomdahelyek és nyomdák bemutatására kerül sor, Nikolaus Bakalártól Johann Güntherig (2017).

V. ECSEDY JUDIT

Kovács Eszter, *A Makula nélkül való tükör cseh forrásai*, Budapest, MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014, 156 p. (Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok, 9)*

Az olvasó egy különleges forráskiadványt tart a kezében. A nagyszombati klarissza kolostor

* Az MTA – OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoportban készült.

falain belül a 18. század elején Krisztus szenvedéstörténetéről egy olyan mű született, amelyet még a 20. század első felében is gyakorta forgattak a katolikus hívők, okulásul pedig esténként nagyszülők az unokáknak olvastak föl belőle. Ez az említett könyv először 1712-ben Nagyszombatban jelent meg, s amint a címlapján olvasható, egy *Makula nélkül való tükör, melly az üdvözítő Jesus Kristusnak, és szent Szüléinek életét, úgy keserves kinszenvedését, és halálát adgya elé. Melly Superiorok Engedelmeiből Szüz, Szent Klára Szerzetében lévő Újfalusi Judith által Cseh nyelvből, Magyar nyelvre fordítottatott. És a tekintetes és Nagyságos Újfalui Újfalusi Klára Aszszonynak, tekintetes, és nagyságos Karancs Berényi György Uram, ő Nagysága kedves Házastársának költségén ki-bocsátatott.*

A *Makula nélkül való tükör* címlapja szerint nem önálló alkotásról van szó, hanem cseh nyelvből fordított műről. Ám szerzője, Újfalusi Judit nem árulja el, mi is, illetve mik is ezek a cseh nyelven írott források. Vida Tivadar korábban már részben megoldotta ezt a kérdést (*Makula nélkül való tükör = Magyar Könyvszemle*, (83)1967, 250–253). Kutatásai során bebizonyította, hogy szerzetes írónknak a kor híres kegyességi szerzőjének, Martin von Cochemnek Jézus életéről szóló művét, a *Das grosse Leben Christi* 1698-ban készült cseh nyelvű változatát, a *Veliký život*ot forgatta (Kochemu, Martin z: *Veliký život Pána a Spasitele našeho Krista Ježíše a jeho nejsvětější a nejmilejší matky Marie Panny*. Praha, Argo, 2007. Kritikai szövegkiadás). A mű rendkívül elterjedt volt Európa-szerte. Újfalusi Judit számára a cseh nyelv szolgált közvetítő nyelvként. A klarissza apáca Divékújfalun, családjának ősi birtokán nevelkedett, ahol együtt éltek szlovákok és magyarok. Minden bizonnyal olvasási élményét, amint az ajánlásából kiderül, meg akarta osztani nővérel, de elsődleges célja mégiscsak az lehetett, hogy Cochem Jézus életrajzát magyar nyelven olvashassák klarissza rendtársai, a nyomtatás segítségével pedig kilépve a kolostor zárt falai közül, minél szélesebb rétegekhez is eljuthasson. Már Vida Tivadar is észrevette, hogy „nem egyszerű fordításról, hanem átdolgozásról van szó”. Mindezt megerősítették Kedves Csaba

későbbi kutatásai (*Magyar nyelvű drámatörzsek a 15. század végéről*. In: *A magyar színház születése. Az 1997. évi konferencia előadásai*, Szerk. Demeter Júlia, Miskolc, Miskolci Egyetem, 2000, 200–209). Ő ugyan a magyar dráma gyökereit kereste, ami közben az is föltűnt neki, hogy a *Makula nélkül való tükör*ben nagycsü-törtökön ugyanazok a jelenetek olvashatók (égi pör és Krisztus fegyverei), amely két, korai nyelvemlékünkön, a 15–16. század fordulóján írott ún. *Piry-hártyán*, és a *Máriabesnyői töredéken* is. Szorosabb összefüggést nem feltételezett a középkori és az újkori szöveg között, arra gondolt, ugyanabból a forrásból táplálkozhattak. E sorok szerzőjének adatott meg, hogy bebizonyítsa, Újfalusi Judit a neves kapucinusnak, Cochemnek művét nem csak fordította, hanem ki is egészítette annak a nagyszombati zárdában őrzött kódexnek a szövegével, amely mára már elveszett, és csak három levél maradt belőle hírmondónak: a Piry-hártya levélpárja és a Máriabesnyői töredék (*Egy középkori nyelvemlék 18. századi továbbélése, A Piry-hártya egykori kódexe és a Makula nélkül való tükör = Magyar Könyvszemle*, (128)2012, 234–255).

Ezek után világossá vált, hogy Vida Tivadar kutatásait érdemes továbbfolytatni, a *Veliký život*ot fejezetről fejezetre, sőt mondatról mondatra összevetni a *Makula nélkül való tükör*rel. A jó szerencse mellénk szegődött. Kovács Eszterrel, aki cseh szakot végzett a Pázmány Péter Tudományegyetemen, közös az asztaltársaságunk az Országos Széchényi Könyvtár ebédlőjében. E kis társaság az asztali beszélgetések során tudományos eredményeit is megosztja egymással, figyelemmel kíséri egymás munkáját. Egy, a *Makula nélkül való tükör* és a nyelvemlékek kapcsolatáról folytatott beszélgetés után Kovács Eszter komoly elszántsággal, és még nagyobb kintartással fogott hozzá, hogy elvégezze a Vida Tivadar által megkezdett munkát. Vagyis hogy bebizonyítsa, Újfalusi Judit nem csak fordította, hanem sok esetben alaposan átdolgozta, és hosszabb betoldásokkal ki is egészítette a *Veliký život*ot.

Kovács Eszter így megszületett forráskiadványa két fő részre oszlik. Egy bevezető, fejezetekre osztott tanulmányrészre (7–92.) és

magára a szöveggyűjteményre (93–153.). A bevezető tanulmány először röviden összefoglalja a *Makula nélkül való tükör*höz kapcsolódó korábbi szakirodalmat (ezeket feljebb ismertettük), majd ír a mű keletkezéstörténetéről. Kitér Martin von Cochem életrajzi adataira, a cseh fordító Edelbert Nymburský személyére, munkamódszerére, és megoldást keres arra a kérdésre, hogyan is juthatott hozzá Újfalusi Judit a cseh változathoz, és annak melyik kiadását használta (7–11.). A tanulmány ezután rátér a *Makula nélkül való tükör* tartalmi egységeinek vizsgálatára. A magyar fordítás jóval kisebb terjedelmű az alaplumnél. Ennek oka az, hogy Újfalusi Judit célja nem Cochem művének fordítása volt, hanem csak eszközként használta, hogy a legszebb Krisztus-életrajzzal kedveskedhessen testvérének, Újfalusi Klárának és olvasóinak. Ezért a klarissza apáca Cochem első 27 fejezetét úgy ahogy van, el is hagyja. Ezek a részek az eredetiben rövid teológiai és történeti alapvetésként szolgáltak a későbbi fejezetekhez. A magyar változat ezzel szemben csak Szent Emerencia életével kezdődik, és valójában három nagy szerkezeti egységre tagolódik, követve az egyházi év ünnepeit, de Cochemmel ellentétben nem az ünnepeken, hanem a magyar nyelvű változatban a történetiségen van a hangsúly.

Kovács Eszter tanulmányában – hogy áttekinthetőbbek legyenek kutatási eredményei – a három szerkezeti egységet elemzéséhez különválasztja: 1. az ádventi és karácsonyi időszak, amely Jézus születésének előzményeit és gyermekségtörténetét mondja el; Szent Emerencia történetéig nyúlik vissza (1–51. fejezet); 2. a nagybójtai időszak, amely Jézus megkísértésétől a feltámadás előestéjéig tart (52–107. fejezet); 3. a húsvéti időszak, amely a feltámadásról szóló első hírektől Szűz Mária mennybevételeig kíséri nyomon Jézus életét (108–129. fejezet). Itt meg kell jegyeznünk, történt egy elírás: a könyv 66. oldalán kezdődő fejezet címébe a *Makula nélkül való tükör* 129. fejezete helyett tévesen a *Veliký život*nak az e fejezetnek megfelelő 168. fejezetszáma került, következésképp a tartalomjegyzékbe is). Kovács Eszter a három szerkezeti egységen belüli fejezeteknek először

röviden ismerteti ismert és feltételezett forrásait. Ezután az egyes fejezetek összehasonlítása következik, ahol részletesen kifejti, milyen eltérések fedezhetők fel az alapszöveg (*Veliký život*) és a fordítás (*Makula nélkül való tükör*) között.

A szerző kutatásaiból kitűnik, hogy az első szerkezeti egységben Újfalusi Judit kisebb eltérésektől eltekintve ragaszkodik az alapforráshoz, a *Veliký život*hoz, de azokat a részeket, melyek szervesen nem illeszkednek Jézus életrajzához, bátran kihagyja. Csak egyetlen helyre kerül betoldásként egy szép imádság, a 43. fejezet végére.

A második szerkezeti egység ennél jóval problematikusabb. A *Veliký život*hoz képest a kiegészítések itt jelentősen megszaporodnak. Szemmel láthatóan Krisztus kínszenvedésének története mélyen megérintette Újfalusi Juditot, és itt már nem elégedett meg a Cochemnél olvasottakkal. A nagyheti események szövegeinek összeállítása komoly szerkesztői munkára vall. Amit biztosan állíthatunk, hogy több, nagyszombati kolostorban őrzött kódex passiótörténetéből is másolt be szívéhez igen közelálló jeleneteket, részleteket (a *Piry-hártya* és a *Máriabesnyői töredék* akkor még meglévő kódexe, *Érsekújvári kódex*). Ezeket a szövegeken kívül egyelőre még csak találgathatunk, hogy a többi betoldás honnan is került bele a *Makula nélkül való tükör*be. Kovács Eszter fölveti, hogy a magyar nyelvemlékeken kívül akár egy másik cseh nyomtatványra is támaszkodhatott Újfalusi Judit, a *Život Pánára*, amely a korábban Bonaventura művének tartott *Meditationes vitae Christire* támaszkodva, azt kibővítve Jézus és Mária történetét elmélkedei végig (*Život Pána a Spasytele nasseho Gežjsse Krysta Těž Přeblahoslaweně Panny a Matky geho MARYE Podlé sepsánj S. Bonawentury wsem pobožnym Křestianům k spasytedlnému wvažowánj předstawený ...w Praze, 1693*). Két esetben szövegszerű egyezést is kimutat a *Život Pána* és a *Makula nélkül való tükör* között (52. fejezet záró bekezdése és az 57. fejezetben a betániai megkenés története). A 60–64. fejezet ugyan tartalmilag közelebb áll a *Život Pánához*, mint Cochem Krisztus életrajzához, de egymásból eredeztetni őket nem lehet. Így Kovács Eszter

arra a megállapításra jut, az ismeretlen forrás egy Pszeudo-Bonaventura alapján készült, a *Život Páná*hoz hasonló életrajz lehetett. Mivel a szenvedéstörténet megjelenítésében kimutathatóan magyar nyelvemlékszövegeket használt fel Újfalusi Judit, meg merem kockáztatni azt a feltevést, hogy Jézus és Mária találkozásának leírásában is mára már elveszett nyelvemlékszövegekkel állunk szemben.

A harmadik szerkezeti egységben újra sok a betoldás. Újfalusi Judit a Krisztus feltámadását követő események érzékletes leírásához sokkal több részletet idéz fel Nikodémus evangéliumából, mint azt Cochem tette. A kérdés csak az, milyen nyelvű forrást használhatott. Kovács Eszter részletes érveléssel támasztja alá, hogy Újfalusi Judit egy, nyomtatásban is rendelkezésre álló cseh nyelvű Nikodémus evangéliumot fordíthatott le anyanyelvére, s ezek közül is az 1651-es kiadás szövegével mutat leginkább rokonságot (*Čtenij Nykodemowo. W němž se vypisuje, co se dalo při vmučenj Krysta Pána... W Holomaucy, 1651*). A kérdés végleges eldöntésére azonban a későbbiekben még alapos filológiai kutatásra lesz szükség.

A forráskiadvány a szövegyűjteménnyel zárul. A *Makula nélkül való tükör*ből kiemeli egyrészt azokat a részeket, amelyek Cochem Krisztusról szóló életrajzából hiányoznak, másrészt amelyek ugyan szoros kapcsolatban állnak az eredeti Cochem-szöveggel, de esetükben más forrásokra is támaszkodott Újfalusi Judit. Azokat a részeket, melyeket a *Veliký život*ban, a *Život Páná*ban, illetve a *Čtení Nykodemovoban* talált meg – vagyis a cseh forrásokat –, dőlt betűkkel szedte, a magyar nyelvemlékeket vastagítással jelölte. A kiadvány végén egy személynévmutató és egy cseh nyelvű rezümé segíti a tájékozódást.

Kovács Eszter kutatásai újabb adalékokat szolgáltatnak ahhoz a sűrű szellemi, lelki, kulturális hálónak a jobb megismeréséhez, amely Közép-Európa országait és népeit összekapcsolta. A *Makula nélkül való tükör* szinte egyformán gyökerezik a német, cseh és magyar hagyományban. A szerző azzal, hogy Újfalusi Judit Krisztus életrajzából kiemelte és közölte azokat a részeket, melyek nem Cochem Krisz-

tus életrajzából valók, megteremtette a lehetőséget, hogy további részleteket azonosíthassanak a kutatók eddig ismert vagy újonnan felbukkanó forrásokban.

LAUF JUDIT

Újfalusi Judith, Makula nélkül való tükör, mely az üdvözítő Jesus Kristusnak, és szent Szüléinek életét, úgy keserves kinszenvedését, és halálát adgya elé. Melly Superiorok Engedelmébül Szüz, Szent Klára Szerzetében lévő Újfalusi Judith által Cseh nyelvből, Magyar nyelvre fordítattott. És a tekintetes és Nagysagos Ujfalusi Klára Aszszonyinak, tekintetes, és Nagysagos Karancs Berényi György Uram, ő Nagysága kedves Házás-társának költségén ki-bocsáttattott Nagyszombatban, A Jesus Társasága Académiája bő-tüivel, 1712-Eszkendőben, Faksimile kiadás Frauhammer Krisztina utószavával: A Makula nélkül való tükör magyarországi hatástörténete, Pytheas Könyvmanufaktúra – MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, é. n. 543 p.*

Az utóbbi évtizedben szakmai körökben nagyon sokat foglalkoztak a *Makula nélkül való tükör*rel. Irodalomtörténészek, iskoladramával foglalkozó kutatók, néprajzosok, nyelvtörténészek körében valóságos reneszánszát éli. 2014-ben még egy konferenciát is tartottak róla (*Makulátlan tükör*, Könyvbemutató és Műhelykonferencia a Makula nélkül való tükör című kegyességi műről, 2014. december 4, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport. A konferencián elhangzott előadások írott változatai megjelenés alatt). Ezeknek a kutatásoknak eredményeként nagyon sok új ismeretanyag halmozódott fel, s ezzel együtt a *Makula nélkül való tükör*nek az irodalmi kánónban betöltött szerepe is felértékelődött, és igény támadt egy hasonló kiadásra is. Megjelentetését Frauhammer Krisztinának, a Szegedi Vallási Kultúrakutató Csoport tagjának köszönhetjük. A kísérő tanulmányt is ő jegyzi. A rendkívül jól felépi-

* Az MTA – OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoportban készült.

tett, körültekintő utószóban példamutatóan foglalja össze a különböző szakterületek kutatóinak a *Makula nélkül való tükörrel* kapcsolatos régi és új eredményeit. Néprajzkutatóként pedig – amint azt az utószó címe is jelzi –, külön hangsúlyt helyez a *Makula nélkül való tükör* magyarországi hatástörténetére.

Most az olvasó egy olyan könyv faksimile kiadását tarthatja a kezében, amely első megjelenésétől (1712) kezdve mintegy két évszázadon keresztül a katolikus hívek széles néprétegének – Bálint Sándort követve kijelenthetjük – a legolvasottabb népkönyvévé vált. Az igény oly nagy volt rá, hogy 1913-ig 25 alkalommal látott újra meg újra napvilágot. Felvetődik a kérdés, mi lehetett sikerének titka. Amint a hosszú címből is kiderül, ez egy olyan alkotás, amely Jézus Krisztusnak és szüleinek életét adja elő. Mindenek előtt el kell mondanunk, Jézus életét, a születésétől kezdve a haláláig bemutató, egybefüggő történeti leírást – sem kéziratot, sem nyomtatottat –, ezt megelőzően nem ismertünk magyar nyelven. A szerzetesi közösségekben ugyan zsolozsmázáskor és a refektóriumban tartott közös étkezések alkalmával rendszeresen sor került az aznapi liturgiához kapcsolódó bibliai részek (perikópák), és más épületes olvasmányok hosszabb-rövidebb felolvasására (szent atyák homíliái, szentek legendái, exemplumok, és nem utolsósorban Krisztus szenvedéstörténete), de a 18. század elején már nagyobb lélegzetű műre is igény mutatkozott. Korának ezt a kihívását jól érzékelve és felismerve kezdetett bele Újfalusi Judit Krisztus életrajzának fordításába. Ő maga klarissza szerzetesnő volt, és a nagyszombati kolostor falai között élt. A nagyszombati jezsuita nyomda közelsége is ösztönzőül hathatott művének nyomdai megjelentetésére, és így az már nem rekedt meg a kolostor falain belül, hanem térben és időben egy, már általánosabbá váló, szélesebb olvasni tudó közönséghez is eljuthatott. Újfalusi Judit Krisztus-életrajzában az a nagyszerű és utánozhatatlan, hogy csodálatra méltó módon gyúrta össze, ötvözte a fordítandó szöveget és saját betoldásait egy új művé. A fordítás alapjául a német kapucinus, Martin von Cochem: *Das grosse Leben Christi...* című munkája negye-

dik kiadásának (1681) szinte szó szerinti, cseh nyelvű változatát használta (vö. Kovács Eszter, *A Makula nélkül való tükör cseh forrásai*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014, 156 p. [Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténet tanulmányok, 9].) Frauhammer Krisztina a faksimile kiadáshoz írott utószavában kiváló összefoglalást ad arról, hogyan és miért válhatott Cochem a katolikus német tartományok legolvasottabb írójává, és már kortársai közül is sokan miért fordították le, vagy használták forrásként műveit. Cochem a barokk kor igazi népi misszionáriusa volt, aki világos, egyértelmű, erősen az érzelmekre ható stílusával képes volt az egyszerű embereket is magával ragadni. Mindez oly mértékben sikerült, hogy a *Das grosse Leben Christi* szinte minden házban megtalálható volt, a német ajkú vidékeken Magyarországon is gyakorta forgatták. Műve – kora gyakorlatának megfelelően – kompiláció. Magába foglalja a középkor misztikusai (Szent Bonaventúra, Szent Gertrúd és Mechtild, Szent Brigitta), és hittudósai (Szent Bernát, Szent Anzelm) munkáit. Frauhammer Krisztina szavait idézem: Cochem írói célkitűzése volt „összegzését adni mindannak, ami eddig Krisztusról és az emberi üdvörténetről megjelent. [...] Ennél is meghatározóbb azonban, hogy kivételes stílusérzékének köszönhetően egy hatalmas hagyományanyagot sikerült összefognia és átörökítenie.”

Hozzá kell tennünk, ez a hagyományanyag sok évszázadon át bővült, és vált Európa keresztény kultúrájának szerves részévé, és ivódott bele az emberi lelkekbe. Ez is magyarázatul szolgál arra, hogyan tudtak Cochem művei a német nyelvterületen kívül – Magyarországon is – olyan nagy hatást kiváltani.

Újfalusi Judit célkitűzése azonban nem volt teljesen azonos Cochemével. Ő elsősorban arra törekedett, hogy Krisztus életének eseményeit állítsa középpontba, és Krisztus és Mária feddhetetlenségét bemutatva szembesítse olvasóját az igazi Makula nélkül való tükörrel. Ez tükröződik a Cochem könyvétől eltérő cím megválasztásában is; a „makula nélkül való tükör”, a „makula nélkül való bárány” szófordulatok Krisztusra és Máriára alkalmazva rendkívül gya-

koriak voltak hazai vallásos irodalmunkban. Újfalusi Juditnak arra való törekvése, hogy mindenekelőtt a cselekményre helyezze a hangsúlyt, a magyar változat felépítésében is megmutatkozik. Könyve elejéről elhagyta azt a 27 fejezetet, melyben Cochem teológiai és történeti alapvetést adott a későbbi fejezetekhez. Ezzel szemben a klarissza apáca Szent Emerencia és Stolanus, Szűz Mária nagyszüleinek életével kezdte az írását, indoklást is adott hozzá, mert „szükség meg-tudunk minémü Szent Életet viseltek az ő Nagy-Attyok és Annyok”, vagyis Szűz Máriáé és Krisztuséi. Később is következetesen elhagyott olyan fejezeteket, és hagyott ki a megmaradt fejezetekből olyan szakaszokat, melyek az események leírásának folyamatát gyengítették; így jócskán maradtak ki moralizáló elmélkedések, sőt imák is (részletesebben olvashatunk erről Frauhammer Krisztina utószavában).

S ahogy az ismertetés elején utaltam rá, Újfalusi Judit amellelt, hogy lényegesen lerövidítette, átformálta a cochemi művet, sok esetben szükségét érezte, hogy ki is egészítse azt. Cochem többször él azzal a fordulattal, hogy „mivel a Szent Evangelisták el-mulatták le-irnya” (201.), ezért neki kell pótolnia, mit nem írtak meg részletesen az evangéliumban. Nagy-részt megadja a forrást is, miből dolgozott. Ezt Újfalusi Judit fordításában híven visszaadja, de azt egyetlen egyszer sem jelzi, hogy ő maga mely részekkel egészítette ki Cochem művét. Pedig erre különösen a nagyheti események kapcsán, és Krisztus feltámadása során gyakran sor került. Többek között több 15–16. századi magyar nyelvű kódexből (Érsekújvári kódex, Piry-hártya anyakódexe) másolt be Krisztus kinszenvedéséről olyan történeteket, melyeket Cochem Krisztus életrajzában nem talált, és Nikodémus apokrif evangéliumát is beleszötte az elbeszélésbe.

Újfalusi Judit ugyan a *Makula nélkül való tükör* címlapján határozottan állítja, hogy Krisztus életrajzát csak fordította, de amint a fentebb elmondottakból kitűnik, ennél sokkal többről van szó. Azzal, hogy a kolostorában a rendszeresen olvasásra kerülő, a magyar hagyományban mélyen gyökerező passiótörténeteket is felhasználta, nem csak az európai, de anélkül, hogy tudatosan

törekedett volna erre, a magyar középkori hagyományt is átmentette. S milyen mesteri módon, a saját elképzeléseinek megfelelően a cselekményre koncentrálvá alakította át az alapforrást, és ötvözte azt eggyé a betoldásokkal, az az érzésünk támad, hogy valójában Újfalusi Judit tolla alatt született meg az első nagy terjedelmű, magyar nyelvű vallásos, szórakoztató epikus mű – megkockáztatom, talán a későbbi regény előfutáraként –, és ez a mű Krisztus életét adja elő.

A recenzió elején feltettem azt a kérdést, mi lehetett a *Makula nélkül való tükör* sikerének a titka. A kutatási eredményeket figyelembe véve igyekeztem meg is válaszolni. Ám úgy gondolom, a legfőbb értéke mindenekelőtt mégis szépségében rejlett, abban a szépségben, amelyet Bálint Sándor nagy átélessel így ragadott meg Nagyboldogasszony ünneplése kapcsán: „... apokrif evangéliumok és középkori legendák, látomásos és teológiai vélekedések a *divina dulcedo* igézetében ötvöződnek benne kerek, költői egésszé, tükrözvén a barokk szuggesztív képszerűségét, emberismeretét. Átmentik a középkori hagyományt, és előkészítik a népi kultusz őszi virágzását, hiszen a könyv jámbor falusi tekintélyének a felvilágosodás, jozefinista papi racionalizmus mit sem értott. Ismeretlen cseh summázója [ma már ismerjük] és magyar fordítója remekelt vele: két évszázadon át a legnépszerűbb katolikus népkönyv, licenciátusoknak, búcsúvezető szentembereknek, olvasni szerető jámbor asszonyoknak egyik legkedvesebb, legépületesebb olvasmánya. A magyar és közép-európai búcsújáró parasztság szíve két évszázadon át éppen ezen [...] gerjedezett leginkább.” (BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium*, Budapest, Mandala Kiadó, 1998, III, 205.) Frauhammer Krisztina az utószóban nagy felkészültséggel mutatja be, milyen kulcsfontosságú szerepe van a mai napig a *Makula nélkül való tükör*nek a Bálint Sándor által is emlegetett európai és a vele összefonódó magyar középkori hagyományanyag ébren tartásában és táplálásában. Példákat sorol erre a népi színjátszás köréből, az egyházi ünnepkörökhöz kapcsolódó paraliturgikus gyakorlatokban betöltött szerepéről, az ikonográfiai megjelenítésről. Kitér arra is, hogy a színhagyományban és az archai-

kus imáinkban az áthagyományozódás nem követhető egyértelműen nyomon. A *Makula nélkül való tükör*nek az archaikus imákkal való összefonódásáról egy példát azért hoznék. Korompay Klára kérdezte meg tőlem egy konferencia alkalmával, van-e utalás a *Makula nélkül való tükör*ben a Grál-motívumra. Kovács Eszternek a cseh és magyar változatot összehasonlító munkájából kiderült, ha érintőlegesen is, de bizony kell lennie. A *Makula nélkül való tükör* 109. fejezetében, amikor Cochem Szent Bonaventura alapján arról ír, hogy Húsvét napján „Uruk Jézus lelke éjfél után sok Angyalokkal, és Sz. Atyákkal a koporsóhoz ment”, ennek a történetnek a végéhez egy mondatot Újfalusi Judit hozzáfűz: „az Angyalok pedig (a mint némelyek írják) az ő szent vérét, és haj szálaikat, a ki le-hullott felszedték” (456–457.) Az egyik archaikus imánkban ez így hangzik: „Egy csöpp vére elcsöppent /Szent angyalok fölszették / Arany kehölybe tóttették.” (KOROMPAY Klára, „Hét csöpp vére elcsöppent, aranytálba felveték” *Grál-motívumok az archaikus népi imádságokban* = *La joie des cours, Études médiévales et humanistes*, Szerk. Horváth Krisztina, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012, 176–185). Ez a párhuzam arra ad példát, hogy a hagyományozódás fordítva is igaz lehet. Nem csak a *Makula nélkül való tükör* volt hatással az archaikus imádságra, hanem a 18. század elején a Grál-monda szóbeli hagyománya már olyan erősen élhetett, hogy a magyar Krisztus-életrajzba is bekerült egy motívuma.

Ha annak idején a jozefinista racionalizmus még nem is tudott ártani a „divina dulcedo igazságának”, de korunk racionalizmusa már elsoordta azt a naiv népi vallásosságot, amelynek a *Makula nélkül való tükör* is tápláléka volt. Az történik vele, ami a néphagyomány oly nagy részével, például a népdallal. Kihullik az egyszerű emberek emlékezetéből, és újra tudatosodik az értelmiségben, aki mint a hagyomány új őrzője és közvetítője újból szétsugározza arra a közösségre, amelytől tanulta. Ezért volt szükség a *Makula nélkül való tükör* faksimile kiadására is. A róla szóló konferenciák, tanulmányok sora jelzi, hogy értékei most az értelmiségben tudatosulnak. Mint érzelmi hagyományról

nem mondhatunk róla le továbbra sem, tudatos számontartása nélkül kevésbé értenénk mai önmagunkat. A nyelv-, az irodalom-, a lelki-történet megértéséhez nélkülözhetetlen, nagybecsű forrás. Reméljük, nem végpontja, hanem csak állomása az idevágó kutatásnak. De értő olvasónak ma is élvezetes olvasmány.

Befejezésül álljanak itt a kiadásra vonatkozó adatok. A hasonmás a reprint kiadásokban nagy tapasztalattal rendelkező Pytheas Könyvmanufaktúrában egy, az első kiadásból (1712) fennmaradt példány alapján készült. Ez a példány ma az Országos Széchényi Könyvtárban található, és a tulajdonosbejegyzés szerint „Pordányi András Szent Ferencz Atyánk Congregatiojának meltatlan Directora” kapta ajándékkul 1715-ben. A példány megválasztása azért is külön üdvözlendő, mert tudjuk, hogy Pordányi András megfordult a nagyszombati klarissza kolostorban, és személyesen is ismerte Újfalusi Juditot.

LAUF JUDIT

Robert Offner – Harald Roth – Thomas Sindlariu – Ulrich Andreas Wien (szerk.), Johannes Honterus: Rudimenta Cosmographica. Grundzüge der Weltbeschreibung (Corona/Kronstadt 1542), Ins Deutsche, Rumänische und Ungarische übersetzte und kommentierte Faksimile-Ausgabe, Hermannstadt – Bonn, Schiller Verlag, 2015, 364, [2] p. ill., ISBN 978-3-944529-62-2

A Kárpátok legkeletibb vonulatai által övezett, védett csücsökből, a Barcaságból a világ leírását tervezgetni a történelem bármely időszakában elképzelhetetlen, hagyományos vállalkozásnak tűnhetett. Mégis volt egyetlen olyan pillanat a művelődéstörténetben, amikor erre minden várakozás ellenére sor kerülhetett. A humanizmus és a reformáció erdélyi találkozásának metszéspontjában egy olyan személy tevékenysége áll, aki az imént megnevezett megismételhetetlen teljesítményt végrehajtotta. Erdély, illetve az ott élő százszok humanista reformátora, Johannes Honterus (1498–1549) először adott kortársainak olyan leírást az éppen ismert világról, amely nemcsak térképeken, hanem könnyebben

memorizálható, hexameterekbe szedett elméleti szövegek formájában is segítette az olvasók tájékozódását a mindennapi élet legkülönbözőbb területein.

A szóban forgó kiadvány ennek az egyedülálló Kárpát-medencei könyv- és művelődéstörténeti jelenségnek szenteli figyelmét. Ahogy az már az alcímből is kiderült, mindezt négy nyelven (német, román, magyar, latin) teszi, melyek közül a német képezi a kiadvány alapját. Ezen a nyelven készültek ugyanis a tartalmas tanulmányok és az 1542-es Honterus-szöveg leggazdagabb jegyzetanyaggal ellátott fordítása is. A tanulmányok összefoglalói és a *Rudimenta* szövegének átültetései egyaránt olvashatók román és magyar nyelven, míg az 1542-ben Brassóban kiadott kozmográfia teljes fakszimile kiadása természetes módon latinul történt.

A szerkesztők (Robert Offner orvostörténész, Harald Roth történész, Thomas Şindilariu főlevéltáros és Ulrich Andreas Wien egyháztörténész) német nyelvű előszavából megtudhatjuk, hogy a *Rudimenta cosmographica*, azaz a kozmográfia alapjai a brassói humanista, a történetileg legjobban ismert erdélyi szász ember, Johannes Honterus legelterjedtebb munkája a világban. Úgy érezték, most jött el az ideje annak, hogy ne csak a tanulmányokkal kísért fakszimile szöveget jelentessék meg, hanem annak teljes szövegét német, román és magyar nyelven – tehát Erdély három alapvetően használt nyelvén – fordításban is közreadják. A latin eredetivel megegyező, hexameterekbe, azaz időmértékes „hatlábú vers”-be szedett formában. Bízunk továbbá abban is, hogy ezzel a kiadással könnyebb hozzáférést biztosítanak az érdeklődő közönség számára ehhez az első megjelenéseikor (1530 Krakkó, 1541 Brassó, 1542 Brassó) egyedülálló, kora újkori iskolai enciklopédiához, amelyet lenyűgöző korabeli európai elterjedtsége ellenére az öreg kontinens tudományos körei csak kevésbé recipiáltak. A reformáció megindulásának közelgő ötszáz éves évfordulója alkalmából szükségszerűnek tartották, hogy Honterus európai rangú humanista könyves teljesítménye számára kijelöljék a megfelelő helyet az európai művelődéstörténet színes palettáján.

Hozzá kell tennünk, hogy a Honterus-féle világleírás többnyelvű kiadásának ötlete nem teljesen új. Mintegy negyven évvel ezelőtt brassói szász és román történészek hasonló célt tűztek már zászlajukra. Ez az elképzelés azonban a kommunista berendezkedésű Romániában, vélhetőleg politikai-ideológiai okokból, csak részben valósulhatott meg. Paul Binder (1935–1995) történész–könyvtáros, Gernot Nussbächer (1939–) levéltáros–helytörténész és Valeria Căliman (1901–1992) újságíró, fordító – Arnold Huttmann (1912–1997) orvostörténész segítségével is igénybe véve – 1988-ban kiadta az 1542-es *Rudimenta* kommentárokkal ellátott szövegét (*Johannes Honterus – Rudimenta Cosmographica. elementele Cosmografie, Braşov 1542, Textul original latin şi traducerea in limba română de Valeria Căliman cu o întroducere de Paul Binder şi Gernot Nussbächer*; Cluj-Napoca, Dacia Verlag, 1988). A kötet egy bevezető tanulmány mellett az eredeti szöveg latin transzkripcióját, ábrákat és a hexameterekben szedett román fordítást tartalmazta. Friedrich Teutsch (1852–1933) az 1880-as években és Heinz Heltmann 1979-ben már kisebb passzusok német fordítását is kiadta a *Rudimentából*, és ugyanez igaz a magyar verzióra is: Waczulik Margit (1913–) 1984-ben kisebb szemelvényeket már átültetett nyelvünkre. Teljes fordítások azonban mindeddig nem álltak rendelkezésünkre e két utóbbi nyelven.

A mostani könyv megjelentetésének ötlete a filológus Lore Poelchautól (1927–2008) eredt, aki a *Rudimenta* szövegének német prózafordítását készítette el a 1138–1305. verssorok kivételével. Ezek átültetését az időközben elhunyt Georg Burckhardt vállalta. A nehézségekkel lassított könyvprojektet végül Robert Offner orvostörténész karolta fel, aki mind a többnyelvű kiadvány koncepcióját, mind annak koordinációját következetesen végigvitte egészen a 2015. nyár végi megjelenésig.

A német nyelvű előszót követően Ulrich Andreas Wien, a Spandau Egyetemen oktató szász egyháztörténész alapos tanulmánya olvasható a humanista Johannes Honterusról (*Der Humanist Johannes Honterus*) német nyelven (11–27, majd magyar nyelvű összefoglalása:

33–37). A tanulmány a 19. és 20. századi Honterus-irodalom alapműveire (Georg Daniel Teutsch, Oskar Netoliczka, Adolf Schullerus, Karl Kurt Klein, Erich Roth), valamint Andreas Müllernek és Gernot Nussbächernek az ezredforduló óta megjelent írásaira épül. Örömmel konstatálható, hogy a svájci teológus és hungarológus, Jan-Andrea Bernhard néhány hónappal ezelőtt napvilágot látott munkájára (*Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen, Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700)*. Göttingen, 2015 [Refo 500 Academic Studies, 19]) is több hivatkozás található a lábjegyzetekben a 16. századi Kárpát-medencei viszonyok bemutatása és kiemelten Johannes Honterus tevékenysége kapcsán. Wien írásában a világi-udvari humanizmustól elütő, elsősorban az erdélyi városokra jellemző ún. *reformhumanizmus* (*reformatorischer Humanismus*) jelenségét mutatja be, amely szoros kapcsolatban állt az Alpoktól északra fekvő felső-német városok vallásos-keresztény eszmékkel átítatott humanista értékrendszerével, valamint a protestáns egyetemi városokban uralkodó humanizmussal. Ennek az Erdélyben (is) meggyökerező humanista folyamatnak a szellemi vezetőjét Philipp Melanchthon (1497–1560) személyében tisztelték a kortársak. A kedvező regionális gazdasági tényezők és az egyre nagyobb méretekben kibontakozó *peregrinatio academica* oda vezettek, hogy a kulturális-szellemi értékek és javak a különféle közvetítő csatornákon keresztül (többnyire nyomtatott könyvek segítségével – mediális forradalom [*Medienrevolution*]) szinte naprakészen eljutottak Erdélybe is. Az új szellemiségű műveltség terjesztéséhez azonban képzett emberekre volt szükség, ami Erdélyben is alapvető pedagógiai és didaktikai változásokat idézett elő az oktatásban. Ennek a rendszernek a kidolgozása és megvalósítása kötődik végül a brassói humanista Johannes Honterus, majd utódja, Valentin Wagner (1510 k.–1557) nevéhez. A szellemi (pedagógia, oktatás) és egyházi élet (egyházszervezés) humanista értelemben vett reformja egyedülálló vallásszabadságot hozott el az Erdélyben élő etnikumok

számára. Wien – Bernhard nyomán – hangsúlyozza, hogy Honterus nem a szó hagyományos értelmében vett reformátor volt, hanem nyugat-európai kortársaihoz (Ókolampadius, Vadianus, Melanchthon, Bibliander, Sturm stb.) hasonló *humanista reformátor*, és tevékenysége elsősorban a humanista (iskola- és nyomdaalapítás, könyvkiadás, egyházreform), mintsem a reformátor megnevezéssel illelhető. Wien szerint az Erasmustól kiinduló reformhumanizmus (*eruditio*) és vallási reformáció (*pietas*) párhuzamos fejlődése főként az erdélyi szász városokban tartós hatást fejtett ki az erdélyi polgári humanizmusra, és a helyi reformációt erősen konzervatívvá tette. Ez a párhuzamosság jól megfigyelhető az erdélyi nyomdák esetében, amelyek tevékenységében ötvöződik a humanizmus és a reformáció értékrendszere. Erdélyben ez a folyamat még egy szemponttal egészül ki, mégpedig a következetes pedagógiai programmal, amellyel a helyi humanisták és reformátorok egyaránt előálltak.

A kutatástörténet és az erdélyi humanizmus jellemzőinek taglalása után Wien az erdélyi és az európai nyomdák kapcsolattörténetének vizsgálatába kezd. Ebbe a részbe egy mára már meghaladott adat is becsúszik, tudniillik, hogy az erdélyi nyomdászat kezdete 1529-re tehető (vö. 18). Igaz, hogy a hivatkozott 1985-ös, német nyelvű Borsa Gedeon-féle tanulmányban (*Über die Anfänge des Buchdrucks in Hermannstadt und Kronstadt = Luther und Siebenbürgen, Ausstrahlungen von Reformation und Humanismus nach Südosteuropa*, Weber, Georg – Weber, Renate [Hg.], [Siebenbürgisches Archiv, 19], Köln–Weimar–Wien, 1985, 245–255) még ez az évszám szerepel, azóta viszont a marosvásárhelyi Teleki Tékában előkerült, kötetátlából kiáztatott töredékek a szebeni nyomda működésének kezdetét 1525-re módosították (vö. pl. SIMON Zsolt, *Az első szebeni nyomtatványok 1525-ből = Magyar Könyvszemle*, 125(2009), 1–29). Erről a Honterus-tanulmány szerzője azonban még hat év távlatából sem értesült, ami komoly figyelmeztetés a hazai szakírók számára, hogy a legfrissebb kutatási eredményeket is érdemes minél előbb idegen nyelvű írásokban a nemzetközi szakmai közönség elé tárni.

A rövid nyomdászattörténeti áttekintést követően a tanulmány legterjedelmesebb, utolsó része következik, amelyben Honterus életútját mutatja be a szerző a brassói kezdetektől az 1520-as bécsi egyetemi beiratkozásra és az 1530–1533 között Lengyelországban és Svájcban eltöltött éveken keresztül a brassói humanista gimnázium (*Studium Coronense*) és az első brassói nyomda alapításáig (1539), illetve az átfogó erdélyi tankönyvkiadási programig. A nagy műveltségű humanista reformátor 1542-ben újra kiadott, „javított és bővített kozmográfia-tankönyvének európai sikere és elterjedtsége is bizonyítja Honterusnak azt a különleges képességét, hogy a humanista műveltséget eszményi módon volt képes a pedagógiai készséggel ötvözni” – írja Wien (vö. 23). A barcasági humanista ekkor már európai elismertségnek örvendett, így a brassói városi tanács által kezdeményezett oktatási és egyházi megújulás, azaz az átfogó humanista városi reformáció többek között egy nemzetközi szaktekintély elgondolásai révén mehetett végbe. A mester és utódja, Valentin Wagner egyaránt fontosnak tartották az egyházreform pedagógiai vetületét, ami egyértelműen kitűnik az 1543-ban Brassóban megjelent *Reformációs könyvecskéből* (*Reformationsbüchlein*) és az ugyanabban az évben kiadott, néhány 19. századi módosítástól eltekintve a második világháború végéig érvényben lévő erdélyi szász iskolai szabályzatból is. Mindezek és a kedvezően alakuló erdélyi (egyház)politikai feltételek nyomán a városi humanista reformációként induló kezdeményezés olyan összehangolt oktatási és egyházi reformációvá fejlődött, amely hamarosan a szászok lakta erdélyi területekre és az erdélyi magyarság jelentős részére is kiterjedt. Ezzel pedig a honterusi életmű örökre otthagytta lenyomatát a Kárpát-medence művelődéstörténetében.

Török Zsolt térképtörténész német nyelvű nagy tanulmányában (38–60, magyar nyelvű összefoglalása: 64–66) Honterus dióhéjba foglalt világleírását mutatja be (*Einführung zu einem Kosmographielehrbuch der Spätrenaissance*, azaz *Bevezetés Honterus későreneszánsz kozmográfiai tankönyvéhez*). A kozmográfia, azaz a kozmosz, tehát a rendezett, harmonikus vi-

lág leírása első ízben a Kr. u. 2. században élt alexandriai hellén csillagász, Klaudiosz Ptolemaiosz művében, a *Geographike Hyphegesis*-ben azonosítható. A bizánci közvetítéssel Itáliába került, elméleti részét még nem tartalmazó művet több mint egy évezreddel később a reneszánsz kozmográfia egyik első művelője, Jacopo d’Angelo/Angeli (1360 k.–1410 k.) fedezte fel és fordította latinra a 15. század elején. Ő változtatta meg a címet – és egyben a műfajt is – geográfia-ról kozmográfia-ra. Ettől kezdve a kozmográfia eltérő változatokban szédületes sebességgel kezdett terjedni az oktatás és a tudomány világában Európa-szerte. A Honterus-féle mű szempontjából az a vonulat érdekes, amely a neves német humanista, Konrad Celtis (1459–1508) nevéhez és bécsi egyetemi oktatói éveivel kapcsolódik. Tanítványától, az osztrák humanistától, Georg Tannstettertől (Collimitius) (1482–1535) tanult maga Honterus és későbbi barátja, a német humanista csillagász, Petrus Bienewitz (Apianus) (1495–1552) is matematikát és asztronómiát. Collimitius volt az, aki Lázár deák magyar nyelvű kézírata alapján megszerkesztette Magyarország első, 1400-nál is több helynevet tartalmazó, nyomtatott térképét, amely *Tabula Hungarie ad quatuor latera...* címmel 1528-ban látott napvilágot Apianus műhelyében Ingolstadtban. Ezt megelőzően azonban Apianus 1524-ben Landshutban kiadta *Cosmographicus liber* című munkáját, amelyben már rövid elméleti részt is közölt Ptolemaiosz műve mellé. Ez a kis könyvecske szolgált aztán Honterus saját művének közvetlen előképéül. Honterus 1529 őszén Regensburgban tartózkodott, ahol a neves bajor humanista történész és Celtis-tanítvány, Johannes Turmair (Aventinus) (1477–1534) házában vendégeskedett hosszabb ideig. Aventinus adta ki Bajorország első nyomtatott térképét, amelyet Honterus alaposan tanulmányozhatott. Akárcsak Apianus munkáit, akinek egyetemi kurzusait és nyomdáját is meglátogatta 1529 végén, illetve 1530 legelején Ingolstadtban. Tapasztalatokkal felvértezve indulhatott tovább tehát Krakkóba, ahol még 1530-ban kiadta többek között *Rudimentorum Cosmographiae libri duo* című világleírásának prózai változatát.

Hamarosan ezután azonban már Nürnbergben, a lutheri reformáció egyik központjában tartózkodik, ahonnan 1531-ben a kálvinista Bázélbe indul, ahol – a neves humanista kozmográfussal, Sebastian Münsterrel (1488–1552) való kapcsolatba kerülése után – 1532-ben Michael Isengrin (1500–1557) nyomdájában kiadta saját maga metszette Erdély-térképét (*Chorographia Transylvaniae, Sybembürgen*). A brassói tanács hívására Honterus 1533-ban hazatért szülővárosába, és humanista reformátorként, illetve nyomdászként (1539-től) megkezdte haladó szellemű oktatói és egyházszerzői tevékenységét. Gyakorlott tankönyvíróként és kiadóként határozott elképzelései voltak arról, milyen ismereteket kell adnia a korabeli ifjúság kezébe, hogy azok rendszerezettek, közérthetőek és könnyen kezelhetőek legyenek. Így született meg a *Rudimenta Cosmographica* második kiadása 1541-ben Brassóban, amelyet kis példányszámban jelentetett meg, hiszen csak próbakiadásnak szánta, hogy a kis köteteket eljuttathassa humanista barátaihoz véleményezésre. A kritikai megjegyzések figyelembevételével készítette el a harmadik kiadást, amely 1542-ben jelent meg Brassóban. Ez a változat a korábbi prózai szöveget már 1366 latin hexameter formájában tartalmazta, amely nagyban megkönnyítette a szöveg memorizálását az olvasók számára. A szöveghez mellékelte 16 térkép lényegében a világ első atlaszáként is értelmezhető, egyfajta „grafikus kozmográfiként” (Török Zs.), amely évtizedekkel előzte meg az első nagy atlaszok, Abraham Ortelius (1527–1598) 1570-es és Gerhard Mercator (1512–1594) 1595-ös térképkönyveinek kiadásait.

Ezt követően Török Zsolt részletesen bemutatja a négy könyvből (részből) álló Honterus-féle világleírás első három könyvét. Az első rész a csillagászati ismereteket (alapfogalmak, éggömb, állatövi jegyek, csillagképek, fontosabb csillagok) tartalmazza. A geocentrikus világműködés talaján állva vázolja a Naprendszer hét bolygójának tulajdonságait és keringését, és az arisztotelészi fizika szellemében tárgyalja a négy öselemből (föld, víz, tűz, levegő) álló földi világot, továbbá a meteorológiai jelenségek okait.

A második könyvet a regionális földrajz le-

írásának szenteli a szerző, azaz Európa egyes régióit ismerteti – nyugatról kelet felé. Honterus szerénységét mutatja, hogy Erdély leírását mértéktartó arányossággal végzi, nem túlozva el a terület jelentőségét európai viszonylatban. Brassó városával kapcsolatban azt azonban kiemeli, hogy itt követték először a lutheri tanokat (vö. 418–419. sor). A régiók leírását didaktikusan megszerkesztett térképek tették még könnyebben elképzelhetővé és szemléletesé. A tanulást tehát versbe szedett, memorizálható szövegek és szemléletes ábrák segítették. A korban ez igen modern és előremutató megoldásnak számított az iskolai tankönyvek világában, és példa nélkül is maradt egészen a következő évszázad közepéig, amikor a neves morva pedagógus, Johann Amos Comenius (1592–1670), majd még később a német polihisztor, Johann Christoph Wagenseil (1633–1705) állt elő hasonló elképzeléssel.

A harmadik könyvben az Európán kívüli ismert világ bemutatását adja a brassói humanista. Dióhéjban képet kapunk Ázsia, Kis-Ázsia, a Szentföld és Szíria területéről, majd barbár vidékekre kalauzol bennünket a szerző, míg végül eljut Kinába. India és Perzsia leírásánál már kisebb etnográfiai elemekkel is gazdagodik a szöveg, akárcsak Afrika, Egyiptom vagy Etiópia bejárásánál. Srí Lanka (*Taprobane*) és a Kanári-szigetek (*Insulae Fortunatorum = Boldogok szigete*) földrajzának vázolója után röviden említést tesz ugyan az Újvilágról, azaz Amerikáról, de négy sornál többet nem időzik bemutatásánál (vö. 848–851. sor).

A tanulmányok sorát Heinz Heltmann és Robert Offner német nyelvű írása zárja (67–91, majd magyar nyelvű összefoglalása: 96–99), amely a kozmográfia negyedik könyvéhez kapcsolódik, azaz az állatok és növények, a társadalmi ismeretek, az anatómia és a körmevek leírásához (*Tiere und Pflanzen, Sozialkunde, Anatomie und Krankheitsnamen*). Ez a fejezet az 1530-as krakkói kiadásban még csak rövid függelék-ként (*De vocabulis rerum*) szerepelt, az 1542-es brassói kiadás idejére azonban tartalmas, önálló részzé gyarapodott. Olyannyira, hogy a későbbiekben ezt adták ki a legtöbbször (összeségében közel száz alkalommal). Ez a könyv

a 16. század elejétől folyamatosan megjelenő német és németalföldi, iskolai használatra szánt lexikográfiai művekkel, az ún. tárgykörszótárakkal (*Dictionarium, Glossarium, Nomenclator*) állt rokonságban (pl. Johannes Murellius [Köln, 1513], Sebald Heyden [Nürnberg, 1530], Petrus Dasypodius [Straßburg, 1535], Johannes Frisius [Zürich, 1541], Hadrianus Junius [Antwerpen, 1567] és mások műveivel). A latin nyelv oktatásának és a tananyag memorizálásának megkönnyítése céljából megszerkesztett könyvben Honterus új típusú iskolai enciklopédiát, illetve kultúranropológiai áttekintést kívánt adni olvasói számára a sokféle témakört (anatómiai fogalmak, állatok, növények nevei, rangok, tisztségek, hivatalok és foglalkozások, szakmák, rokonsági kapcsolatok megnevezései, háztartási eszközök, bútorok, szárazföldi és vízi járművek, illetve részeik nevei, italok, élelmiszerek, betegségek és járványok nevei) felölelő leírásban. Mivel a brassói humanista nem volt sem csillagász, sem anatómus, sem botanikus, sem orvos, így munkájában pusztán arra vállalkozott, hogy jó érzékkel és tehetséggel próbálta összeválogatni a tanulóifjúság számára az általános műveltség alapjait. A 121 általa közölt anatómiai megnevezés a korabeli középfokú egészségügyi műveltség alapszókincsének tekinthető Offner szerint. A korabeli nomenklatúrákhoz képest Honterus annyi többletet ad művében, hogy például a 212 állatnév némelyikéhez tulajdonságokat jelző melléknevet illeszt (pl. „nagybélű sáska”, „tunya-lusta kabóca”, „színváltó polip”, „fecsegő szarka”). Hasonlóan jár el a 275 növénynév esetében is (pl. „szemeremes rózsza”, „szűz viola”, „gyászos hírvérői csomorka”). A tisztségek, címek és mesterségek bemutatása után következnek a különféle mechanikai eszközök, gépek és járművek leírásai, amellyel vélhetőleg a korabeli peregrinosoknak kívánt segítséget adni utazásaik során. Rajtuk kívül a helyi értelmiség tagjai (lelkészek, tanítók, jogászok, ügyészek, városi hivatalnokok és tisztségviselők) számára gyűjthette össze az ételek és italok mellett a mindennapi életben gyakran felbukkanó betegségek neveit is (131 név). Nem lehet véletlen, hogy Honterus utódja, Valentin Wagner 1551-ben Paulus Kyr

(1510 k.–1588) brassói orvos modern egészség-tankönyvével folytatva a mestere által megkezdett tankönyvsorozatot (ismertetését I. VERŐK Attila [ism.]: OFFNER, Robert (Hrsg.), *Paulus Kyr: Die Gesundheit ist ein köstlich Ding*. Ein ins Deutsche, Rumänische und Ungarische übersetzter und mit zeitgenössischen Bildern versehener und kommentierter Nachdruck des Gesundheitslehrbuches des Kronstädter Arztes Paulus Kyr Sanitatis studium ad imitationem aphorismorum compositum. Item. Alimentorum uires breuiter et ordine Alphabetico positæ. Authore Paulo Kyr medico. Impressum in inclya Transylvaniae Corona Anno 1551. Hermannstadt – Bonn, Schiller Verlag, 2010, 383, [1] p. ill. = *Orvostörténeti Közlemények* = Communicationes de Historia Artis Medicinæ. Budapest: Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár; Magyar Orvostörténelmi Társaság; MTA Orvostörténeti Munkabizottsága, 2010 (2011). Vol. LVI., No. 210–213. 256, [2] p., ebben: pp. 245–247.).

A tanulmányokat a brassói Honterus-kutató, Gernot Nussbächer bibliográfiája követi, amely a világleírás kiadásait veszi számba az első, 1530-as megjelenéstől az utolsó, 1692-es kiadásig (100–137, magyar nyelvű összefoglalása: 139). A részletes, példányadatokat és konkordanciát is tartalmazó bibliográfiai tételekből megtudhatjuk, hogy a prózai szövegre épülő *Rudimenta cosmographica* krakkói kiadását (1530) még hét másik követte (1533 Krakko, 1533, 1535, 1541, 1583 és 1585 Bazel, 1599 Velence). Az 1260 verset közreadó 1541-es brassói kiadás után még egy 1542-es boroszlói edíció következett. A teljes, tehát 1366 hexametert és a térkép mellékletet (*Atlas minor*) tartalmazó 1542-es brassói kiadástól még egy 1548–49-es és egy 1577–78-as helyi töredékiadás ismert, valamint számos külföldi megjelenés. A teljes kiadások sorában tizenhat zürichi (1546, 1548(1), 1548(2), 1549, 1552, 1553, 1564, 1565, 1570, 1573, 1578, 1581, 1583, 1590, 1597, 1602), öt antwerpeni (1552, 1554, 1555, 1560, év nélkül), két bázeli (1561, 1585), egy rostocki (1572), egy prágai (1595) és egy kölni (1600) megjelenés áll. A részleges kiadások a következő módon alakultak: első könyv (Augsburg, 1575), másó-

dik és harmadik könyv (Párizs, 1557 és 1618). A negyedik könyv több mű részeként látott napvilágot: (1) Basilius Faber *Thesaurus eruditio-nis scholasticae* című munkájában a következő helyeken és években: Lipcse, 1572, 1587, 1593, 1593–1599 (véltetőleg 1587 után), 1595, 1599, 1600, 1601, 1605, 1680, 1686 és 1692; Heidelberg(?), 1612; Wittenberg, 1623; Wittenberg és Lipcse, 1655; Frankfurt am Main és Lipcse, 1664 és 1672; (2) Theophilus Golius *Onomasticon Latino-germanicum* című munkájában: Strasbourg, 1579, 1582, 1585(1), 1585(2), 1588, 1590, 1594, 1596, 1609, 1613 és 1620; Erfurt, 1589; Lipcse, 1595 és 1606; (3) Nathan Chytraeus *Nomenclator latino-saxonicus* című művében: Lemgo, 1585, 1590 és 1596; (4) Abraham Saurius *Nomenclatura rerum* című könyvében: Frankfurt am Main, 1591, 1592, 1595, 1608 és 1615 és (5) Szenci Molnár Albert *Lexicon Latino-Graeco-Hungaricum* című összeállításában: Hanau, 1611. Ezekén kívül ismert még egy 1569-es valenciai (csak említésből) és egy 1625-ös mallorcai kiadás is. Az *Atlas minor* kétszer önállóan megjelent Zürichben (1548–1549 és 1549–1552), valamint napvilágot látott Vadianus *Epitome trium terrae partium* című munkájának részeként (Zürich, 1548, 1552, 1552 után és 1564 után), továbbá Johannes Stumpf *Schweizer Chronik* című könyvének részeként (Zürich, 1548, 1586 és 1606).

A részletes kiadástörténet tételes felsorolását azért tartottam fontosnak, hogy kitűnjék belőle Honterus művének másfél évszázadon át tartó töretlen népszerűsége, valamint az a különösen hangsúlyozandó tény, hogy az erdélyi szász humanista *Rudimenta cosmographica* című nyomtatványán kívül a magyarországi nyomdászat-történet más Kárpát-medencei szerző más műve esetében közel sem dicsekedhet ilyen kiterjedt recepcióval. Honterus esetében a magyarországi művelődéstörténet befogadó jellegével szemben a ritka kisugárzó hatásnak, azaz egy inverz folyamatnak vagyunk a tanúi.

Az ismertetés tárgyául szolgáló kiadvány második, nagyobb részét a *Rudimenta* szövegének fakszimile kiadása a térképekkel (alapjául a brassói Fekete-templom levéltárában található HB 510-es, 511-es és 871-es jelzetű nyomtatványok szolgáltak: 140–224), a latin szöveg

német (Lore Poelchau és Pater Pauly munkája: 225–267), román (Valeria Căliman munkája: 268–304) és magyar nyelvű fordításai (Magyar László András munkája: 305–342) követik. Mindegyik gazdag jegyzet- és képanyaggal ellátva. Magyar László András kiváló érzékel ültette át magyar nyelvű hexameterekbe az 1366 latin sort, végig ügyelve arra, hogy ne sérüljön a „hatlábú vers” alaptétele, mely szerint a lábakat csak daktilusok (egy hosszú, két rövid szótag) és/vagy spondeusok (két hosszú szótag) alkotják, de az ötödik láb mindenkor kötelezően csak daktilus lehet. Ennek hiánytalan megvalósítása érdekében némely esetben el kellett térnie az eredeti szövegtől, de ezt mindenkor magyarázó jegyzettel jelzi.

A kötetet egy Gernot Nussbächer által Honterus életéhez összeállított, német nyelvű bibliográfiái időtábla (343–346), a tanulmányokban és a szövegkiadásban felhasznált források és továbbvezető szakirodalmak listája (347–358), egy német nyelvű ábrajegyzék (359–361) és egy angol nyelvű összefoglalás (362–364), valamint a kiadók, szerzők és fordítók elérhetőségeit tartalmazó felsorolás (365) zárja.

Zárásként elmondható, hogy Honterus világleírása korai, ám modern szemléletű, népszerűvé váló iskolai enciklopédiának tekinthető, amely nem önmagában álló kiadvány, hanem egy húsz kötetnél is gazdagabb tankönyvsorozat és egy szélesebb körű koncepció, az erdélyi szász iskolareform részeként született meg. A Honterus és Wagner nevével fémjelzett oktatási reform a német nyelvvél és kultúrával mindvégig szoros kapcsolatban állt, és nagy lendületet adott az erdélyi szász oktatásügynek, valamint előkelő helyet biztosított számára a korabeli Európában is, amit a feltűnő mértékű külföldi recepció is tanúsít. A Kárpát-medencében született *Rudimenta cosmographica* erdélyi oktatás- és európai könyvtörténeti jelentősége megkérdőjelezhetetlen, a jelenlegi kétnyelvű kiadás pedig az olvasók szélesebb rétegét segítheti hozzá a magyarországi művelődéstörténet e kiemelkedő teljesítményének alaposabb megismeréséhez.

Viskolcz Noémi, Nádasdy Ferenc (1623–1671) nyomdái++, Budapest, Argumentum Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2015, 109 p., ill., ISSN 1789-9605, ISBN 978-963-446-755-7

Az utóbbi években Viskolcz Noémi kutatási tevékenységének középpontjában a magyar arisztokrata Nádasdy család tagjainak kultúrapártoló, mecénási tevékenységének vizsgálata áll (lásd a Magyar Tudományos Művek Tárában szereplő különféle publikációkat a <https://vm.mtmt.hu/www/index.php> oldalon). Ennek legmonumentálisabb hozadéka a 2013-ban közel 800 oldalnyi terjedelemben megjelent könyvtártörténeti monográfia Nádasdy Ferenc (1623–1671) elődeitől megörökölt és saját maga által is tudatosan gyarapított bibliotékájáról, illetve bibliotékáiról (Viskolcz Noémi, *A mecénatúra színterei a főúri udvarban. Nádasdy Ferenc könyvtára*, Szeged–Budapest, Szegedi Tudományegyetem–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013 (*A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai = Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit*, 8, 776 p., ISSN 1416-1044, ISBN 978-963-482-755-9). A monográfia megírása során és azóta olyan mennyiségű levéltári adat került elő szegedi–egri művelődéstörténésünk munkálkodása eredményeképpen, hogy érdemesnek látta külön kis kötetben összefoglalni azokat az újdonságokat, amelyekre elemzései nyomán bukant a szomorú sorsra jutott Nádasdy (III.) Ferenc gróf bécsi, pottendorfi és lorettói nyomdáival kapcsolatban.

Nádasdy (III.) Ferenc szerzteágazó és a magyar művelődéstörténetben több szempontból egyedülálló mecénási tevékenységének feltérképezése a 19. század vége óta foglalkoztatja a magyar és az osztrák tudományosságot. Bécshez közel fekvő birtokai – a megfelelő anyagi lehetőségekkel párosulva – lehetővé tették számára, hogy különleges ízléssel párosuló erudícióját és komplex művész(et)i elképzeléseit a nyugati szellemi áramlatok gyűjtötégelyéül szolgáló császári főváros közvetlen közelében kamatoztathassa. Viskolcz Noémi kutatásaiból jól tudjuk például, hogy Nádasdy könyvtára feltételezhetőleg a korszak egyik legnagyobb világi magángyűjteménye lehetett. Ugyancsak

egyedülálló a kora újkori Magyarországon az a tudatos, kifinomult intellektuális érzékenységről tanúskodó műgyűjtési koncepció, amelynek gyümölcseit (ösgaléria, műkincsgyűjtemény, könyvtár, épített örökség stb.) a magyar arisztokrácia köreiből addig példátlan módon egyedülként még az anyacsászárné, valamint maga a császár és felesége is személyesen megtekintette 1668 áprilisában. A komoly építkezéseket folytató, udvarában állandó zenei együttest fenntartó, az irodalmat kimagaslóan támogató politikai főúrnak még arra is kiterjedt a figyelme, hogy tervezett program mentén nyomdákat is létesítsen birtokai több helyszínén. Ezek már a 19. század végén és a 20. század legelején felkeltették Iványi Béla (1878–1964) könyv- és könyvtártörténettel is foglalkozó történész, valamint Sitte Alfréd szakírói figyelmét. A Régi Magyarországi Nyomtatványok-kutatócsoport megalakulása után (az 1970-es évek legelejétől) a magyar könyv- és nyomdászattörténet iskolateremtő alakjának, Borsa Gedeonnak, majd tanítványának, V. Ecsedy Juditnak a figyelme is többször fordult a Nádasdy-nyomdák felé. Legújabbban pedig a Nádasdy-kutatócsoport tagjai (Buzási Enikő, Király Péter, Kiss Erika, Toma Katalin, Viskolcz Noémi – részletes tevékenységüket lásd a <http://nadasdy.barokkudvar.hu/site/> oldalon), kiemelten azonban mostani szerzőnk foglalkozik a tipográfia kérdésével.

Néhány évvel ezelőtt ugyan V. Ecsedy Judit – korábbi monográfiáját (Uő: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*, Budapest, Balassi, 1999) kiegészítő – nagy, szintetizáló munkájában ismét röviden összefoglalta a Nádasdy-nyomdákra vonatkozó tudnivalókat (vő. Uő: *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei. XVII. század, 1. kötet, Nyugat- és észak-magyarországi nyomdák*, Budapest, Balassi Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2010 [Hungarica Typographica, 2] 84–89, 203–206, 851–873), ám maga is megjegyezte, hogy vannak még vitás kérdések a nyomda történetével, egykori működésével kapcsolatban, amelyek eldöntése Viskolcz Noémi levéltári kutatásaitól várható. A most ismertendő kötet alapján kijelenthetjük, hogy a kutatás dandárja azóta lezajlott, az új eredmények

publikálása pedig néhány hónappal ezelőtt megtörtént.

A tartalmas, lenyűgöző mennyiségű adattal alátámasztott kötet az előzmények bemutatásával, azaz a Nádasdy-elődök nyomdáinak tömör ismertetésével veszi kezdetét. Ebből a részből megtudhatjuk, hogy a többnyire apró magánvállalkozásokként működő 16–17. századi magyarországi nyomdák életben tartásához szükségeszerű főúri mecénási támogatók sorában a Nádasdyak kiemelkedő szerepet játszottak, hiszen a család négy generáción át működtetett nyomdákat birtokain 1539 és 1672 között. A politikus és hadvezér Nádasdy Tamás (1498–1562) sárvár-újszigeti birtokán kezdte meg a tipográfia művészetének gyakorlását Johannes Strutius fametsző, majd Abádi Benedek nyomdász tevékenysége nyomán. Ebben a műhelyben született meg az első, igaz még latin nyelven írt grammatika, a humanista, nyomdászai ambíciókkal is rendelkező Sylvester János (1504–1552) *Grammatica Hungarolatinája* (1539), majd az első, Magyarországon előállított, teljes egészében magyar nyelvű könyv is: ugyancsak Sylvester János *Új Testamentum*-fordítása (1541). A nyomdának ez a két terméke ismert, további működéséről nincsenek adatok. A következő családtag, a szintén hadvezér Nádasdy (II.) Ferenc (1555–1604) két birtokán is működött nyomda váltakozó helyszínekkel (Keresztúr 1598–1599, 1601, 1603–1605; Sárvár 1600, 1602). Szlovén származású nyomdásza, Johannes Manlius (1540–1605) hét évnyi működése alatt huszonkét nyomdaterméket bocsátott ki. Jobbára az evangélikus hitélethez kapcsolódó nyomtatványokat. Manlius utóda Farkas Imre (?–1648 előtt) nyomdász lett, aki már Nádasdy (I.) Pál (1597–1633) főúr támogatását élvezte. A nyomdát 1608 és 1620 között vezette Keresztúron, majd 1625 és 1633 között Csepregen. Ötvennél is több, az evangélikus hitéletet szolgáló nyomtatványa magyar, latin, német és horvát nyelven jelent meg. A csepregi nyomda és nyomdásza 1633-tól 1643-ig már Nádasdy (III.) Ferenc pártfogását élvezte, de 1643, azaz a főúr katolizálása után kiadványa már nem ismert. Viskolcz cáfolja a korábbi szakirodalom (Borsa, V. Ecsedy) azon tételét, mely szerint a mecénás felekezetváltása miatt a nyomda azonnal meg-

szűnt volna. Erre vonatkozólag újonnan előkerült források is közöl az 1644. évből.

Innen indul az utolsó, nyomdát tartó Nádasdy históriája, amelynek részletes elemzésére vállalkozik a szerző. Nádasdy (III.) Ferenc tipográfiai közül először a bécsi kezdte meg működését 1665-ben a főúr saját házában. Az 1668-ig működő officinában több antwerpeni(!) nyomdász is váltotta egymást: Petrus Binnart (és ágensként társa, Georg Wibner), Hieronymus Verdussen és Johann Baptista Hacque. A németalföldi eredetű nyomdászati eszközök és segédanyagok beszerzése a korabeli Kárpát-medencében páratlan jelenség, ami Viskolcz szerint Nádasdy modernitásáról és nagyszabású, az utolsó részletig előre megkomponált kulturális terveiről árulkodik. Az „elegáns” nyomdát Nádasdy maga hasonlítja az antwerpeni sztárnyomdászok, Moretus és Blaeu műhelyeihez, amikor a neves római jezsuita tudósnak, Athanasius Kirchernek (1602–1680) levélben ajánlja fel, hogy bármely művét, illetve mások általa ajánlott műveit is szívesen kinyomtatja. A nyomda Binnart-féle korszakából (1666) Viskolcz Noémi két, eddig ismeretlen nyomtatványt is felmutat: egy spanyol jezsuita és egy nápolyi karmelita szerzetes munkáit. (Ez utóbbihoz kapcsolódik a kötetben azonosított egyetlen aprócska szemantikailag félreérthető hiba is. A 3–4. kép aláírásában ugyanis az szerepel, hogy a két bemutatott címlap egyike Petrus Binnart, a másik pedig Susanna Rickesin nyomdájában készült, ennek ellenére a képen két Rickesin-féle címlap szerepel. A *Fiori del Carmelo* című kiadvány két kötetének címlapja. A képaláírás tehát nem egyértelmű: első fele a 3–4. képre, míg második fele az 1–2. és a 3–4. képre vonatkozik. Nem lényeges szövegtani anomália, de akár félreértésre is okot adhat a felületes olvasó számára.) A Verdussen-korszak idején (1666 második fele) négy nyomdatermék hagyja el a tipográfiait: az egri, az esztergomi és a győri egyházmegye szertartáskönyvei, valamint az angol neolatin költő, John Owen (1564?–1622?) epigrammái. 1667 és 1668 között a nyomdát közösen vitte Verdussen és Hacque. Ez idő alatt öt kötetet adtak ki: Martinus Esparza de Artieda (1606–1680) 11 kötetes teológiai munkájának négy kötetét és egy szervita rendtörténetet. 1667-ben azonban

önállóan is jegyeznek egy-egy nyomtatványt. 1668 szeptemberében Nádasdy – a nyomdai felszerelés minőségére is fényt vető – óriási összegért (3672 forint) eladta bécsi nyomdáját egy vicenzai nemesnek, de a nyomda ezt követően is Nádasdy bécsi házában marad 1671-ig biztosan. Johann Baptista Hacque, aki később Bécs neves nyomdászává avanszált, továbbra is kapcsolatban maradt egykori magyar támogatójával. Levéltári források szerint ugyanis Nádasdy 1669-ben, amikor birtokain átmenetileg nem működött nyomda, több – igazolhatóan három – megbízást is adott az antwerpeni tipográfusnak. Viskolcz Noémi ezzel kapcsolatban felhívja a figyelmet arra a „magyar nyomdatörténetben szokatlan” (25) jelenségre, hogy ezekhez a megbízásokhoz a magyar gróf saját papírmalmából biztosította a papírt. (Hasonló megoldást azonban tapasztalunk például már a 16. századi Brassóban is, ahol az első nyomda működtetője, az erdélyi szász Johannes Honterus (1498–1549) a város saját papírmalmának termékeit használja nyomtatványai elkészítéséhez. Igaz, itt nem magánnyomdáról és saját tulajdonban lévő papírmalomról van szó, de a mechanizmus megegyezik, és a helyszín is a Kárpát-medence.)

A bécsi nyomdával párhuzamosan Nádasdy pottendorfi birtokán is működtetett egy officinát 1667 és 1669 között. A tipográfusi feladatokat itt is Hieronymus Verdussen látta el. A bécsi és a pottendorfi együttes jelenlét lehet az oka annak, hogy a szakirodalom máig nem tudta tisztázni három, vélhetőleg 1667-ből származó nyomtatvány kiadásának pontos helyét (RMK III 2397, RMK III 6541 – RMNy 3389, RMK II 1109). A következő évben a pottendorfi sajtó alól tizenegy kiadvány került ki, 1669-ben pedig további egy. A katolikus hitélet gyakorlásához szükséges nyomtatványok mellett két jogi könyv és egy kalendárium is megtalálható ebben a repertoárban. A pottendorfi nyomda igazi különlegességének az elsősorban nagy nyomdaműhelyekben elmaradhatatlan eszköz, a rézmetszetprés számított, amelynek beszerzését többek között „Nádasdy illusztrált könyvek iránti vonzalma” (32) magyarázhatja.

A harmadik katolikus Nádasdy-nyomda a lorettói birtokon került kialakításra 1669-ben.

A nyomdászmaster, David Kraus már Verdussen februári távozásakor Pottendorfbán tartózkodott. Zavaros ügyei közül annyi áhozható ki, hogy 1670-ben és 1672-ben biztosan nyomtatott könyveket. Összesen hat teológiai tárgyú munkát. Nádasdy 1670. szeptemberi letartóztatását és 1671. áprilisi kivégzését követően a lorettói nyomda megvásárlására többen is (Jacob Kobiz bécsi polgár és könyvkötő, Hans Conrad Ludwig bécsi könyvkereskedő, Michael Thurnmayer bécsi nyomdász és Gabriel von Selb alsó-ausztriai kamarai prokurátor) igényt nyújtottak be. Az ezekkel összefüggésben álló forrásokból Viskolcz Noémi a nyomda korabeli állapotára von le tartalmas következtetéseket. A nyomdafelszerelést végül 1675-ben Selbnek ítélte az Udvari Kamara, aki ennek segítségével 1677-től meg is kezdte katolikus művek nyomtatását wildbergi birtokán.

A nyomdákban a korábbi szakirodalmon és új forrásokon nyugvó bemutatása után a szerző a Nádasdy-officinákban készült harmincöt kiadvány rövid tartalmi elemzését adja. Ebből kitűnik, hogy a nyomtatványok jelentősebb része a teológia valamely területéhez kapcsolódik (szertartáskönyvek, zsinati határozatok, egyháztörténet, breviárium, mirákulum, lelki gyakorlatok, elméleti munkák). Az országbírói feladatot ellátó Nádasdy nyomdájában nem különös jelenség, hogy jogi témájú kiadványok (magyar törvények, békeszövegek, jogi fogalmak törvénybeli konkordanciája, tárnokszéki joggyűtemény) is napvilágot láttak nagy példányszámban. Szépirodalmi munka (lásd fentebb) is került ki a Nádasdy-féle bécsi sajtó alól. A kalendáriumok természetes produktumoknak számítottak a korabeli nyomdaműhelyekben, így nem kell azon csodálkozni, hogy a Nádasdy-tipográfusok is készítették ilyeneket. Érdekes nyomtatványként tarthatjuk számon a Nürnbergben 1664-ben kiadott, bilingvis (német, latin), magyar uralkodókat (fejedelmek, királyok) ábrázoló képeskönyvet, a *Mausoleumot*, amely 1667-ben a magyar közönség számára illusztrációk nélkül, elérhetőbb áron és kisebb formátumban kizárólag latin nyelven megjelent változat volt a pottendorfi műhelyből.

A következő részben a Nádasdy-nyomdák

termékeinek mennyiségi változásait követi nyomon a szerző. A három officina könyvtermése hét év (35 mű) alatt igen figyelemreméltó, ha a Kárpát-medencei viszonyokat nézzük. Hasonló mondható el a példányszámokról is. Ahol kideríthető, ott az átlagos ezer példány/kötet arány a jellemző, ami átlagon felüli a korban. Ez vélhetőleg a tulajdonos katolikus elköteleződésével van összefüggésben, aki az újonnan felvett hitet ilyen módon is szélesebb körben kívánta terjeszteni. A legtöbb kiadvány latin nyelvű (kivéve egy olasz, egy német és négy magyar nyomtatványt) és kisebb, általában *octavo* méretű.

A Nádasdy (III.) Ferenc komplex, innovatív elgondolásokon alapuló kiadói programját felrajzoló összegzést követően azoknak a magyar, latin és német nyelvű kútfőknek (60 forrásszöveg) a betűhív közlése következik, amelyek közül több tucat eddig még sosem került a Nádasdy-kutatók látóterébe, hanem a szerző

levéltári gyűjtéseinek eredményeként bukkant fel. Az értékes kötetet a Nádasdy-nyomdák termékeiről készített, pontos könyvészeti adatokkal ellátott bibliográfia, egy rövidítéseket és a levéltári források lelőhelyeit tartalmazó jegyzék, a gyakrabban idézett szakirodalmak listája, végül egy névmutató zárja.

A kötetben megbújik egy nyúl farknyi fejezet, amelyről eddig tudatosan nem ejtettem szót: a nyomdával szoros együttműködésben termelő oberegendorfi papirmalomhoz kapcsolódó – jelen esetben röviden érintett – gazdag levéltári anyag elemzésének ugyanis szerzőnk részletes tanulmányt kíván szentelni a későbbiekben. Így a nyomdatörténet vizsgálatát sem tekinthetjük lezártnak, az újabb adatok újabb összefüggésekre világíthatnak rá, melyek nyomán remélhetőleg továbbíródik a Nádasdy-tipográfiák külföldi története is...

VERÓK ATTILA

SZÁMUNK SZERZŐI

ALMÁSI GÁBOR, MTA ELTE, Lendület-kutatócsoport, Humanizmus Kelet-Közép-Európában, *almasi.gabor@gmail.com*

C. TÓTH Norbert, MTA–Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Szegedi Tudományegyetem–Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Medievisztikai Kutatócsoport, *ctoth.norbert@gmail.com*

DUKKON ÁGNES, ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolában professor emeritus, *dukkonagnes@gmail.com*

FEKETE CSABA, Debreceni Református Hittudományi Egyetem; Debreceni Egyetem, Régi Magyar Irodalomtörténeti Kutatócsoport, *feketecs@silver.drk.hu*

KISS FARKAS GÁBOR, ELTE, BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, MTA-ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport, *kiss.farkas@btk.elte.hu*

LAUF JUDIT, MTA-OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport, *lauf@oszk.hu*

MONOK ISTVÁN, Szegedi TE, BTK, Kulturális Örökség és Humáninformációtudományi Tanszék, *monok@bibl.u-szeged.hu*

OLÁH RÓBERT, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Debreceni Egyetem, BTK, Irodalomtudományok Doktori Iskola, Magyar és Összehasonlító Irodalom, *lapislydius@gmail.com*

P. VÁSÁRHELYI JUDIT, Országos Széchényi Könyvtár, *pvj@oszk.hu*

PAVERCSIK ILONA, *paver@t-email.hu*

V. ECSEDY JUDIT, *ecsj@oszk.hu*

VARGA BERNADETT, OSZK Régi Nyomtatványok Tára, *varga.bernadett@oszk.hu*

VERÓK ATTILA, Eszterházy Károly Főiskola, Tanárképzési és Tudástechnológiai Kar, Médiainformatika Intézet, Kulturális Örökség és Művelődéstörténet Tanszék, *verok@ektf.hu*

A MAGYAR KÖNYVSZEMLE KÖZLEMÉNYEINEK JEGYZETELÉSI ALAPELVEI

A Magyar Könyvszemle 2013. évi első számától kezdve az ItK hivatkozási rendszerét – lásd: <http://itk.iti.mta.hu/szabvany.htm> – alapul véve alakítja ki saját gyakorlatát, amelynek legfontosabb elve a gyors és pontos azonosítás, az ehhez szükségtelen adatok mellőzésével. Kérjük szerzőinket, hogy a továbbiakban közleményeik lábjegyzeteit és az utalásokat az alábbiak szerint adják meg, az egyes példatételek a formai jellemzőket is magukba foglalják:

Önálló munkák

JAKÓ Zsigmond, MANOLESCU, Radu, *A latin írás története*, Bp., Európa, 1987, 313 [6].

AGRICOLA, Georg, *Zwölf Bücher vom Berg- und Hüttenwesen [...]*, übers., Carl Schiffer, 5. Aufl., Faksimiledruck, Düsseldorf, VDI-Verlag, [1978], XXXVI, 564.

BITSKEY ISTVÁN, *Humanista erudíció és barokk világkép*, Pázmány Péter prédikációi, Bp., Akadémiai, 1979 (Humanizmus és Reformáció, 9), 22–29.

A hivatkozások (lábjegyzetek) elején a nem magyar szerzők neve is a családnévvel vagy az ennek megfelelő névelemmel kezdődik. Ha a szerző neve és a cím között birtokos viszony áll fenn, a vessző közöttük elmarad. Ha szükséges az alcím közlése, mert a főcímhez képest többletadatot, pontosítást tartalmaz, nagybetűvel és formázás nélkül kell megadni. Három szerzőnél több, szerző nélküli vagy gyűjteményes kötetek esetén a hivatkozás értelemszerűen a címmel kezdődik, a tétel azonban tartalmaznia kell az aktív közreműködő(k) nevét (neveit) is. Az idegen nyelvű idézett művek adatai az adott nyelven szerepelnek.

Részközlemények könyvekben vagy a sajtóban

SALLAY GERGELY Pál, *Japán kitüntetések a Hadtörténeti Múzeumban = A Hadtörténeti Múzeum Értésítője 11*, szerk. biz. Kedves Gyula et al., Budapest, Hadtörténeti Múzeum, 2010, 309–318.

Amennyiben szerzői gyűjteményről van szó a jobb oldalon álló lelőhely az Uő., rövidítéssel kezdődik. A szerzők nevére, a címre, a forrásdokumentum teljes leírására ugyanazok a szabályok vonatkoznak, mint az önálló művek esetében. Az = mind a könyvek, mind a periodikák esetében alkalmazandó. Utóbbi esetben csak az egyértelmű azonosításhoz szükséges adatokat kell feltüntetni (év, hó, nap, terjedelem). Folyóiratok, újságok stb. nevét egységes, mindenre kiterjedő, általánosan elfogadott rövidítési rend hiányában mindig teljes egészében ki kell írni.

Utalások a jegyzetekben, kéziratok

Amennyiben az egyik jegyzetből a szerző szeretne utalni egy másikra, az utalás sémája így néz ki: BODROGKÖVY 1999, i. m. 25–27. Ha ugyanannak a szerzőnek egy évben több munkája is szerepel, megkülönböztetésük a kiadási évhez kapcsolt betűkkel történik: 1999_A, 1999_B stb. A kéziratokat az önálló művek alapján kell megadni, de a megjelenési adatok helyén a levéltári, kéziratári, fotótári stb. jelzet szerepel az egyezményesen elfogadott alakban.

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte Láng András
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme